

자야 게게니 후레 사원

Заяын Гэгээний Хүрээ
Temple of Zaya Gegeenii Khuree

한국 국립문화재연구소와 몽골 국립문화유산센터는 2015년부터 ‘몽골 건축문화유산 기록화사업’을 공동으로 추진하고 있습니다.

이번에 발간하는 보고서는 ‘한-몽 문화유산 기록화 공동조사’의 세 번째 결과물로써 2017년 6~7월 양국의 전문가들이 몽골 아르항가이에서 진행한 자야 게게니 후레 사원의 3차원 기록화, 현장조사 및 연구내용들을 정리한 것입니다.

자야 게게니 후레 사원은 17세기 건립 이후 한때 28동의 법당건물과 2,500여 명의 승려들이 거주할 정도로 규모의 사찰이었으며, 20세기 초까지 몽골 전체의 사회, 경제, 문화, 교육의 중심지 중 하나였습니다. 현재는 중심 불전인 척칭 도강 1동과 아르항가이 박물관으로 사용되는 부속건물 일부만 남아 있지만, 그마저도 훼손이 심하여 보존·정비가 필요한 상황입니다. 금번 조사자료가 향후 자야 게게니 후레 사원의 복원·보존정비에 있어 중요하게 활용될 것이라고 생각합니다.

몽골의 건축문화유산에 대한 조사·연구가 국내외 학계에 잘 알려지지 않았던 몽골의 고건축을 이해하는데 기여하기를 바라며, 향후 문화유산을 후대에 전해줄에 있어 꼭 필요한 자료로 활용되기를 기대합니다.

본 연구를 통해 국가 간 학술적·인적 교류가 활성화되기를 바라며, 현장 조사부터 연구결과가 보고서로 발간되기까지 노력해주신 몽골 측 관계자 분들께 감사드립니다.

국립문화재연구소장
최 종 덕

Монгол Улсын Боловсрол, Соёл, Шинжлэх ухаан, Спортын яамны харьяа Соёлын Өвийн Үндэсний төв, Бүгд Найрамдах Солонгос Улсын Соёлын Өвийн Судалгааны Үндэсний хүрээлэнгийн Барилга, архитектурын судалгааны хэлтэстэй хамтран “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал болох сүм хийд, уран барилга, архитектурын дурсгалыг 3D цахим хэлбэрээр баримтжуулах, техникийн зураг боловсруулах, мэргэжилтэн бэлтгэх” төслийг 2015 оноос амжилттай хэрэгжүүлж эхэлсэн.

Хоёр орны хамтарсан судалгааны баг 2015-2016 онд Архангай аймгийн Өлзийт сумын нутаг дэхь Өөлд бэйсийн хүрээний Цогчин дуган, Жүд дацан, Цамын Асарын барилга, Дундговь аймгийн Эрдэнэдалай сумын нутаг Үнстийн хийдийн Цогчин дуганы барилгын архитектурын 3D бүртгэн баримтжуулалтын иж бүрэн зураг боловсруулан, ажлын үр дүнг тайлагнан хэвлүүлсэн билээ.

2017 онд бид Архангай аймгийн Цэцэрлэг хот, Булган уулын өвөрт орших Заяын хүрээний Цогчин дуганы барилгыг гурван хэмжээст цахим хэлбэрээр баримтжуулах ажлыг амжилттай хийж гүйцэтгэн, та бүхэнд ажлын үр дүн, тайлангаа ном болгон хүргэж байна.

Монгол оронд харьцангуй цөөн тоогоор үлдэж хоцорсон Буддын сүм хийдийн дурсгалт уран барилгуудаас эвдрэл, гэмтэлд их өртсөн, нэн яаралтай сэргээн засварлах шаардлагатай байгааг сонгон авч, уламжлал шинэчлэл хослуулан, орчин үеийн багаж тоног төхөөрөмж ашиглан архитектурын дурсгалын 3D цахим хэлбэрийн бүртгэн баримтжуулалтыг солонгосын мэргэжил нэгт нөхдийн дэмжлэг, туслалцаатайгаар хийж гүйцэтгэлээ.

Бид дурсгалт барилгын гурван хэмжээст цахим зураглал боловсруулах ажлаар хязгаарлагдсангүй, Заяын хүрээний үүсэл, мандал бадрал хийгээд устаж хаагдсан зэрэг түүхэн тойм, тус хүрээнээс үлдэж хоцорсон сүм дуганы барилгуудыг сэргээн засварласан тухай мэдээлэл зэргийг цогц байдлаар тайланд нэгтгэн оруулсан нь судалгааг өргөн цар хүрээтэй болгож байна.

Судалгааны үр дүнд цуглагдсан мэдээлэл нь цаашид тухайн дурсгалт уран барилгыг сэргээн засварлахад чухал ач холбогдолтой хэмээн төслийн баг үзэж байна.

Сүм хийдийн барилгыг 3D хэмжилтээр бүртгэн баримтжуулах энэхүү судалгааны ажилд дэмжлэг үзүүлж, хамтран ажилласан Архангай аймгийн Засаг даргын Тамгын газрын дарга Б.Цэрэннадмид, Архангай аймгийн музейн хамт олон болон хоёр улсын эрдэмтэн, судлаачдад талархал илэрхийлье.

Хүндэтгэсэн:

Боловсрол, Соёл, Шинжлэх ухаан, Спортын Яамны
харьяа Соёлын өвийн үндэсний төвийн захирал

Г.Энхбат

차례 Агуулга Contents

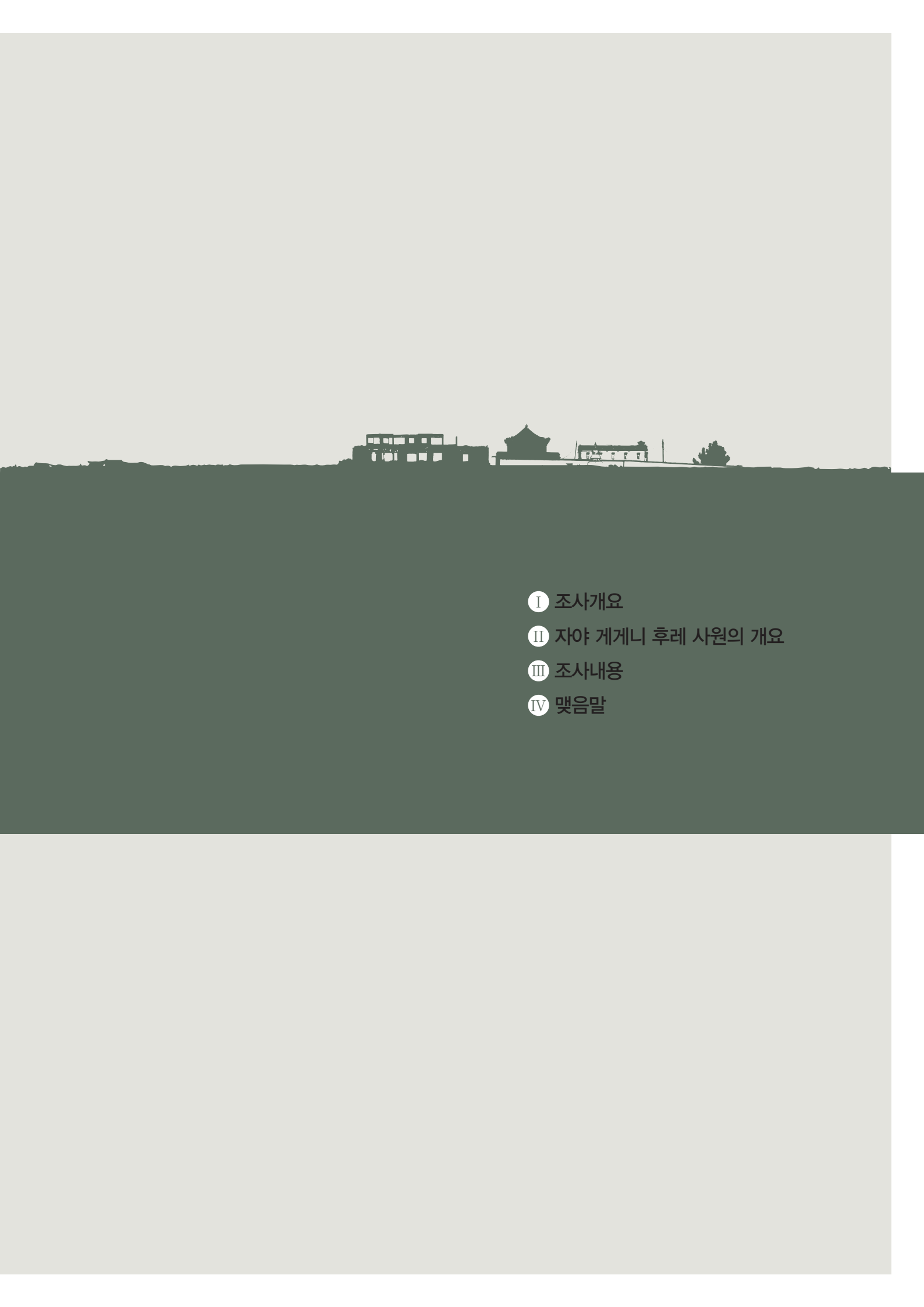
1. 조사개요	10
1.1. 한·몽 공동 기록화사업 추진	10
1.1.1. 추진배경	10
1.1.2. 공동 기록화 사업 약정(MOU)체결	11
1.2. 자야 계계니 후레 사원 현장 조사	11
1.2.1. 추진개요	11
1) 이행약정 체결	11
2) 조사단의 구성	12
3) 조사일정	13
1.2.2. 조사 내용 및 방법	14
1) 3D 스캔 실측조사	14
2) 수실측조사	16
3) 드론 항공촬영	17
II. 자야 계계니 후레 사원의 개요	18
2.1. 17세기 할하(Khalkha) 사인 노온(Sain noyon) 지역의 대표 사원들	18
2.1.1. 개요	18
2.1.2. 자야 계계니들의 행적 및 사원의 건립 과정	22
2.1.3. 자야 계계니 상·하 사원의 건립 특징	25
2.2. 자야 계계니 후레 사원의 보존 및 복원	28
2.2.1. 자야 계계니 후레 사원 보존의 개요	28
2.2.2. 자야 계계니 후레 사원의 복원	29
1) 좌·우 샘층	29
2) 홀린 숨 법당	31
3) 구탱	33
2.3. 자야 계계니 후레 사원의 활용	34
2.3.1. 자야 계계니 후레 사원의 현황 및 활용	34
1) 갈단 조 법당	35
2) 구탱	36
3) 좌·우 샘층	37
4) 상도이 후밀간 도강 법당	38
5) 척칭 도강 법당	38
2.3.2. 척칭 도강 법당의 현황 및 활용	41
III 조사내용	46
3.1. 자야 계계니 후레 사원의 배치	46
3.2. 척칭 도강(Tsogchin Dugan) 법당	54
3.2.1. 건축양식	54
3.2.2. 실측조사내용	55
1) 건물개요	55
2) 평면계획	55
3) 초석 및 기단	58
4) 바닥 및 마루	59
5) 가구계획	60
6) 창호 및 벽체	62
7) 지붕	68
8) 기타사항	68
9) 소결	69
IV. 맺음말	70
V. 부록	232
- 3D스캔 실측도	234
- 실측도	250
- 사진	260
- 이행약정서	308

I. Судалгааны тойм	74
1.1. Монгол-Солонгосын хамтарсан баримтжуулах төслийг хэрэгжүүлсэн нь	74
1.1.1. Хэрэгжүүлэх үндэслэл	74
1.1.2. Хамтарсан баримтжуулах төслийн гэрээ (харилцан ойлголцлын санамж бичиг) байгуулсан нь	75
1.2. Заяын гэгээний хүрээнд явуулсан судалгаа	76
1.2.1. Судалгааны ерөнхий тойм	76
1) Ажил гүйцэтгэх гэрээ байгуулсан нь	76
2) Судалгааны багийн бүрэлдэхүүн	77
3) Судалгааны ажлын хуваарь	78
1.2.2. Судалгааны агуулга, аргазүй	80
1) 3D скан хэмжилт	80
2) Гар хэмжилт судалгаа	82
3) Агаарын зураг авалт	84
II. Заяын гэгээний хүрээ түүхэн тойм	86
2.1. XVII зууны Халхын Сайн ноён хийгээд онцлох сүм хийд	86
2.1.1. Заяын гэгээнүүдийн үйлс хийгээд сүм хийд байгуулсан нь	91
2.1.2. Заяын гэгээний дээд, доод хүрээний сүм хийдийг байгуулсан онцлог	97
2.2. Заяын гэгээний хүрээний хамгаалалт ба сэргээн засварлалт	102
2.2.1. Заяын гэгээний хүрээний хамгаалалтын байдал	103
2.2.2. Заяын гэгээний хүрээний сэргээн засварлалт	103
1) Баруун - Зүүн Сэмчун	103
2) Хөлийн сүм	107
3) Гүдэн сүм	109
2.3. Заяын гэгээний хүрээний ашиглалт	111
2.3.1. Заяын гэгээний хүрээний ашиглалт, өнөөгийн байдал	111
1) Галдан зуугийн сүм	112
2) Гүдэн сүм	113
3) Баруун - Зүүн Сэмчун	114
4) Сандуй хувилгааны дуган	115
5) Цогчин дуган	116
2.3.2. Цогчин дуганы ашиглалт ба өнөөгийн байдал	119
III. Судалгааны агуулга	124
3.1. Заяын хүрээний төлөвлөлт	124
3.2. Цогчин дуган	134
3.2.1. Архитектурын хэв маяг	134
3.2.2. Хэмжилт судалгаа	137
1) Барилгын ерөнхий байдал	137
2) Байгуулалтын төлөвлөлт	138
3) Суурь чулуу, довжоо	141
4) Шал, модон шал	143
5) Хийц бүтээцийн төлөвлөлт	144
6) Цонх, хана	147
7) Дээвэр	153
8) Бусад зүйл	154
9) Товч дүгнэлт	155
IV. Дүгнэлт	156
V. Хавсралт	232
- 3D скан хэмжилтийн зураг	234
- Хэмжилтийн зураг	250
- Гэрэл зураг	260
- Ажил гүйцэтгэх гэрээ	308

I. Overview of Investigation	160
1.1. Implementation of the Korea-Mongolia Joint Documentation Project	160
1.1.1. Background	160
1.1.2. Memorandum of Understanding (MOU) for the Joint Documentation Project	161
1.2. Site Investigation at Zaya Gegeenii Khüree Monastery	162
1.2.1. Introduction	162
1) Practical Agreement	162
2) Investigation Team	163
3) Investigation Schedule	164
1.2.2. Description and Method of the Investigation	165
1) 3D Scanning measurement	165
2) Manual measurement investigation	167
3) Aerial photography with a drone	169
II. Overview of the Zaya Gegeenii Khüree Monastery	170
2.1. Sain Noyon and Major Regional Temples in Khalkha in the Seventeenth Century	170
2.1.1. History and Achievements of the Zaya Gegeens and Construction of the Monastery	174
2.1.2. Construction Characteristics of the Upper and Lower Temples of Zaya Gegeenii Khüree Monastery	178
2.2. Preservation and Restoration of Zaya Gegeenii Khüree Monastery	182
2.2.1. Overview of the Preservation of Zaya Gegeenii Khüree Monastery	182
2.2.2. Restoration of Zaya Gegeenii Khüree Monastery	183
1) Eastern and Western Semchun	183
2) Khulgiin Sum	186
3) Guden sum	188
2.3. Utilization of Zaya Gegeenii Khüree Monastery	190
2.3.1. Current Status and Utilization of Zaya Gegeenii Khüree Monastery	190
1) Galdan Zuu	190
2) Guden	192
3) Eastern and Western Semchun	193
4) Sandui Khuvilgaany Dugan	194
5) Tsogchin Dugan	194
2.3.2. Current Status and Utilization of Tsogchin Dugan	197
III. Description of Investigation	202
3.1. Layout of Zaya Gegeenii Khüree Monastery	202
3.2. Tsogchin Dugan	211
3.2.1. Architectural Style	211
3.2.2. Description of the Survey	212
1) Overview of the Building	212
2) Plane Plan	213
3) Foundation Stone and Stylobate	216
4) Floors and Wooden Floors	218
5) Overall Structural Members	219
6) Windows, Doors, and Walls	221
7) Roof	227
8) Others	228
9) Sub-conclusion	229
IV. Conclusion	230
V. Additional materials / Appendix	232
- 3D scanning drawings	234
- Practical survey drawings	250
- Photos	260
- Practical Agreement	308

몽골의 고건축 | 03

자야 게게니 후레 사원

- Ⅰ 조사개요
- Ⅱ 자야 계계니 후레 사원의 개요
- Ⅲ 조사내용
- Ⅳ 맺음말

I. 조사개요

1.1. 한·몽 공동 기록화사업 추진¹

1.1.1. 추진배경

국립문화재연구소는 2000년대 들어 동아시아 목조문화권에 대한 비교연구를 추진해 왔다. 이와 함께 2005년부터 아시아권 문화재 보존과학 국제연수(Asia Cooperation Program on Conservation Science, 이하 ACPCS)프로그램을 통해 아시아권의 문화재 관련 전문인력을 선발하여 우리의 기술과 경험을 공유하는 연수를 수행해 왔다. 이 연수 프로그램은 보존과학 분야에서 시작되어 2010년에는 건축분야, 2014년에는 고고분야까지 확장되었고 아시아 각국의 건축, 고고, 미술, 보존과학 등 다양한 문화재 분야에 종사하고 있는 전문 인력이 서로의 경험과 기술을 공유하고 상호 신뢰 하에 문화재 보존 관련 교류를 시행할 수 있는 기반을 구축하고 있다. 한국-몽골 건축문화유산 공동 기록화 사업은 이러한 인적 교류의 토대 위에 이루어졌다.

그동안 ACPCS 프로그램에 참여한 몽골측 전문가들이 많았는데, 그 중 특히 몽골 교육문화과학스포츠부 문화유산센터(현 몽골 국립문화유산센터) 소속 전문가들로부터 공동사업에 관련한 의견이 개진되었다. 2014년 한국-몽골 건축문화유산 공동 기록화 사업에 대한 구체적인 논의가 이루어지기 시작하였고, 서면으로 실무협의를 통해 사업의 구체적 방향을 논의하였으며 2014년 후반기에 몽골에서 직접 양국 당사자들이 만나 MOU 체결에 대한 사전협의를 실시하였다. 2014년 11월 17일~21일 최병선(당시 건축문화재연구실장)과 지성진(학예연구사)이 몽골 국립 문화유산센터를 방문하여 사업추진에 필요한 사항과 협약 체결에 대한 대략의 내용을 협의하여 합의를 하고, 첫 번째 조사대상으로 고려되던 우울드 베이스 후레(UULD BEISIIN KHUREE)사원을 사전 답사하여 2015년도 조사계획을 수립하였다.

이와 같이 조사대상과 조사방법에 대한 논의를 거쳐 2015년에 양국 기관장이 한국-몽골 건축문화유산 공동 기록화 사업에 대한 기관간 약정(MOU)을 체결하고 이행약정을 체결함으로써 구체적인 사업이 진척되기에 이르렀다.

¹ 1.1.의 내용은 국립문화재연구소, 『몽골의 고건축1-우울드 베이스 후레 사원』, 2016년 보고서의 내용을 참고하였다.

1.1.2. 공동 기록화 사업 약정(MOU)체결

〈개요〉

- ▶ 협약명 : 한국 문화재청 국립문화재연구소 - 몽골 국립 문화유산센터 간 고대 건축유산 3D 실측 및 실측 설계도 작성을 위한 협약서(MOU)
- ▶ 체결일시 : 2015년 6월 9일(화)
- ▶ 체결기관 : 한국 문화재청 국립문화재연구소, 몽골 국립 문화유산센터
- ▶ 체결대표 : 한국 문화재청 국립문화재연구소 강순형(소장)
몽골 국립 문화유산센터 Galbadrakh Enkhbat(센터장)
- ▶ 주요내용 : 협약기간(2015~2020) 내 몽골 문화유산 기록화사업 관련 양 기관의 활동, 권리와 의무, 예산 등에 관한 사항

1.2. 자야 게게니 후레 사원 현장 조사

1.2.1. 추진개요

1) 이행약정 체결

한국 문화재청 국립문화재연구소와 몽골 국립 문화유산센터는 매년 각 조사대상의 선정과 이와 관련된 세부 조사방법 등을 위한 이행약정을 체결하였다. 이행약정에 따라 2015~2016년 1차 우울드 베이스 후레(UULD BESIIN KHUREE) 사원과 2차 운스트 히드(UNSTIIN KHIID) 사원 조사를 완료하였으며, 2017년 3차 조사 대상지로 자야 게게니 후레 사원의 중심 법당인 척칭 도강 법당을 선정하였고 이와 관련된 이행약정을 체결하였다. 이행약정서에는 자야 게게니 후레 사원의 조사기간 및 조사계획과 조사단의 규모 등을 담았다.

한국-몽골 건축문화유산 공동 기록화 사업 제 3차 조사지인 자야 게게니 후레 사원은 몽골의 아르항가이주(州) 체체를렉시(市, Tsetserleg)에 위치한다. 현존하는 건물은 중심 사원 1동과 박물관으로 사용되고 있는 부속건물 4동 등 총 5동이다. 이 중 2017년 조사대상은 중심 사원인 척칭 도강 법당 1동이며, 이에 대한 조사 및 실측을 실시하였다.

〈협정서 개요〉

- ▶ 협정서명 : 몽골 아르항가이주 체체를렉시 자야 게게니 후레 사원 3D스캔 실측조사를 위한 이행약정
- ▶ 체결대표 : 한국 문화재청 국립문화재연구소 건축문화재연구실 배병선(실장)
몽골 국립 문화유산센터 유형문화재과 Dalkhaa Narantuya(과장)
- ▶ 주요내용 : 자야 게게니 후레 사원 조사기간(2017.6.19~7.7) 및 조사계획, 조사단의 권리 및 의무, 응급상황시 조치사항, 당해년도 사업 수행자 등

2) 조사단의 구성

현장 조사단은 한국 문화재청 국립문화재연구소의 건축분야 전문인력 및 한국측 3D SCAN 전문업체와 몽골 국립 문화유산센터의 기록화 전문인력 및 지원인력으로 구성되었다. 2017년 자야 게게니 후레 사원 현장조사에 참여한 인원은 다음과 같다.

■ 한국 문화재청 국립문화재연구소 건축문화재연구실(5명)

조사총괄 배병선
현장조사 책임자 장재혁
조사원 김선미
조사원 김태형
조사원 Tumendelger Erdenetsogt

■ 3D SCAN 전문업체 아띠플랜(5명)

실장 김진범
촬영총괄 송진석
촬영자문 김환철
스캔촬영 김종범
스캔촬영 박한빈

■ 몽골 국립 문화유산센터(4명)

조사총괄 Dalkhaa Narantuya
조사원 Ganbold Burentugs
조사원 Purevsuren Chinbat
조사원 Jargalsaikhan Davaatseren

■ 몽골과학대학교(1명)

건축자문위원 Zundui Oyunbileg(Ph.D)

■ 아르항가이 박물관(2명)

관장 Tulga Munkhburen
조사원 Batmunkh Baatarkhuu

3) 조사일정

〈표 1〉 조사일정표

일자	내용	비고
6월 19일(월)	• 조사단 출국 – 인천 국제 공항→ 몽골 징기스칸 공항 도착	
6월 20일(화)	• 몽골 문화유산센터 방문 – 보고서 회의 및 1차 보고서 전달 – 조사관련 물품 조달	
6월 21일(수)	• 현장이동 – 울란바토르 → 아르항가이	505km
6월 22일(목)	• 자야 게게니 후레 사원 주변점검 및 조사계획 수립 – 자야 게게니 후레 사원 전체 원경 및 주변 촬영	
6월 23일(금)	• 자야 게게니 후레 사원 관련 공동회의 및 이행약정(MOU)체결 • 자야 게게니 후레 사원 현장 공동조사 – 작업구역 설정 및 주변정리	건축자문위원 등 합류(Z.Oyunbileg, 통역)
6월 24일(토)	• 실측조사 – 정면 좌·우측 협실 트렌치 및 유구조사 – 전체 배치도 작성	
6월 25일(일)	• 실측조사 – 초석 및 기초 확인, 정면 좌·우 협실 바닥조사	
6월 26일(월)	• 실측조사 – 정면 좌·우협실 바닥조사, 중앙부 바닥조사	
6월 27일(화)	• 실측조사 – 내부 실측 및 주요 구조부 실측, 전체 배치 및 주변건물 조사	
6월 28일(수)	• 실측조사 – 내부 실측 및 주요 구조부 실측, 전체 배치 및 주변건물 조사	
6월 29일(목)	• 실측조사 – 내부 실측 및 주요 구조부 실측, 상층 구조 조사 – 전경 및 내·외부 주요부재 사진촬영	
6월 30일(금)	• 실측조사 – 정면 및 측면 문 실측, 창호실측, 주요부재 사진촬영 – 전경 및 내·외부 주요부재 사진촬영, 드론항공사진 촬영	
7월 1일(토)	• 실측조사 – 정면 및 측면 문 실측, 창호실측, 사진 및 드론 항공촬영 • 3D 스캔조사 : 척칭 도강 법당 외부 3D 스캔	3D SCAN팀 현장작업 시작
7월 2일(일)	• 실측조사 – 정면 및 측면 문 실측, 창호실측, 기둥 상부 의장재 탁본 사진 및 드론 항공촬영 • 3D 스캔조사 : 척칭 도강 법당 외부 3D 스캔	
7월 3일(월)	• 실측조사 : 사진촬영 보완 • 3D 스캔조사 : 척칭 도강 법당 내부 및 주변 3D 스캔	현장조사팀 울란바토르 이동
7월 4일(화)	• 실측조사 : 조사결과종합 및 결과발표회의 준비, 자료수집 • 3D 스캔조사 : 척칭 도강 법당 내부 및 주변 3D 스캔	
7월 5일(수)	• 실측조사 : 결과발표회의 • 3D 스캔조사 : 척칭 도강 법당 주변배치 광대역 스캔	3D SCAN팀 현장작업 종료
7월 6일(목)	• 향후 조사대상 답사 및 관련자료수집	
7월 7일(금)	• 조사단 입국 – 몽골 징기스칸 공항 출발 → 인천 국제 공항 도착	

1.2.2. 조사 내용 및 방법

1) 3D 스캔 실측조사

가. 3D 스캔

3D 스캔은 크게 광대역 스캔과 정밀 스캔으로 나뉜다. 스캔방식을 결정하는 데 영향을 미치는 요인으로는 대상의 전체규모와 형태의 세밀함, 접근성 등을 들 수 있다. 비교적 규모가 큰 건축물, 탑, 유적지 등은 광대역 스캔을 기본으로 하며 장신구, 토기 등과 같은 규모가 작은 문화재의 경우, 정밀 스캔을 기본적으로 실시한다. 하지만 규모가 큰 문화재일지라도 정밀한 데이터 취득이 필요한 경우는 정밀 스캔을 병행한다. 이처럼 대상문화재의 형태와 특징을 점 데이터로 취득하는데 필요한 최소한의 점밀도를 선정하는 것이 스캔방식을 결정하는 일차적인 요소가 된다. 일반적으로 규모가 큰 건물의 경우 3mm 이상, 10mm 미만이 모습을 기록하는데 적절하며, 표면 요소가 정교하고 화려할 경우는 1mm 이상, 3mm 미만의 점밀도가 필요하다.

몽골 자야 게게니 후레 사원의 경우 훼손이 심하여 세부요소가 많이 남아 있지 않았으며 작업시간 또한 많이 확보되지 않은 상태였다. 이에 따라 해당 문화재의 위치정보와 형태를 기록화 하여 남기는게 더욱 급박한 상황이었기 때문에 광대역 스캐너의 작업만 실시하였으며, 점밀도는 10mm 미만으로 설정하였다. 광대역 스캔의 경우, 편의성 및 이동성이 용이하며 규모가 큰 문화재에 대해 빠른 데이터 취득이 용이하며, 향후 지리정보시스템(GIS) 및 지형 정보와 연동하여 다양한 방법으로 활용이 가능하다.

나. 투입 장비 개요

광대역 스캔은 레인지 파인더(Range Finder or Laser Range Finder)라고 불리는 빛을 대상의 표면에 조사하는 방식으로, 조사한 빛이 돌아오는 시간을 측정해 물체와 측정원점 사이의 거리를 구하는 기술을 바탕으로 하고 있다. 빛으로는 주로 레이저가 이용되며 이를 통해 획득된 3차원 데이터는 점(Point) 형태의 점군(Point cloud)을 형성하며, 3차원 공간 좌표를 구축한다. 광대역 스캔 방식으로는 크게 시간차(Time of flight)방식, 위상차(Phase shift)방식 등이 있다. 몽골 자야 게게니 후레에 투입된 장비는 위상차 방식을 사용하는 장비인 미국 FARO사의 Focus3D X330로 중거리의 피사체 측정에 유리하다.

² 보통 중장거리 3차원 스캐너들은 Time-of-flight 방식이나 Phase-shift 방식을 사용한다. 보다 장거리를 측정하는 스캐너들은 Time-of-flight 방식을, 중거리 측정 스캐너들은 Phase-shift 방식을 주로 채용하고 있으며 측정 정밀도 측면에서 Phase-shift 방식이 우수하다. FARO Focus는 Phase-shift 방식을 채용함으로써 120m 이내의 중거리 피사체를 매우 우수한 측정 정확도와 높은 측정 품질로 측정할 수 있다. (출처: 3D SYSTEMS, <http://www.3dscanning.co.kr/faro/>)

사진	제품명	측정원리	최대 스캔속도 pts/sec	측정역역	스캔각도	정밀도
	FARO Focus3D X330	Phase-Shift 방식 ²	976,000	0.6~330m	수직 : 300° 수평 : 360°	±2mm

다. 스캐닝 작업

자야 게게니 후레 사원의 3D 스캔 정밀실측조사는 2017년 7월 1일부터 7월 5일까지 5일간 실시하였다. 작업은 한국의 3D 스캔 전문업체가 실시하였고 광대역 스캔방식으로 진행하였다. 작업시간은 09시부터 18시까지 진행하였으나, 현장의 기후조건이 해가 오래 떠있기 때문에 야간작업을 병행하여 정밀도를 높이고자 하였다. 정밀도를 보다 높이고자 하면 초기 정밀도를 조밀하게 조작하여 스캔을 하거나, 스캔의 횟수를 늘리는 방법이 있다. 자야 게게니 후레 사원의 경우 초기 정밀도를 10mm로 설정하고 스캔횟수를 늘리는 방법을 택하였으며 사원 주위를 320회 스캔하였다. 스캔범위는 조사대상인 척청 도강 법당의 외부와 내부를 위주로 실시하였으며, 사원의 전체 배치현황 등을 알기 위해 척청 도강 법당의 동측에 위치한 좌·우 샘총 및 구멍(현 아르항가이 박물관)의 외부를 스캔하였다.

스캔시 한국 전문업체의 참여로 몽골 문화유산센터측에서 3D 스캔에 대한 교육 요청이 있었으며, 이에 스캔 작업전 스캐너의 제원 및 스캔의 방법에 대한 교육을 실시하였고, 스캔작업기간동안 몽골측 조사원 3명에게 상시적으로 스캐너 사용법 및 스캔 방법에 대한 교육을 진행하였다.

자야 게게니 후레 사원 3D스캔 조감도

3D 스캔위치

3D스캔 교육

3D스캔 실측

스캔 계획명 설정 정보표

점적	점명	점적	점명	점적	점명
P111	0.000000 / 1.0m	P112	0.000000 / 1.0m	P113	0.000000 / 1.0m
P114	0.000000 / 1.0m	P115	0.000000 / 1.0m	P116	0.000000 / 1.0m
P117	0.000000 / 1.0m	P118	0.000000 / 1.0m	P119	0.000000 / 1.0m
P120	0.000000 / 1.0m	P121	0.000000 / 1.0m	P122	0.000000 / 1.0m
P123	0.000000 / 1.0m	P124	0.000000 / 1.0m	P125	0.000000 / 1.0m
P126	0.000000 / 1.0m	P127	0.000000 / 1.0m	P128	0.000000 / 1.0m
P129	0.000000 / 1.0m	P130	0.000000 / 1.0m	P131	0.000000 / 1.0m
P132	0.000000 / 1.0m	P133	0.000000 / 1.0m	P134	0.000000 / 1.0m
P135	0.000000 / 1.0m	P136	0.000000 / 1.0m	P137	0.000000 / 1.0m
P138	0.000000 / 1.0m	P139	0.000000 / 1.0m	P140	0.000000 / 1.0m
P141	0.000000 / 1.0m	P142	0.000000 / 1.0m	P143	0.000000 / 1.0m
P144	0.000000 / 1.0m	P145	0.000000 / 1.0m	P146	0.000000 / 1.0m
P147	0.000000 / 1.0m	P148	0.000000 / 1.0m	P149	0.000000 / 1.0m
P150	0.000000 / 1.0m	P151	0.000000 / 1.0m	P152	0.000000 / 1.0m
P153	0.000000 / 1.0m	P154	0.000000 / 1.0m	P155	0.000000 / 1.0m
P156	0.000000 / 1.0m	P157	0.000000 / 1.0m	P158	0.000000 / 1.0m
P159	0.000000 / 1.0m	P160	0.000000 / 1.0m	P161	0.000000 / 1.0m
P162	0.000000 / 1.0m	P163	0.000000 / 1.0m	P164	0.000000 / 1.0m
P165	0.000000 / 1.0m	P166	0.000000 / 1.0m	P167	0.000000 / 1.0m
P168	0.000000 / 1.0m	P169	0.000000 / 1.0m	P170	0.000000 / 1.0m
P171	0.000000 / 1.0m	P172	0.000000 / 1.0m	P173	0.000000 / 1.0m
P174	0.000000 / 1.0m	P175	0.000000 / 1.0m	P176	0.000000 / 1.0m
P177	0.000000 / 1.0m	P178	0.000000 / 1.0m	P179	0.000000 / 1.0m
P180	0.000000 / 1.0m	P181	0.000000 / 1.0m	P182	0.000000 / 1.0m
P183	0.000000 / 1.0m	P184	0.000000 / 1.0m	P185	0.000000 / 1.0m
P186	0.000000 / 1.0m	P187	0.000000 / 1.0m	P188	0.000000 / 1.0m
P189	0.000000 / 1.0m	P190	0.000000 / 1.0m	P191	0.000000 / 1.0m
P192	0.000000 / 1.0m	P193	0.000000 / 1.0m	P194	0.000000 / 1.0m
P195	0.000000 / 1.0m	P196	0.000000 / 1.0m	P197	0.000000 / 1.0m
P198	0.000000 / 1.0m	P199	0.000000 / 1.0m	P200	0.000000 / 1.0m
P201	0.000000 / 1.0m	P202	0.000000 / 1.0m	P203	0.000000 / 1.0m
P204	0.000000 / 1.0m	P205	0.000000 / 1.0m	P206	0.000000 / 1.0m
P207	0.000000 / 1.0m	P208	0.000000 / 1.0m	P209	0.000000 / 1.0m
P210	0.000000 / 1.0m	P211	0.000000 / 1.0m	P212	0.000000 / 1.0m
P213	0.000000 / 1.0m	P214	0.000000 / 1.0m	P215	0.000000 / 1.0m
P216	0.000000 / 1.0m	P217	0.000000 / 1.0m	P218	0.000000 / 1.0m
P219	0.000000 / 1.0m	P220	0.000000 / 1.0m	P221	0.000000 / 1.0m
P222	0.000000 / 1.0m	P223	0.000000 / 1.0m	P224	0.000000 / 1.0m
P225	0.000000 / 1.0m	P226	0.000000 / 1.0m	P227	0.000000 / 1.0m
P228	0.000000 / 1.0m	P229	0.000000 / 1.0m	P230	0.000000 / 1.0m
P231	0.000000 / 1.0m	P232	0.000000 / 1.0m	P233	0.000000 / 1.0m
P234	0.000000 / 1.0m	P235	0.000000 / 1.0m	P236	0.000000 / 1.0m
P237	0.000000 / 1.0m	P238	0.000000 / 1.0m	P239	0.000000 / 1.0m
P240	0.000000 / 1.0m	P241	0.000000 / 1.0m	P242	0.000000 / 1.0m
P243	0.000000 / 1.0m	P244	0.000000 / 1.0m	P245	0.000000 / 1.0m

3D 스캔 워크시트(일부)

2) 수실측조사

자야 게게니 후레 사원의 현장조사는 2017년 6월 22일부터 7월 3일까지 12일간 시행되었다. 척청 도강 법당은 훼손이 심해 붕괴의 우려가 있고, 가축의 출입에 의한 훼손 또한 심한 상태여서 현재 모습 그대로의 3차원 형상정보를 3D 스캔과 수 실측을 통해 취득하고, 향후 건물에 대한 연구와 보수를 할 수 있는 기초 데이터를 확보하는 것을 목표로 하였다.

수실측 방법으로는 정밀실측보다는 3D 스캔 데이터의 보완이 필요한 부분을 중심으로 약실측을 하였고, 건물의 주칸 및 너비, 기둥의 높이 등과 같은 중심 치수를 중심으로 실측조사를 진행하였다. 자야 게게니 후레 사원의 중심 건물인 척청 도강 법당의 경우 ‘ㄱ’자 형태의 티베트 양식의 건물 안에 중층 중국식 건물이 있는 티베트-중국 양식 건물로 추정되나, 현재는 티베트 양식 건물만 남아 있으며, 건물의 중심부엔 초석열 만이 남아있다. 현재 남아있는 건물의 중심 구조체는 목구조이며, 외벽은 목구조를 벽돌로 감싸는 조적식 벽체를 구성하였다. 정면의 동·서측 협실과 건물의 중앙부에서 마루의 흔적이 확인됨에 따라 마루부분의 발굴조사를 실시하였다. 이러한 현장조사는 야장을 작성하여 확인된 수치들을 기록해 추후 연구시 자료가 될 수 있도록 하였으며, 기둥의 주두 등 얽은 부조로 문양이 조각되어 있는 부재는 탁본을 시행하였다. 탁본은 나무의 훼손을 막기 위해 건탁으로 실시하였다. 건물 주변과 트렌치 조사시 기와편과 함께 못과 같은 철물들이 수습되었는데, 이러한 유물들은 사진촬영을 하여 향후 수리, 복원 시 참고자료가 될 수 있도록 하였다.

조사전 정리

정면 협칸 마루 실측

초석 트렌치 조사

중심부 마루 발굴조사

상부 가구구조 조사

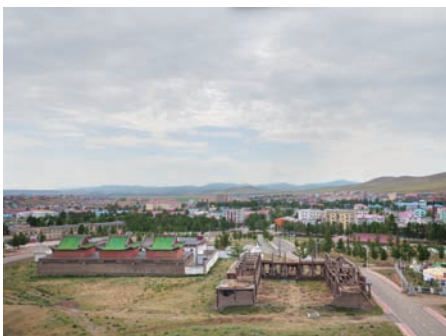
탁본 조사

3) 드론 항공촬영

자야 게게니 후레 사원의 사역 내에 현존하는 건물간의 배치관계와 주변권역을 파악하기 위해 드론 항공촬영을 실시하였다. 몽골의 경우 평지에 건축물이 위치하며 주변에 높은 곳이 없어 배치를 확인하거나 전경 등의 사진 촬영시 드론의 활용이 용이하다. 사역 전체의 배치도를 작성하기 위해서는 배치측량과 같은 보다 정밀한 조사방법이 있지만 조사여건상 제한된 시간 내에 조사를 완료하기 위해 항공사진을 통한 대략적인 배치현황을 파악하는 방법을 택하였다. 드론 항공촬영으로 척칭 도강 법당과 주변건물들의 배치현황을 파악 할 수 있었으며 훼손으로 인해 접근이 어려운 상부 평면을 비교적 근접하여 촬영 할 수 있었다. 드론 촬영은 비교적 사람의 접근이 적은 아침에 주로 실시하였으며, 전체 배치 및 원경과 상부 평면, 주변환경 등의 촬영을 실시하였다. 촬영에 사용된 장비는 DJI Inspire 1 pro모델로 주변에 위험요소가 없고 주변환경의 제약이 적어 최대고도까지 올려 항공촬영을 실시하였다.

사원배치

사원원경(북-남)

사원원경(남-북)

II. 자야 게게니 후레 사원의 개요

2.1. 17세기 할하(Khalkha) 사인 노온(Sain noyon) 지역의 대표 사원들

2.1.1. 개요

몽골의 바투몽케 다얀 칸(Batmunkh dayan khaan)은 막내 아들 게레센제(Gersenze)의 자식들인 아쉬하이 다르항 흥타이지(Ashikhai darkhan khuntaij), 노온다이 하탕 바아타르(Noyondai khatan baatar), 오노호 위젠(Onokhu uizen), 아민 도랄(Amin dural), 다라이(Darai), 달당 훈들렌(Daldan khundlen), 사모 보이마(Samu buima) 등에게 할하의 북쪽 7오툽(отог, 영(營))을 영지로 주었는데 그것이 후대에 와서 할하의 7개 지역이 되었다. 오노호 위젠과 아민 도랄은 할하의 좌측을, 나머지 아들들은 할하의 우측을 분할하여 통치하였다. 16세기 후반 몽골의 칸과 귀족들은 불교 전파를 위해 사원을 건립하기 시작했다. 1581년 오노호 위젠의 장남인 아바타이 사인 칸(Abatai sain khan)은 동생인 투멘헨 사인 노온(Tumenkhen sain noyon)과 함께 현재 내몽골에 위치한 투메드(Tumed)의 알탄 칸(Altan khan)에게 사신을 파견하여 '1585년 사카파(薩迦派)의 구멘낭소(Gumen nangsu)라는 고승을 모시고 오르혼 강 주변 타하이(Takhai)라는 옛 성터의 한 건물 안에 달라이 라마 소드잠초(Sodnomjamts)의 상을 만들어서 안치하였다... 1586년 음력 5월 15일에 건물을 세워, 고르왕 조오(Gurvan zuugiin sum)라는 불전 및 불상이 있는 하나의 뛰어난 사원을 건립하였다.'³고 전한다.

1586년 달라이 라마가 아바타이 사인 칸을 오치르바니(Ochirvaaniin khuvilgaan) 부처의 활불(活佛)⁴로 부름으로서 그에게 '오치르 바트 사인 칸(Ochir bat sain khan)'이란 칭호를 수여함과 동시에 그의 아우인 훈들렌 추우후르 노온(Khundlen tsookhur noyon, 후대의 사인 노온)을 관음보살(Honshimbodisadyn khuvilgaan)의 활불(活佛)이라 칭하였다. 1588년 달라이 라마의 사신인 사카파의 로도이남보오(Lodoinyambuu)라는 고승은 이 사원에 대한 헌당식을 하며 오치르 카안의 사원(Ochir khaany sum)에

3 Монгол Улсын Үндэсний Төвархив (МУҮТА).ФА-3.Д-1.ХН-248//Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ.,2004. тал 7-8

4 몽골 지배층의 불교 이해 방식은 곧바로 몽골 활불제도에 영향을 미쳤다. 몽골의 활불은 혈통주의에 입각해 소위 칭기스칸의 후예 중에서 선정되는 경우가 많았다. 즉, 칭기스칸과의 혈연관계를 정권의 정당성과 연결짓고 있던 몽골 각지의 영수들은 달라이 라마로부터 축복을 받음과 동시에 칭기스 칸의 혈통을 이은 활불을 자신의 인척 중에 출현시킴으로써 자신의 정치 지위를 제고하려고 하였다. 김성수, 「1세 제브준단바호투와 17세기 할하 몽골」, 東洋史學研究 第83輯, 2003.6, pp.57~58

‘바트 에르덴 조(Bat erdene zuu)’라는 명칭을 하사하였다.

1614년 정월(正月) 8일, 4개 지역 귀족들이 오치르 사인 칸의 사원 앞에 모여 법전을 쓰기 시작했으며, 사이한 쉼(Saikhan sum)이라는 사원 앞에서 세첸 하탄과 훈들렌 추우후르 노온을 우두머리로 하는 귀족들이 법전을 제정했다. 1614년 정월(正月) 25일 호타고르 하탄(Khotagur khatan), 달라이 훙타이지(Dalai khun taiji) 사원 앞에서 투셰투 칸(Tusheet khan), 다이칭 훈들렌 추우후르 노온(Daichin khundlen tookhur noyon) 등의 귀족들이 하나의 소(小)법전에 대해 논의하였다. 사년(巳年), 사인 오치를 칸(Sain Ochir khan)의 사원 앞에서 카안 아하이(Khaan akhai), 하탕 바아타르(Khatan baatar), 다이 바아타르(Dai baatar), 훈들렌 추우후르 등 태자(太子)들이 법전을 반포하였다.

법전에는 “칸(Khan)이 사원을 손상시키면 7개 지역 전체가 이에 대해 소송을 걸 것이다. 평민이 사원을 손상시키면 그를 죽이고 재산을 몰수한다. 쉼치(Sumch)에게 말을 빼앗기면 가까운 데 있는 귀족들이 요구하여 주인에게 돌려주도록 하라. 만약 돌려주지 않으면 7개 지역 전체가 요구하여 돌려받아 주인에게 돌려주도록 하라. 귀족들은 여행을 할 때 쉼치에게 음식을 만나절에 한번 제공받도록 하라. 쉼치가 음식을 제공해 주지 않으면 말 한 마리의 벌금을 내도록 하라. 쉼치가 두 번 말을 제공하도록 하라.”⁵라고 정하여 사원의 특권 및 쉼치의 역할을 정하였다. 1603년 법전에는 쉼의 모든 사원을 포함시켰으며 “칸이란 자가 사원을 손상시키면 7개 지역 전체가 이에 대해 소송을 할 것이다.”라고 적시하였다.

17세기 초, 할하 귀족들이 7개 지역의 대(大)법전(Ikh tsaaz)과 할하 좌측 4개 지역의 소(小)법전(Ochuukhen tsaaz)을 제정한 것은 칸과 귀족들의 권력과 신앙을 반영하며, 재산으로 취급되는 주된 사원들의 파괴와도 관련이 있다. 1639년 두 명의 후툽투(Khutagt)⁶인 자삭투 칸(Zasagt khaan), 투셰투 칸(Tusheet khan)은 대소귀족들과 사인 카안의 사원(Sain khaany sum) 앞에서 대법전을 논의하기 시작하여 할하 7개의 지역에 반포하였다. 1640년 할하와 오이라드(Oirad)의 귀족들이 공동으로 제정한 대법전(Ikh tsaaz, Great code)에도 사원과 라마승들의 지위 및 영향력이 반영되었다.

1640~1690년대 할하의 후툽투 및 라마승들은 많은 사원을 건립한다. 1647년 투셰투 칸의 아들 운두르 게젠(Undur geegen, 집준담바 후툽투)이 “대법회의의 장소인 바로운 후레(Baruun khuree) 사원을 건립할 기초를 닦는 것을 허락한다.”⁷고 말한다. 그 해 시드 시르(Shidshir)의 아들 체벨 타이지(Tsevel khun taiji)가 운두르 게젠에게 말하여 천막을 사용해 이동하며 법회를 열었는가 하면, 후대에는 솔로이 세첸 칸(Sholoi setsen khan)이 운두르 게젠에게 허가를 받아 자기 지역에 게르 양식의 불전을 건립하기도 하였다.⁸ 1654년 운두르 게젠은 헨티산(Khentii mountain)남쪽에 노밍 이흐 후레(Nomyn ikh khuree)사원을 건립하였다.⁹ 1657년 할하의 귀족들은 운두르 게젠을 위하여 잔치를 베풀었고 운두르 게젠과 그의 친형인 투셰투 칸(Tusheet khan)은 바트울지(Bat-ulzii)라 불리는 큰 게르 안에서 간주르 등 불경을 위우는 규칙을 정하였다.

1663년 운두르 게젠은 샤둡다르자알링 사원(Shaddubdarjalin khiid)을 건립한다. 운두르 게젠을 우두머리로 하는 지위는 1682년 문서의 기록에서 볼 수 있다. “집준담

5 X. Пэрлээ, Халхын шинэ олдсон цааз-эрхэмжийн дурсгалт бичиг. Халхын үйсэн дээр бичсэн цааз эрхэмжийн сийрүүлэг // Монгол ба Төв Азийн орнуудын соёлын түүхэнд холбогдох хоёр ховор сурвалж бичиг. УБ., 1974. тал 56.

6 티베트에서는 활불(活佛)을 일반적으로 ‘린포체’라고 부른다. 몽골지역에서는 이를 몽골어로 음차하여 ‘린부치(ринбүчи)’라고 부르기도 하며, 환생자라는 같은 뜻을 가지는 다른 명칭으로 내몽골 동부지역에서는 ‘호월간(хувилгаан)’이라는 단어를 사용하기도 한다. 그러나 청나라 황제가 수여하는 몽골 불교의 활불에 대한 공식적인 최고의 호칭은 ‘호탁트(хутагт)’로서, 청에서는 법력이 높은 활불이나 조정에 특별한 공적을 세운 승려에게 호탁트라는 봉호를 수여하였다. 김경나, 「17~19세기 몽골 불교사원의 다 창 연구」, 단국대학교 대학원, 박사학위 논문, 2016, p25.

7 Аграмба Лувсанбалдан, Аврал итгэл гэтэлгэгч дээд богдын хийд орон Баруун Хүрээний гарсан ёсыг товч төдий өгүүлсэн шударга агчийн чихний шим авагч. Түвд хэлнээс орчуулсан Л. Тэрбиш // Орхоны хөндийн өв. Дугаар 2/2013.т.104.

8 Монголын сүм хийдийн түүхээс... / Баримтын эмхэтгэл / . Эмхэтгэгч Б. Эрдэнэбилэг. УБ., 2012. тал 216, 303.

9 Монгол улсын үндэсний номын сан. Гар бичмэлийн сан // Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхэтгэсэн Ч. Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. Тал 11.

바 후투투(Jibzundamba khutagt), 잘항즈 후투투(Jalkhanz khutagt), 마이다르 후투투(Maidar khutagt), 라마 에르덴 즉, 달라이 라마의 사신인 시레에투 노몬 칸(Shireet nomun khan), 노몬 예첸(Nomun ezen), 사르토울 노몬 예첸(Sartuul nomun ezen)을 비롯한 활불 및 라마들 앞에서 오치라이 투세투 칸(Ochirai tusheet khan), 세첸 칸(Setsen khan)을 비롯한 7개의 지역의 귀족들이 갑진년(甲辰年, 1664) 가을 타미르(Tamir) 강변에서 예법(禮法)에 따라 비쉬렐투 차크라바르틴 칸(Bishrelt cakravartin khan)의 맏아들인 왕칙 메르겐 타이지(Vanchig mergen taij)를 칸으로 추대하고, 도르지 세첸 진웅(Dorj setsen jonon) 또한 옛 법칙을 따라 진웅으로 삼은 이래 정치와 종교에 도움을 주고 아무런 실수를 하지 않았기 때문에 모두가 만장일치 도르지 진웅에게 도장찍힌 증명서를 부여하였다.”¹⁰

1673년 운두르 게젠은 자야 반디다 후투투(Zaya bandida khutagt)인 립상페렐레이와 함께 티베트의 달라이 라마 5세에게 법도를 듣고 1674년 티베트로 돌아온 후 달라이 라마의 불전과 삼부온 쉼(Tsambyin sum)불전을 짓게 하였다. 1681년 할하의 귀족들은 에르덴 조(Erdene zuu)사원에서 운두르 게젠을 위한 잔치를 베푸는데 그 때 에르덴 조의 주지 스님인 립상단잔(Luvsandanzan)은 아비드 불하니 불전(Avdi burkhany sum)을 운두르 게젠에게 바쳤다.¹¹ 에르덴 반디다 후투투(Erdene bandida khutagt)는 1662년 6월 달라이 라마와 반첸 라마(Panchen lama)의 가르침을 따라 이흐 다창(Ikh datsan)¹²을 건립하여 티베트의 다시룸베 사원(Dashulhumbe monastery)의 규칙을 따르도록 하였다.¹³ 1682년 할하에서는 만주쉬리 사원(Manzushiriin khuree), 달라이 후투투의 후레 사원(Dalai khutagtyn khuree)이 파괴되었다.¹⁴ 1654년 활불 노온 후투투(Noyon khutagt) 안왕곤칙(Agvaangonchin)은 반첸 라마가 소놈 다이칭 호쇼치(Sonom daichin khoshuuch)에게 보내준 오드사르고초오(Dosargochoo)¹⁵불상을 이동식 불전(Terget dugan)의 수레 위에 싣고 돌아다녔다. 1665년 노온 후투투는 티베트의 달라이 라마에게 허가를 받아 1666년 힌도랍잘링(Hinduravjalın)사원을 건립하였다.¹⁶ 1667년 바아타르 노용(Baatar noyon)은 자신이 살았던 게르를 척칭 도강으로 삼았는가 하면 1685년 참춘남질 노용(Chamchungnamjil noyon)은 다쉬초잉호르룬덴링(Dashchoinkhor ihundevlin)사원을 건립하기도 했다.¹⁷ 1640~1690년대 할하의 귀족들과 후투투, 라마들은 티베트의 달라이 라마와 반첸 라마, 할하 운두르 게젠의 허가를 얻어 법회를 위한 불전과 사원을 건립하였으며 그 중 일부는 정착되었으나 일부는 여전히 게르를 사용하는 이동식 사원이었다.

오노호 위젠 노온(Onokhu uizen noyon)의 넷째 아들인 멘헨 훈들렌 추우후르 노온(Tumenkhen khundlen tsookhur noyon)은 1616년 자작나무 껍질에 쓰여진 법전에 ‘훈들렌 추우후르(Khundlen tsookhur)’라는 이름으로 기록되었기 때문에 ‘사인 노온(Sain noyon)’이란 칭호는 후대에 수여받은 것으로 보인다. 달라이 라마가 투멘헨에게 칭호를 수여함으로써 그는 할하의 나머지 3명의 칸(Khan)과 대등한 지위를 얻었는데 이 사건은 솔로이(Sholoi)에게 세첸 칸(Setsen khan)의 칭호를 수여한 것보다 후대에 해당된다. 투멘헨 사인 노온의 둘째 아들 베테스잡(Betesjav)은 라왕렉젠(Lhavaanregzen)

10 Лайчин гүрний Дотоод яамны Монгол бичгийн гэрийн данс. I-III боть. Эрхэлсэн Ш. Чоймаа, Д. Заяабаатар. УБ., 2017. тал 444.

11 МУУТА.ФА-3.Д-1.ХН-248 //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 8.

12 티베트·몽골 불교사원 조직가운데 하나인 '다창(몽: дацан, 티: grwa tshang, 扎倉)'은 티베트·몽골 불교의 수행사찰이자 일종의 불교단과대학이라고 할 수 있다. 사원의 규모에 따라 다창이 개설되지 않은 사원도 있지만 일반적으로 2개에서 많으면 7개소 가량의 다창을 운영하기도 한다. 류병재, '티베트 불교의 몽골 전래와 오늘날의 몽골 불교', 白山學報 第102號, 2015, p56.

13 Монгол Улсын Үндэсний номын сан. Гар бичмэлийн сан //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 136.

14 Лайчин гүрний Дотоод яамны Монгол бичгийн гэрийн данс. I-III боть. Эрхэлсэн Ш. Чоймаа, Д. Заяабаатар. УБ., 2017. тал 445~446, 120.

15 МУУТА.ФА-11.Д-1.ХН-1011 //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 47.

16 АХБАрхив.Ф-1.Д-3.ХН-5 //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 212~213.

17 МУУТА.ФА-11.Д-1.ХН-1121 //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 45.

이라는 라마의 제자로 라마승이 되었기 때문에 단잔(Danzan, Danzan ihavaanregzen) 라마라는 이름으로 불리게 되었다.¹⁸ 그는 달라이 라마와 관계를 맺고 1628년에 라마 승이 된 후에 노몬 칸(Nomun khan) 즉, 법왕(法王)의 칭호를 수여받았다고 한다. 그는 1631년 타미르 강(Tamir river) 북쪽의 불강산(Bulgan mountain) 남쪽인 처너틴 평원(Chonotyn khundii)에 악와 도강(Agva dugan)법당을 건립하였다.¹⁹ 또한 200여 호의 이흐 쉼(Ikh sum)을 건립하였고, 승려들은 모두 상도이인 초가(Sanduin choga)라는 불경을 외우도록 하고 그 이외에 다른 귀족들이 바친 샤비(Shavi)²⁰들도 종교학교에서 공부하도록 하여 밀교의 기초를 닦았다. 1660년에 이 다창(Datsan)에 달라이 라마가 '간단폰작링(Gandanpuntsaglin)'이란 명칭을 내렸다.²¹

자야 계게니 후레 사원의 역사(Zayayin khureenii tuukh)에는 “자야 계젠 1세는 티베트에서 다섯 가지 학문에 통달하고 드높은 명성을 얻어 대(大)반다다(Maha pandita)가 된 1679년, 38세의 나이로 티베트에서 돌아왔을때 그를 맞이하여 예배한 사람들 중 대(大)라마 단잔라왕(Danzanlhavaan)은 자기 부왕(父王)의 환생이라며 남달리 존중하여 불강 산 남쪽에 있는 작은 자기 사원에 모셔 법회를 열게 하고 그 사원을 바쳤다. 그리고 언제나 마날의 초가(Manalyn choga) 등의 법회를 열게했고 아우쉬(Auush burkhan, 아미타불) 법당을 바쳤으며 예속 부하 중 부자 60호를 골라 해당 사원의 운영을 돕도록 바쳤다.”²²라고 쓰여있다. 또한 인접한 비쉬렐트 자삭(Bishrelt zasag)도 부자 40호를 받치는 등 칸과 귀족 등이 자기 속민을 다창의 샤비(Shavi)로 바침에 따라 평민 샤비들이 많이 늘었기 때문에 이 사원을 악와 다창(Agva datsan)이라는 한쌍의 다창으로 삼았다.²³라고 적혀있다. 그러나 1679년이라 하면 단잔라왕이 아니라 샴바(Shamba) 때일 것이다. 1690년 샴바 때에는 라민 계젠 룽상단잔잔찬(Lamyn gegeen luvsandanzanjanjantsan)이 세운 다이초오딘 호랄(Daichuudyn khural) 등 종교 학교 및 법당과 자스(Jas, 종무소)²⁴ 등을 간단잔치브링 다창(Gandanjanjivlin datsan)이라 부르고, 샴바와 라민 계젠(Lamyn gegeen)이 공동으로 세운 상도이(Snadui), 직지드(Jigjid), 아우쉬(Ayuush), 마하갈(Mahagal) 등은 부처님을 위한 법회 장소를 나타내며 자스는 간단렉시드링 다창(Gandanlegshidlin datsan)이라 불렀다.

투멘헨 사인 노몬의 다섯번째 아들 지약(Jiyag)의 아들인 아우쉬(Ayuush)는 예루울(Yeruul), 마날(Manal)등의 법회가 열리는 호랄(Khural, 법회나 불전)을 세웠는가 하면 여덟째 아들인 덴젠 토인 반주르(Denzen toin banjuur)는 1679년 수트라 및 다라니 불경을 설법하는 학교 사원을 건립하기도 했다.²⁵ 1681년 할하의 보속토 훈들렌 노몬(Boshogt khundlen noyon)의 서신 등을 통해 집준담바 후툽투가 귀족들에게 칭호를 수여하는 것이 이미 정해진 행위라는 것과 에르텐 조(Erdene zuu)사원은 여전히 오치르 사인 칸의 대사원으로 불리고 있었음을 알 수 있다.

1691년 할하 몽골이 청나라에 복속 당한 이후 사이 노몬(Sain noyon)가문의 자식들은 자식이 되어 청나라 황제의 만수(萬壽)를 기원하는 법회를 열고 많은 불전을 건립한다. 1725년에는 사인 노몬 부(部)를 설립하고 1737년에는 이른바 도장을 가진 후툽투(Tamgatai khutagt)들의 지위를 인정한다. 할하 4개의 부(部)에서 법회를 하고 종교 학

18 Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУҮТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 17.

19 Ж. Өлзий. Монголын дурсгалт уран барилгын түүхээс. УБ.,1992. тал 55.

20 샤비(shavi) - 원래 '제자, 학생'을 뜻하는데 여기에는 고승과 활불에게 예속된 자들을 의미한다. 청 지배기 때 영향력 있는 고승과 활불들의 샤비는 몽골 주요 행정단위인 호소와 함께 독립된 행정단위를 형성하였다.

21 Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУҮТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 32-33; Олноо өргөгдсөний 9-р он. МУҮНС. Гар бичмэлийн сан //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 135.

22 Олноо өргөгдсөний 9-р он. МУҮНС. Гар бичмэлийн сан //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 135.

23 Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУҮТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 32.

24 자스(jas)는 종대형 사원의 종무소(宗務所)에 해당하며, 사원에 부속된 가족과 토지, 행정과 출납, 대출관리 등을 담당하였다. 김경나. 2016, 「17~19세기 몽골 불교사원의 다창 연구」, 단국대학교 대학원, 박사학위 논문.

25 МУҮТА.ФА-3.Д-1.ХН-121 //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 107, 123, 111.

교인 다창을 세우고 사원 및 자스를 설립하여 사원의 규모가 확대됨에 따라 20세기 초에 이르러 라마승 및 도장을 가진 후투투들의 숫자는 사이 노온 부가 가장 많게 된다. 사이 노온 부의 많은 사원의 설립은 귀족들의 정치 및 군사 활동, 티베트 사원 및 청나라 황제들과의 관계 등과 관련이 있다.

2.1.2. 자야 게겐들의 행적 및 사원의 건립 과정

후대 사료에는 자야 반디다(Zaya bandida khuvilgaan)는 인도에서 5번, 티베트에서 3번 환생하였으며 투멘헨 사인 노온(1558~1640)은 할하 몽골에서 환불한 1세로 인정되어 달라이 라마와 반첸 라마가 은제 도장을 그에게 주었다고 기록되어 있다.

자야 반디다 후투투(Zaya bandida khutagt) 2세인 룽상페렐레이(Luvsanperenlei, 1642~1716)는 1642년 4월 모하르 호지르트(Mukhar khujirt)의 손타르(Suntar)의 둘째 아들로 태어났다. 그가 11살이 되는 1652년 단잔 라마 등은 상도이 다창(Sandui datsan)을 건립하였다. 1654년 룽상페렐레이는 운두르 게겐(Undur gegeen)에게 노온 후투투(Noyon khutagt)라는 칭호를 수여받았다. 노온 후투투 룽상페렐레이는 1660년 티베트로 떠나 18년간 불교 공부를 하였다. 달라이 라마 5세와 반첸 라마는 그가 투멘헨 사인 노온의 환생임을 인정하여 자야 반디다(Zaya bandida) 즉, 알고울산 게겐(Yalguulsan gegeen)이란 칭호와 가속(gashog, 명령서), 인장 등을 내렸다.²⁶ 반첸 라마는 자야 반디다에게 티베트의 다사룸베 사(寺)의 불전과 샤비, 농지를 주었다. 그가 몽골로 돌아갈 때 달라이 라마는 몽골에 적교를 전파하면 안 될 이유와 황교²⁷의 종교가 될 수 있도록 해야한다는 것 등 정치와 종교에 대해 상세한 가르침을 베풀었다.²⁸ 또한 상도이 다창(Sandui datsan)에 달라이 라마가 간단폰차그링(Gandan puntsaglin)이라는 이름을 하사했다. 1686년 후렌벨치르(Khurenbelchir)에서 열린 할하와 오이라드의 회맹에 간단 시레에트 로도이잠초(Gandan shireet lodoijamts), 운두르 게겐(Undur gegeen), 잔자아 후투투(Janjaa khutagt), 자야 반디다 등이 참석하였다. 이 때 운두르 게겐은 자야 반디다가 사원의 법회와 다창을 번성시켰기 때문에 자야 반디다에게 방석과 등받이, 가사, 금 10냥, 은제 그릇 한 개, 담비 10령, 준마 1마리, 말 30마리를 내려주었다.

청나라 강희제는 룽상페렐레이에게 후투투의 권력을 수여하며 종교적인 활동에만 힘쓰도록 하였다. 강희제는 후호호트(현 내몽골 수도 후허하오터)에 행차할 때 자야 반디다 후투투의 숙소를 방문했는데, 이때 몽골 전통 축제인 나담축제(Naadam)를 주최하였다. 자야 반디다 후투투는 후호호트의 아치트 초르지(Achit tsorji)의 초대를 받아 그의 사원에 초이르 다창(Choir datsan)을 세우고 아치트 초르지와 샤비들에게 설법을 하였다. 1693년에는 투메드의 황공들의 초청을 받아 투메드에서 불교전과 활동을 하였다. 1698년 후호호트의 호자이(khojai)라는 곳에 사원을 건립하였는데 1699년 청나라 황제가 'Buyanyg iltgegch sum'이라는 이름을 하사하였다.²⁹ 자야 게게니 후레 사원의 북쪽으로 찬드만 에르덴 언덕(Chandmani erdene tolgoi)에는 갈단 조(Galdan zuu)라는 불전이 1972년까지 남아 있었다. 그 불전은 자야 반디다 후투투에 의해 1699년 건립

26 Д. Дашбадрах. Монголын хутагтууд. Улаанбаатар. 2004. тал 104. 일부 저서에서는 그가 최초로 자야 반디다라는 칭호를 수여 받았기 때문에 그를 자야 반디다 1세로 기록하고 있다.

27 쯡카빠 룽상 닥빠(Tsongkhapa blo bzang grags pa, 1357~1419)가 세운 것으로 1410년 간덴사원을 세웠다. 처음엔 간덴빠(Gandenpa)로 불리다가 후에 겔룩빠(Gelugpa)로 불리었다. 몽고의 구시 칸(Gusri Khan)의 군대가 이전 통치자인 쯡빠를 물리치고, 제 5대 달라이 라마(1617~1682)에게 티베트의 통수권을 부여하여 현재 달라이 라마까지 이어지고 있다. 정성준, 『티벳불교의 보편성과 특수성에 나타난 불교사의 과제』, 불교연구 제40집, 2014, p.108, 111

28 Дармадалаа. Их Монголын оронд дээдийн ном ямар мэт дэлгэрсэн ёсыг тодорхой өгүүлэгч цагаан лянхуан эрхис хэмээх оршвой. Түвд эхлэнээс орчуулсан С. Гомбожав. УБ., 1995. тал 198.

29 Өргөх цэс // МУУТА. Ф-А171. Д1. ХН1.

되었는데 그곳에 후호호트에서 만든 조 불상이 안치되어 있었다. 이 불상은 후호호트 근처의 사원에 있었던 것을 옮겨왔을 가능성이 있다.³⁰ 이 사원을 세운 것을 청나라 황제에게 아뢰어 ‘Buyanyg delgeruulegch’라는 이름을 하사받았다.

자야 반디다 후투투 룽상페렐레이는 역사학, 불교철학, 시, 종교의례 등의 분야에서 6권의 저서를 남겼다. 1674년 티베트에서 『투세투 칸 전기』를 몽골어로 집필하였으며, 1702년 『산욕』(Sanyog, 분명한 거울)이란 네 권의 책을 티베트어로 집필하였다. 자야 반디다 후투투가 티베트 세라사에서 공부할 때 할하의 시와 시레에트 룽상(Shiva shireet luvsan), 다르바 반디다 소둡잠초(Darba bandida sodvjamts) 등이 찾아와 제자가 되어 수트라와 다라니 철학을 배우기도 하였다. 『산욕』이라는 저서에는 간주르(Bka`gyur), 단주르(bstan`gyur)에 대한 개설뿐 아니라 인도의 여러 반디다의 전기, 티베트와 몽골 라마승의 전기, 부처들의 역사와 전설도 포함시켰다. 자와 담딩(Zava damdin)은 룽상페렐레이에 대해 ‘북경 및 차하르(Chakhar), 우젠크(Uzemchin), 투메드(Tumed) 등 내몽골의 여러 지역에 행차하여 설법 및 분법을 널리 전파하였으며 새로운 사원을 많이 세웠다.’고 평가한다. 그의 제자들로서는 티베트의 파봉하마 자미안다와(Pavonhaba jamiyandagva), 가첸 용진 룽상돈둡(Gachen yonzin luvsandonduv), 간주르바 룽상출팀(Ganjuurba luvsantsultim)등의 유명한 고승들이 있다. 자야 반디다 룽상페렐레이는 1716년 사망하였다.

자야 반디다 후투투 3세 룽상닝다텔레그남질(Luvsannindagdelegnamjil, 1717~1765)은 투세투 칸 지역의 체베클람필(Tsevegrampil)의 메이렌(Meiren)신분의 반조오르(Banjuur)가문에서 태어났다. 1728년 북경에 방문하였을 때 청나라 황제가 하다(Khadag), 썸지(Khavtaga)를 하사하였다. 1732년 전란을 피해 압가(Yavga)로 도망갔었는데 청나라 황제는 그 일을 칭찬하며 은 500냥을 하사하였다. 22세 때 티베트에서 공부를 하였으며 달라이 라마가 초임차달링(Choimchadalin)사원의 시주 및 농지를 그에게 내렸다. 또한 달라이 라마와 반첸 라마로부터 ‘불교를 빛나게 하는 보물’이란 칭호와 함께 함보 라마(주지스님)의 특권과 금강저 모양의 모자 장식, 우산, 깃발 여섯 개, 피리 두 개, 범 꼬리 네 개, 빨간색 깃발 아홉 개를 사용할 수 있는 특권을 하사받았다. 그는 티베트에서 야담(Yadam)과 바담 양상(Badam yansan), 푸렐 록시르(Purev logshir) 등 불상을 할하로 가져가는 것을 부탁하였는데, 달라이 라마가 이를 허락하여 그에게 불상을 내렸다. 라모(Lham)불상을 라브랑에 안치하고, 야담 불상은 사라잡 다창(Sarjav datsan)에 안치하였는데 사라잡 다창이란 이름 또한 달라이 라마가 하사한 것이다. 그는 장라이섹 다창(Janraiseg datsan)법당에 석가모니 상을 안치하고, 사물라 함창 다창(Samla khamtsan datsan)에서 열리는 법회를 정하였다. 또한 척칭 악화 법회를 티베트의 다시룸베 사의 규칙에 따라 상세히 정하였다.

자야 반디다 후투투 4세 룽상지그메드도로지(Luvsanjigmeddorj, 1766~1803)는 정변 좌부장군(定邊左副將軍)³¹이자 사인 노윤부의 친왕(親王)인 첵군잡(Chengunjav)의 여덟째 아들로 태어났다. 1797년 음력 6월 석가모니의 숭(shun)에 따라 하일란(Khailan) 의식의 시초를 정하였으며 매일 법회를 열었다.³² 1889년 다르마달라(Darmadala)의

30 Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он // МУҮТА. Зураг төслийн баримтын архив. Ф-21. Д-1. ХН-258. тал 28~29.

31 정변좌부장군은 청나라 관리중 최고 위직 중 하나이다. 유원수, 『세계민담전집_몽골편』, 황금가지, 2014

32 Олноо өргөгдсөний 9 дүгээр он 9-р сарын 17. Улсын номын сан. Гар бичмэлийн сан // Монголын хүрээ хийдийн түүх(эмхтгэл). Эмхтгэсэн: Ч.Банзрагч, Б.Сайнхүү. УБ., 2004. тал 134

저서에는 “자야 반디다의 사원은 100여 명의 승려가 있으며 다창이 3개 있고, 매일 불교 철학을 연구한다.”³³고 적혀있다. 청나라 황제는 1802년 자야 반디다 후투투에게 주황색 덮개의 마차를 하사하여 자금성 안으로 마차를 타고 들어갈 수 있는 자격을 주었으며, 그가 거주하는 사원 출입문 앞에 빨간색 통나무 울타리를 설치할 수 있는 권한을 주었다.

자야 반디다 후투투 5세 룽상지그메드남질(Luvsanjigmednamjil, 1804~1867)은 사인 노윤부 삼필도르지(Sampildorj)왕 지역의 타이지 다미랑(Damiran)의 아들로 태어났다. 1833년 자기 관할 땅인 노로블린(Norovlin)이란 곳에 개인 돈으로 사원을 세우고 그 사원에 ‘Amgalang khamgaalagch sum’이란 명칭을 내렸다. 정기적으로 열리던 법회는 사계절에 따라 아유시 초고(Ayuushiin chogo)로 개편하고, 매일 열리는 자사아(jasaa) 법회와 매월 열리는 법회 및 석가탄신일에 열리는 법회 등을 정하여 따르도록 하였다. 1844년 망바 다창(Manba datsan)³⁴을 세웠고, 같은 해에 천불 법당(Myangan burkhany sum)을 건립하였다. 1852년 농네에 숨(Nungnee sum)사원을 세웠고, 1853년 라모 불전(Lham sum)을 건립하였다.³⁵ 1861년 조사에 의하면 자야 반디다 후투투의 서재에 몽골문자, 토드문자(Clear script of the oirat mongols), 소욤보(Soyombo)문자, 몽골어로 쓰여진 책 및 티베트어, 만주어, 한문으로 쓰여진 필사본 1,288권, 서적 63권, 불경 25권, 서적 41통, 편지 314통이 소장되어 있었다고 한다.

자야 반디다 후투투 6세 룽상초이지왕칙(Luvsanchojivanchig, 1868~1904)은 사인 노윤부 간주르잡(Ganjuurjav) 지역의 타이지 왕친바자르(Vanchinbazar)의 아들로 태어났다. 1880년 달라이 라마와 반첸 라마의 명령에 의해 불강 산 남쪽에 불강 산에 대한 제사를 위한 불전을 건립했다. 1880년 청나라에 군사물품 구입을 위한 돈을 후원함으로서 청나라 황제로부터 ‘Tsetsen nevterkhii’라는 칭호를 하사받았다. 1887년 북경에서 퉁리(Tunglii)법회를 설법하고, 자금성 안으로 마차를 타고 들어갈 수 있는 자격을 하사받았다.

자야 반디다 후투투 7세 룽상툽텐초이진남(Luvsantuvdenchoijinyam, 1905~1930 / 잠발체렐, Jambaltsereng)은 자야 반디다 후투투의 사비인 자이상 소드놈도르지(Zaisan sodnomdorj)의 동생인 람잡(Lhamjav)의 아들로 태어났다. 티베트 달라이 라마 13세와 라미승들이 할하의 투세투 칸부 한드도르지(Khanddorj)의 사원에 머물고 있을 때 잠발체렐을 그들에게 소개하였고, 1905년 겨울 그를 자야 반디다 7세로 선정하였다. 1906년 봄 달라이 라마의 자야 게게니 후레 사원 행차시 달라이 라마가 자기 손으로 직접 잠발체렐의 머리카락을 자르고 그에게 랑중(Ranjun)이란 새로운 이름을 지어 주었다. 집준담바 후투투는 그에게 가사 및 식세르 하닥(Shigser khadag) 등을 내려주었으며, 달라이 라마는 회색의 사원을 황색으로 바꾸게 하고, 라브랑 건물 서측 문 위에 ‘Bayasgalantuguldur bukhniig todorkhoi ord’란 문구와 사원의 출입문 위에 ‘Khotol chuulgany yesun khusel tsuglarsan ord’라는 문자를 티베트어와 몽골어로 새기게 했으며, 그 바깥쪽에는 용 6마리를 조각하여 사용하도록 하였다. 1914년 몽골국 정치종교지원장관은 공로를 세운 자야 반디다 후투투 잠발체렐에게 상을 내려줄 것을 청하여 몽골

33 Дармадалаа. Их Монголын оронд дээдийн ном ямар мэт дэлгэрсэн ёсыг тодорхой өгүүлэгч цагаан лянхуан эрхис хэмээх оршвой. Түвд хэлнээс орчуулсан С.Гомбожав. УБ., 1995. тал 232.

34 망바 다창은 의학부로 티베트와 몽골의 전통의학을 수행하는 사원이다. 망바 다창에서 10여 년을 수학하고 시험에 합격하면 ‘마람바(маарамба, 瑪仁巴)’라는 학위를 수여받는다. 류병재, 2015, 「티베트 불교의 몽골 전래와 오늘날의 몽골 불교」, 白山學報 第102號

35 Олноо өргөгдсөний 9 дүгээр он 9-р сарын 17. Улсын номын сан. Гар бичмэлийн сан // Монголын хүрээ хийдийн түүх(эмхтгэл). Эмхтгэсэн: Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 136.

국으로부터 주황색 커튼의 마차를 하사받았으며, 1915년 사원 건립과 1918년 척칭 도강 법당 건립에 돈을 후원하였기 때문에 칸으로부터 ‘Turulkhi nevterkhii chin bishrelt’라는 칭호와 ‘Nomch mergen shadar bishrelt’의 칭호를 하사받았다.³⁶ 그러나 잠바체렐은 1930년 정치적 숙청을 당하게 된다.

역대 자야 반디다 후투투들은 몽골과 티베트에서 사원과 사비를 소유하여 지도력을 행사했으며, 새로운 다창을 설립하여 몽골에서의 불교 전파에 크게 기여하였다.

2.1.3. 자야 게게니 상·하 사원의 건립 특징

불강 산 남쪽에 위치한 자야 게게니 후레 사원은 상·하 사원으로 구성되어 있으며, 서로의 거리는 약 5km정도 떨어져 있다. 자야 게게니 후레 사원의 건립연대는 학자들 사이에서 의견이 분분하다. 1935년 쓰여진 『자야 게게니 후레 사원의 역사』에선 1631년 최초의 불전인 악와(Agva) 불전을 지었다고 언급되어 있다.³⁷ 그러나 S.푸렐잡(S. Purevjav)은 1652년의 사원에서 1679년 덴첸라왕(Denzenlhavaan)이 바친 불전 한 채를 더하여 불강 산 남쪽에 자야 게게니 후레 사원인 샤둡필자이링(Shadubpiljailin)을 건립하였다고 주장한다.³⁸ O.푸렐(O. Purev)은 훈드렌 추우후르 노론의 사원에 대해 언급한 자작나무 껍질 위에 쓰여진 법전의 내용을 근거로 상 사원이 1616년 건립되었다고 주장한다. 필자 또한 ‘1654년 승려와 사비를 모이게 하여 법회를 하고 다창을 건립하였다.’는 사료에서 볼 때 1654년에 상 사원이 건립되었다고 판단된다. 역대 자야 반디다들의 활동에 의해 자야 게게니 후레 사원은 점점 더 확대되었고 할하의 주요 사원 중 하나가 되었다. 다르마달라(Darmadalla)는 할하의 주요 사원으로 자야 게게니 후레 사원과 함께 집준담바 후투투의 이흐 후레(Ikh khuree), 사인 노론부의 다이칭 왕 후레(Daichin wangiin khuree), 투메드의 호오친 후레(Khuuchin khuree), 우쨌친의 라민 후레(Lamyn khuree) 등을 언급하고 있다.

상(上) 사원에는 총 26동의 불전과 법당 및 라마승들의 주택이 있었다. 상 사원의 중심에는 자야 반디다 후투투의 라브랑(Lavrin)과 구덴(Guden)을 건립하였고, 라브랑 서쪽에는 척칭 도강 법당을 지었으며, 척칭 도강 법당 앞에는 작은 법당 한동이 있었으며, 동쪽으로는 윤장대가 있었다. 척칭 도강 법당의 서남쪽으로는 야만다 법당(Yamandagiin sum)이 있었으며, 서쪽으로는 상도이 다창(Sandui datsan)과 담딩 후빌간(Damdin khuvilgaan) 활불의 집이 위치하였다. 상도이 다창 북쪽으로는 노롭삼보오 법당(Norovsambuugiin sum)이 있었으며, 북쪽의 울타리 안에는 템척 타이지(Demchig taij)의 법당이 2동 있었다. 라브랑(Lavrin) 뒤쪽으로는 불강 도강과 악와 다창, 구시그 다창이 있었으며, 그 뒤로 불탑 3개가 있었다. 라브랑 동쪽에는 궁릭 다창과 샹다르 도강 법당이 있었으며, 라브랑 남쪽으로는 사랍 숲과 함친 숲이 있었고, 라브랑 동북쪽으로 초이진 숲과 야담 숲, 다라 예호인 숲이 있었다. 그 밖에, 스리지비자니 도강(Serjibizany dugan), 체베글렝긴 도강(Tseveglelgiin dugan), 주드 다창(Jud datsan)도 있었다.³⁹

자야 게게니 후레 사원의 라브랑(Lavrin)은 1696년 자야 반디다 후투투 롱상페렐레

³⁶ Монгол улсын шастир. Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастирын хураангуй. Кирилл бичигт буулгаж, хэвлэлд бэлтгэн, тайлбар хийсэн: А. Очир, З. Лонжид, Ц. Төрбат. УБ., 1997. тал 57-60.

³⁷ Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он // МУҮТА. Зураг төслийн баримтын архив. Ф-21. Д-1. ХН-258. тал 1.

³⁸ С. Пүрэвжав. Монгол дахь шарын шашны хураангуй түүх. УБ., 1978. тал 46-47.

³⁹ Ж. Өлзий. Монголын дурсгалт уран барилгын түүхээс. УБ., 1992. тал 60.

이에 의해 건립되었다. 라브랑의 주불전은 슈테니 고르왕 숭(Shuteenii gurban sum)이라 불렸다. 우측 구텡(Guden)에는 자야 반디다 룽상페렐레이, 룽상안다, 룽상지그메드도로지의 시신을 안치한 세 개의 불탑이 있었는데 그 중 룽상지그메드도로지의 불탑은 비단과 금사로 만들어진 가사(袈裟)⁴⁰로 덮여 있었다고 한다. 좌측 구텡(Guden) 안에는 룽상지그메드남질의 시신이 있었으며 중앙 칸에는 법회가 열렸다. 중앙의 상층에는 간주르(Bka`gyur) 등의 불경이 있었다고 한다. 라브랑을 구성하던 법당들은 척칭 도강 법당과 마찬가지로 격자의 울타리가 있었으며, 이 법당들을 성벽 바깥에서 볼 때 곡선 지붕의 법당처럼 보였다고 한다.

자야 반디다 후툽투 4세 룽상지그메드도로지(Luvsanjigmeddorj)는 1802년 썸츨(Семчун, 소궁전)을 건립하였다. 썸츨은 처음 건축 당시 상부에 맞배 모양 지붕의 3층 건물로 계획하였다. 아래의 두 층은 벽돌로 쌓아 티베트 양식의 건물을 지었고, 상층은 나무의 우진각 형식의 지붕을 사용하였다. 훗날 자야 반디다 후툽투 룽상페렐레이의 고비 샤비(Govi shavi)들이 1907년 자야 게게니 후레 사원에 온 후에 좌, 우 썸츨의 3층을 해체하였다. 썸츨 정면에는 16개의 기둥이 있고, 각 기둥 사이에는 출입문의 자싱문(Jashin khaalga)⁴¹ 두 개가 있었다. 상층에는 바깥쪽으로 한 개의 문이 설치되어 있었으며 두꺼운 창살에 나비모양이 장식된 창호가 설치되어 있었다. 우측 썸츨에서 열린 두인호르 법회(Duinkhor khural)가 자야 반디다 후툽투 5세부터 열리지 않게 됨으로서 우측 썸츨은 마차, 가마 등을 보관하는 창고로 사용되게 되었다. 우측 썸츨은 방 세 개가 있었는데 중앙에 있는 방에는 백단으로 만든 자야 반디다의 침대 두 개와, 찬장 7개, 의자 50개가 놓여 있었다. 썸츨 하층은 3칸으로 구성되었으며, 중앙칸에는 자야 반디다가 앉는 의자가 놓여 있었다. 양측칸에는 법회 때 라마승들이 앉을 의자를 놓았다. 북측으로는 기념품과 귀중품들을 진열하였으며 전면 서측 모서리에 있는 작은 방에는 불상들이 안치되어 있었다. 1906년 티베트 달라이 라마가 자야 게게니 후레 사원에 3개월간 머물시 자야 후툽투들이 대대로 거주해온 하얀색 성벽을 황색으로 바꾸고 라브랑의 우측 썸츨 건물에 ‘Bayasgalan tuguldur bukhni todorkhoi ord’, ‘Khotol chuulgany yesun khusel tsuglarsan ord’란 현관을 하사했다.⁴² 같은 해 자야 반디다 후툽투 2세 룽상페렐레이의 시신을 금도금 하였다.⁴³

자야 게게니 후레 하(下) 사원 건립 연대에 대해서도 학자들 사이에서 의견이 분분하다. 소놈다와(Ts.Sonomdagva)는 자야 반디다 룽상페렐레이가 1706년 또 하나의 사원을 건립했는데 그 이름을 ‘Buyang delgeruulegch sum’이라 지었다. 이것이 자야 게게니 후레 하 사원이라 불리게 되었다.⁴⁴라고 말하고 있다. 반면에, O. 푸렙(O.Purev)은 ‘Ulzii badruulagch sum’의 건립 사실을 근거로 삼아 하 사원은 1833년 건립되었다고 주장하고 있다. 또한 일부 학자들은 1844년 자야 게게니 후레의 망바 다창(Manba datsan)의 건립을 근거로 삼아 1844년 하 사원이 건립되었다고 주장하고 있다.

1885년 울리아스타이 장군(Uliastain janjin)이 공문서에 룽상초이지왕칙(Luvsanchojivanchig)을 자야 활불(Zayayin khuvilgaan)이 아닌 자야 게젠(Zayayin gegeen)이라 쓴 것으로 징벌을 받을 위기에 처했을 때, 이번원(理藩院)의 관리와 북경 라마승들은 은 8,000냥의

40 승려가 장삼 위에, 왼쪽 어깨에서 오른쪽 겨드랑이 밑으로 걸쳐 입는 법의(法衣).

41 자싱문(Jashin khaalga) : 상부에 문살, 하부에는 양 여닫이 문짝이 설치되어 있는 문을 말한다. 문살 내측에는 거친 옥양목을 붙였으며, 문살 하부에는 꽃 모양을 조각하였다. 자싱문은 여름철엔 분리하곤 한다.

42 Өргөх цэс //МУУТА. Ф-А171. Д1. ХН1.

43 Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 12.

44 Ц.Сономдагва. Монгол улсын засаг захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлт, шинэчлэлт(1691~1997). Нэмж засварласан Ч. Банзрагч, О.Батсайхан. УБ.,1998. тал 231~232.

뇌물을 써서 벌을 면하도록 하였다. 이에 올리아스타이 장군은 고향에 돌아와 자야 게게니 하 사원에 은 1만 냥을 들여 중국식 궁전을 새로 짓게 하였다. 이에 대해서 나이든 라마승들은 “예전의 활불들은 불교를 믿어 할하에 티베트인들을 이주시켰는가 하면 현재 활불들은 만주인과 중국인을 사원 안에 거주시키고 있다.”고 하며 비판하였다.⁴⁵ 이것은 당시의 청나라 정책의 변경으로 할하의 후투투와 사원에 일부 변화가 있었음을 보여준다.

자야 게게니 후레 하 사원은 낮은 언덕 위에 세워 그 동쪽에는 다섯 개의 소규모 사원을 건립하였으며, 자야 반디다 후투투의 궁전은 하 사원의 중심에 위치하였다. 궁전 소속의 집들은 사원 동부구역 전체에 퍼져 위치하였다. 궁전은 중국양식의 건물로 그 앞에는 넓은 마당이 있었다. 하 사원 길 서쪽의 볼딘 볼락(Bogdyn bulag)이라는 곳에는 티베트 양식의 법당 건물이 있었다.

자야 게게니 후레 사원에는 1,000여 명의 라마승이 상주하였고, 대법회를 열 때에는 4,000여 명 이상의 라마승이 모여 법회를 열었다. 자야 게게니 후레에서 새로운 불전 건물이 생기며, 사원 거주자도 계속해서 증가하였다. 사원 거주지는 라마승과 평민 샤비, 후레에 사는 일반인, 상인 등 몇 개의 구성으로 되어있었는데, 대부분은 자야 반디다 후투투의 소속 샤비들이었으며 1,000여 호에 5,000여 명이 거주하였다. 사원의 라마승들은 모두 8개의 구역(Aimag)에 소속되어 있었는데 그 중 6개는 자야 게게니 후레 상 사원에, 2개는 하 사원에 있었다.

자야 반디다 후투투와 관련된 모든 비용은 그에게 소속된 샤비들이 부담하였다. 샤비들은 행정적으로 구시그, 상도이, 템칙, 궁릭, 울지, 자브라이, 체게엘린, 지이 등의 다창에 소속되어 있었다.⁴⁶ 1918년 인구조사에 의하면 자야 반디다 후투투의 샤비는 총 1,723호로 8,486명이었으며, 그 중 남성 4,461명, 여성 4,025명이었다. 그 중 1,993명은 라마승, 2,143명은 평민 샤비(Khar shavi), 325명은 자유민(Sul ard)이었는데, 평민 샤비 중 1,137명은 어린아이들이었으며, 18~50세의 성인이 623명, 50세 이상이 383명이었다. 사원, 법당 건물 등은 35동이 있었는데 이것은 집준담바 후투투를 제외한 역대 할하의 후투투들 중 가장 많은 샤비와 사원 등을 가진 것이었다. 사원 소유의 가축은 말 2,539마리, 소 1,529마리, 양과 염소 20,718마리 였으며 자야 반디다 후투투 개인의 가축은 말 4,695마리, 낙타 1마리, 소 772마리, 양과 염소 33,508마리였다. 샤비들의 가축은 말 17,239마리, 낙타 87마리, 소 14,653마리, 양과 염소 38,345마리 였다.⁴⁷

17세기 초반 불교를 후원했던 투멘헨 훈들렌 추우후르 노윤(Tumenkhen khundlen tsookhur noyon)을 계승한 단잔 라마(Danzan lama)가 처음으로 세운 사원을 더욱 더 확대시켜 17~18세기 초에 자야 반디다 후투투 룡상페렐레이가 새로운 다창들을 설립하였다. 1737년부터는 자야 반디다 후투투의 샤비들은 하나의 행정단위 자격을 얻어 향후 더 확대되어 나감에 따라 자야 게게니 후레 사원은 2,500~3,000여 명의 라마승과 2,000여 명의 평민들이 거주하는 17~20세기 초 몽골의 거의 모든 사회계층이 거주하는 대규모 마을이었다. 다른 한편으로는 교통거점이자 동양 불교문화 및 교육의 중심지 중 하나였다.

⁴⁵ А. Позднеев. Монголия и монголы. Результат поездки в Монголию, исполненной в 1892~1893 гг. Том I. Дневник и маршрут 1892 года. С.-Петербург. 1896. с. 411, 413~414; 419.

⁴⁶ О. Пүрэв. XX зууны эхэн үеийн Ар Монгол. Газрын зураг. УБ., 2004.

⁴⁷ И. М. Майский. Монголия накануне революции. Москва. 1959. с. 288~289, 296~297.

자야 반디다 후투투의 사원은 몽골 불교의 유산으로서 최근에 와서 다시 주목받고 있기 때문에 그 사원의 역사적 특징에 대한 새로 발굴된 자료를 비교연구하는 방법으로 더 세밀한 검토가 이루어질 필요가 있다.

2.2. 자야 게게니 후레 사원의 보존 및 복원

몽골 불교에서 세 명의 위대한 인물 중 한명인 자야 반디다 롱상페렐레이(1642~1715)는 몽골의 뛰어난 학자였다. 롱상페렐레이는 티베트에서 유학하는 동안 불교의 다섯 가지 학문에 통달해 명성을 얻고 달라이 라마 5세로부터 ‘깨달음을 얻은 현자’라는 뜻의 ‘자야 반디다’라는 칭호를 수여받았다. 자야 반디다 롱상페렐레이는 1679년 겨울 티베트에서 몽골로 돌아와 불교전파 및 사원 건립, 집필 등의 일을 시작하였다. 1631년 기초가 닦아진 자야 게게니 후레 사원에 궁릭(Gunrig), 악와(Agva), 초이르(Choir), 장라이섹(Janraisig), 한찬(Khantsan) 등 5개의 다창을 설립하였다. 사원을 승려 200명이 상주하며 정기적인 법회를 여는 사원으로 발전시켜 청나라 황제로부터 ‘Gandangejailin’이라는 사원명칭을 하사받고 사원을 더욱 발전시켰다. 자야 게게니 후레 사원은 사인 노윤부(Sain noyon aimag)뿐 아니라 17~20세기 초 몽골 전체의 사회, 경제, 상업, 종교, 문화, 교육의 중심지 중 하나가 되었다.

2.2.1. 자야 게게니 후레 사원 보존의 개요

몽골에서는 1924년 ‘고대 유물과 유적지 보호 규칙’이 제정되었으며, 몽골 소(小)국회 지도부는 1941년 제79결정 2조에 따라 ‘국가 1등급 유적지 목록’, ‘국가 보호를 받아야 하는 무덤’, ‘국가 보호를 받아야 하는 사원’의 목록을 정하여 29개의 역사 및 문화유적을 정하였다. 이 때 자야 게게니 후레 사원은 포함되지 않았다. ‘몽골인민공화국 문화유산 보호법’이 1970년 제정되었고 이 법의 시행사업의 일환으로 몽골인민공화국 정부 1971년 제420결정에 의해 제정된 ‘몽골인민공화국 보호하에 있는 역사 및 문화유적 목록’에는 자야 게게니 후레 사원의 남아 있던 불전과 법당들을 ‘현재 도립 박물관이 소재하고 있는 건물’, ‘담빙 후빌간의 히드 사원’이란 이름으로 ‘아이막 보호 문화재’에 등재되었다. ‘현재 도립 박물관이 소재하고 있는 건물’이란 것은 자야 게게니 후레 사원에서 남아 있던 구뎡(Guden), 좌-우 쎄츨(Baruun, Zuum semchum) 건물을 칭하며, ‘담빙 후빌간의 히드 사원’이란 상도이 도강(Sandui khuvilgaany dugan)을 칭하는 것으로 보인다. 1944년 ‘역사 및 문화유산 보호법’이 개정되면서 ‘국가 및 아이막과 수도 보호 하에 있는 역사 및 문화재 목록’을 제정할 때 ‘에르덴불강 쉼(Erdenebulgan sum) 소재지에 위치한 자야 게게니 히드(Zaya gegeenii khiid) 및 늑대 석상’이란 이름으로 등재되었다.

자야 게게니 히드란 것은 아이막 박물관이 소재하고 있던 구텡, 좌-우 쎄충, 홀린 숨법당 및 당시에 온전했던 척칭 도강 법당, 상도이 화신 도강 법당 등을 말하며 늑대 석상이란 것은 구텡 앞에 있는 늑대 모양이 있는 속드(Sogd) 문자 비석이다.

2.2.2. 자야 게게니 후레 사원의 복원

1) 좌-우 쎄충

아르항가이 아이막 인민대표회의시행위원회(The executive authority office of the people's deputy assembly of arkhantai province, 도청)는 자야 게게니 후레 사원 건물 중 남아있던 구텡, 좌-우 쎄충⁴⁸ 건물의 복원처리를 국립 역사 및 문화재 보존담당국에 요청 하였다. 이에 담당국 산하 설계그룹 기술자들이 1977년 사원 현장에서 1차 실측조사를 실시하였다.

쎄충은 1층과 2층은 벽돌로 쌓았으며, 3층은 나무로 만든 우진각 지붕의 3층 건물이다. 자야 반디다 2세 룽상페렐레이는 현재 내몽골의 호호호타 호자이(Huhe hota khojai)라는 곳에 Buyanyg iltegegch라는 사원을 세워 내몽골 여러 지역에서 샤비로 바친 사람들을 거주하게 하였다. 이 샤비들은 고비 샤비라고 불렸다. 이들은 1907년 몽골로 이주해 히즈겐 호톨 누우르(Khichgene khotol nuur)호수 부근에 거주하며 이동식 법당에서 사계절에 따른 법회를 열었는데 이동식 법당이 불에 타게 되어 1908년 좌-우 쎄충 건물 3층을 해체하여 한 칸은 법회를 위한 법당으로, 다른 한 칸은 종무소로 삼았다. 1909~1910년 쎄충 건물의 지붕을 수리하여 현재의 모양으로 만들었다. 좌-우 쎄충 건물은 고주열을 중심으로 16,200mm×10,000mm의 정방형 평면이다. 건물 높이는 7,500mm로 짙은 회색벽돌의 이중 건물이다. 정면 1층과 2층에는 6개의 기둥이 있으며, 화려한 조각과 단청으로 장식되어 있다.

좌 쎄충 건물 복원작업, 1978년

우 쎄충 건물 복원작업, 1980년

1977년 실측도 및 연구자료를 바탕으로 건축학자 S. 치메드도르지(S. Chimeddorj)가 우 쎄충 건물의 복원도를 작성하였으며, 복원작업에는 역사 및 문화재 보존담당국 건축팀장 D. 치메드발디르(D. Chimedbaldir)의 지도하에 1977년에서 1980년까지 이루어졌다. 좌 쎄충 건물은 다양한 용도로 이용되어 원 상태가 많이 상실되었으나 복원

⁴⁸ 쎄충(Semchun)이란 쎄(Sem)은 궁전, 집을 의미하며, 충(Chun)은 작다를 뜻하는 티베트어로 자야 게게니 후레 사원의 소궁전을 의미한다. 자야 게게니 4세 룽상지그메드도르지(Luvsanjigmeddorj)가 1802년 좌-우 쎄충을 건립하였으며 소궁전이라 부른 이유는 룽상페렐레이가 거주했던 라브랑을 대궁전이라 불렀기 때문이다. 라브랑(Lavran), 좌-우 쎄충(Baruun, Zuun semchun), 홀린 숨 법당, 누각이 달린 백색 성벽 등을 통틀어서 "라브랑 함"이라고 불렸다. 1905년 달라이 라마(Dalai lama)의 추천에 의해 성벽을 황색으로 칠하였다.

작업도를 따라 원 상태로 복원시킬 수 있었다. 복원작업은 기울어진 초석을 바로 세우고, 기둥과 들보의 부식된 부분을 갈아내고, 콘크리트 기초를 새로 만들었으며, 벽돌벽체 일부와 목재의 마루 및 지붕, 낙수면과 문살 등을 교체하였다. 그리고 조각 및 줌베르(Zumber, 물감으로 약간 튀어나오게 그리는 것)기법의 그림과 단청을 모두 새로 하였다. 우 셈총 건물 복원도는 G. 남도르지(G. Nymadorj)가 1981년 작성하였으며, 1981년에서 1983년까지 복원공사를 실시하였다. 복원작업은 대체로 좌 셈총과 비슷했으며, 우 셈총 건물의 계단 위치가 달랐기 때문에 원 상태로 복원하고, 2층의 칸 사이의 벽을 복원하였다. 또한 후대에 설치한 것으로 보이는 1층 북측 벽체에 있던 창호 4개 제거하였으며, 그 자리를 벽돌로 쌓았다.

필자는 당시 역사 및 문화재 보존담당국 화가였던 B. 아디아(B. Adiya)를 만나 단청에 대한 구술조사를 실시했다. 이하는 그의 구술내용을 요약한 것이다.

“내가 우 셈총 건물 단청 작업의 현장 감사를 나갔을 때 척칭 도강 법당은 목공 삼보 오(Sambuu)씨의 지도 하에 10여 명의 노동자가 일하고 있었으며, 문에 있던 조각 작업이 마무리되고 단청 작업이 시작되었다. 당시 척칭 동강 법당 가장 동남측 방에는 건축 팀장 D. 치메드발디르(D. Chimedbaldir)의 사무실이, 그 뒤쪽의 방으로는 목공소가 있었으며, 2층에는 풀이 쌓여 있었다. 목공들의 방에는 변색된 문 한 개가 있었는데, 향토 박물관에서 보관되고 있었던 것이라고 한다. 1980년 그 문의 단청을 참고하여 새로운 문 단청을 직접 그려주었다. 동년 여름에 단청의 마무리 상태를 확인하고, 들보의 단청을 종이에 그려주었다. 당시 낡은 들보를 새 것으로 교체하였는데 그 위의 단청도 해 주었다. 셈총 건물 1층 정면 문 위의 들보 사이엔 무늬가 없는 얇은 창방이 있었다. 거기에 단청을 넣기 위해 현지인 Gongunii ser-od라는 승려의 조언을 얻었다. 그는 당시 환속하여 평민으로 살고 있었으며, 후에 울란바토르에 있는 간단사(Gandan monastery)에 가서 다시 라마승이 되었다. 그는 7개의 보물과 8개의 공물(Takhil) 등의 형상을 만들면 좋겠다고 하였다. 그래서 국가의 일곱 가지 보물인 호롤(Khorol), 노롭(Norov), 왕비(Khatan), 신하(Tushmel), 코끼리, 말, 전사의 형상을 만들었다. 그 중간에는 다섯 개의 공물(Takhil)을 만들고 또 다시 칠보를 차례대로 만들었다. 2층의 한쪽에는 황색 배경을 만든 후에 황갈색의 무늬를 그렸다. 이 두가지 단청만을 새로 그리고 나머지는 원래의 단청으로 복원하였다.”

우 셈총 건물의 복원작업은 국가 예산 약 1억 1,500만원(263,000,000투그룩)과 모나

복원 이전의 우 셈총, 2009년

2층의 복원과정, 2011년

코 왕국의 후원금 약 1,700만원(40,000,000투그룩)등 총 약 1억 3,200만원(303,000,000투그룩)을 들여 2010~2011년의 2년간 ‘술드 오울(Suld uul)’이란 업체가 실시하였다. 복원작업은 후면 벽체에 틈이 생겨 안쪽으로 무너져 있었던 것을 무너뜨려 다시 벽돌로 축조하였다. 또한 콘크리트 기초를 보강하였으며 화강암과 벽돌로 주초석을 만들었다. 내면 목부재인 들보와 외진 기둥과 문을 새로 만들었다.

2014년 ‘술드 프로젝트(Suld project)’란 업체가 몽골 교육문화과학부의 지원으로 우셈총 건물의 실측조사를 실시하였다. 이때 빗물이 벽돌조 벽체로 새어 벽체에 틈이 발생했으며, 1층과 2층의 기둥들이 원위치에서 3~9cm 정도 기울어져 있었고, 1980년대에 만든 바닥이 썩어 있는 상태임이 확인되었다. 이에 2015~2016년의 2년간 ‘술드 오울(Suld uul)’이란 업체가 국가 예산 약 2억 4,200만원(549,600,000투그룩)을 들여 복원작업을 실시하였다. 좌-우 셈총 지붕부를 복원할 때 경사진 낙수시설 3개를 만들고 벽체로부터 2m정도 돌출되도록 하였다. 또한 좌-우 셈총 건물 바닥을 마루로 갈았으며 단청과 조각 전체가 퇴색했기 때문에 단청을 새로 하였다.

우 셈총 복원작업, 2015년

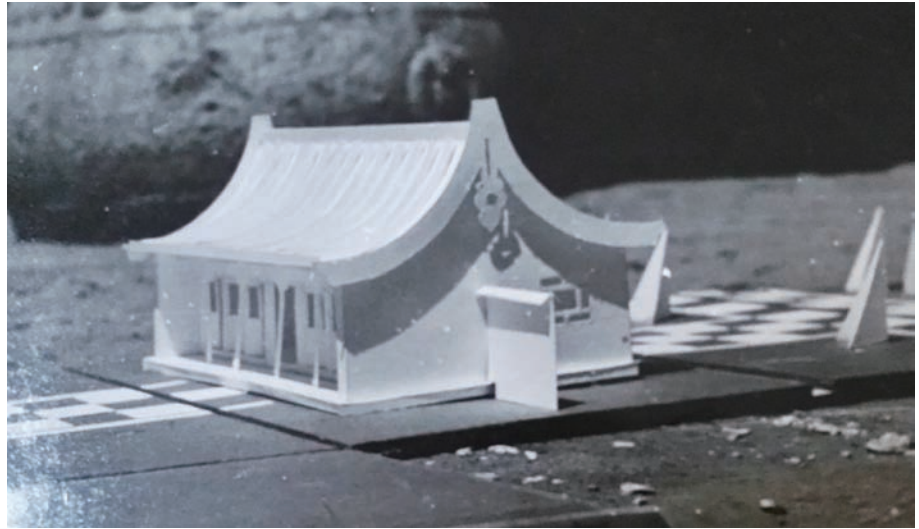

복원이후 모습, 2016년

2) 훌린 쉼 법당

훌린 쉼 법당은 최근 작업이나 문서에는 ‘훌긴 쉼(Khulgiin sum)’으로 불리고 있다. 예전의 구술조사에 의하면 ‘훌린 쉼 법당’이라고 불렸으며 성벽으로 둘러싸인 라브랑궁 가장 앞에 위치하여 맨 먼저 ‘발을 디디는 법당’이란 의미로 ‘훌린 쉼 법당’이라고 하는 것이 마땅할 것이다. 아르항가이 아이막 인민대표회의시행위원회(도청)에서 1983년 향토박물관의 성벽 및 정문, 2개의 작은 누각문에 대한 복원을 요청하였다. 이에 1984년 역사 및 문화재 보존담당국 G.남도르지가 역사서 및 문서보관서 의 자료, 구술조사자료와 현장실측 조사자료를 토대로 소실된 중앙 누각문(훌린 쉼 법당)의 모형을 만들었다. 당시 훌린 쉼 법당의 단청을 맡은 화가 B.아디아(B.Adiya)는 다음과 같이 말하였다.

“훌린 쉼 법당의 단청을 새로 할 때 1984년 그 지역에 남아있는 불전과 법당 건물의 단청과 셈총, 구멍, 척칭 도강 건물의 출입문 단청 등을 조사하여 참고하였다. 들보 한 가운데에 거울을 박고 단색의 선(Dagnaas)을 그렸다. 문짝은 조각과 단청을 조화시켜 하였다. 바뀌어 말하면, 문 중앙에는 바로 조각을 하고 외면 단청은 평평한 표면 위에

홀린 숨 법당 모형, 1984년

홀린 숨 법당 출입문 단청, 2009년

하였다. 샘총 건물의 문짝 조각을 본떠 문에 조각을 하였지만, 후대에 새로 만들었다는 것을 알리기 위해 기존의 것과 조금 다르게 제작하였다.”

홀린 숨 법당 평면은 벽체 외벽 끝을 중심으로 동서방향 15,400mm, 남북방향 8,200mm의 총 105.8㎡ 규모의 건물로 주요 구조체는 목구조이다. 청색 기와에 용마루를 사용하였으며 용마루 양쪽 끝을 용두로 장식하였으며 내부는 달반자(Suspended ceiling)이다. 정면에는 기둥 4개의 퇴와 중앙문을 두었으며 짙은 회색 벽돌을 사용한 조적식 단층 건물이다. 이 건물을 너비 3m의 두 개의 누각문이 달려 있는 300m 길이의 성벽과 함께 복원시켜 1985년부터 사용하기 시작하였다. 현재 홀린 숨 법당에는 아이막 박물관 사무소가 위치해 있다. 2012년 들보가 휘는 문제가 발생하여 모나코 왕국의 40,000,000(약 1,700만원)투그룩의 후원금으로 술드 오올이라는 업체가 추가의 기둥을 세우고 기와 지붕전체를 교체하는 복원작업을 실시하였다.

지붕 복원작업, 2012년

홀린 숨 법당, 2017년

3) 구텡

구텡이란 구 - '몸, 신체', 텡 - '숭배의 대상'으로 '숭배의 대상인 몸'이란 뜻의 티베트어이다. 구텡은 화불들이 사망하면 방부처리하여 말린 후 얼굴을 다듬어 숭배대상으로 만들고 숭배하는 법당을 말한다. 원래 이 법당을 자야 반디다 룽상페렝레이가 1696년에 건립하여 자기 라브랑⁴⁹으로 만들었으며 상층에는 서재가 있었다. 자야 계젠(Zaya Gegeen) 2세 룽상페렝레이가 1716년 사망한 후 그의 시신을 불탑처럼 만들어 숭배하였으며 자야 계젠 3세인 룽상냥다그렐남질(Luvsannyandagdelegnamjil)과 자야 계젠 4세 룽상지그메드도르지(Luvsanjigmeddorj)의 시신을 안치한 불탑도 옆에 세워 1904년까지 숭배했기 때문에 라브랑은 구텡 법당으로 이름이 변형된 것으로 보인다. 따라서 연구서적에서는 이 건물을 '구텡', '라브랑', '구텡 라브랑' 등으로 서로 달리 부르기도 하였다. 1987년 아르항가이 아이막 인민대표회의시행위원회 요청을 받아 1977, 1986, 1987년의 실측조사 자료 및 역사서와 사진을 토대로 G.남도르지가 1987년 구텡 법당 및 그 주변 성벽의 복원작업도를 작성하였다. 당시에는 1층 천장의 부연 이하가 남아 있었으며 그 위의 모든 부재는 흔적도 없이 모조리 소실된 상태였다고 한다.

구텡은 동서방향 45,400mm, 남북방향 15,400mm, 높이 6,500mm의 방형 평면의 건물로서, 주요 구조체는 목구조이다. 짙은 회색 벽돌을 사용한 조적식 이층 건물로 1층은 평지붕이고 2층은 철제 우진각 지붕이며 상층부에 건물 3동(경형, Gonkhon)을 구성하였다. 정면에는 대문 3개를 설치하였고, 총 16개의 기둥을 두었다. 구텡 및 그 주변 성벽에 대한 복원작업은 1988~1989년에 실시되었다. 벽체 하부에 길이 100m의 콘크리트 기초를 타설하고, 1층 마루는 8cm 두께의 판재로 마감하였으며, 2층 마루는 5cm 두께의 판재로 마감하였다. 2012년 1층 지붕난간을 원상태로 복원하였으며, 2층의 세 개의 경형을 새로 만들어 그 지붕을 철로 마감하고, 용마루는 청색기와 및 타일로 마감하였다. 2013년에는 구텡의 지붕부에 대한 복원작업이 있었다. 아이막의 예산 약 6,000만원(136,500,000투그룩)으로 '술드 오을'회사가 실시하였으며, 구텡 1층 평지붕에 방수지를 깔았으며, 판재를 교체하였다. 세 개의 경형에 사용된 철제 지붕에 녹색의 방녹 도포제를 칠하였으며, 용마루의 청기와 및 잡상과 타일 등을 수리, 복원하였다.

필자는 구텡과 좌우 샘총, 그리고 홀린 숨 법당의 1차, 2차 복원에 참여했던 Ts.돌람수렝(Ts.Dulamsuren)을 만나 구술조사를 하였고 그 내용은 다음과 같다.

⁴⁹ 라브랑이란 '라- 라마, 스승', 브랑 - '댁(宅)'을 뜻하는 티베트어로 고승들의 휴게실을 가리킨다.

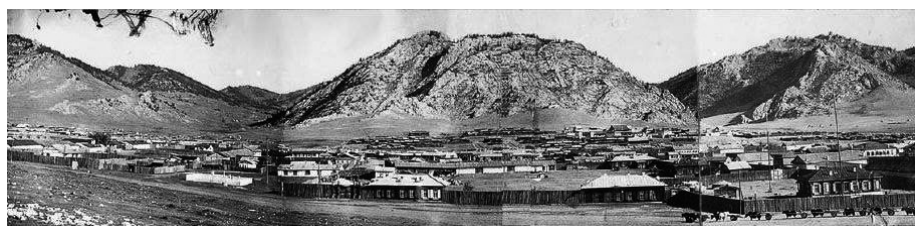
구덩 복원 과정 및 복원 후 모습, 2013년

“나는 1977~1980년에 좌 썸충, 1980~1983년에 우 썸충, 1988~1989년에 구덩의 복원 작업에 참여 하였다. 또한 홀린 숨 법당을 원래 자리에 새로 건립할 때에도 참여하여 책임자로 일하였다. 좌 썸충은 북측 벽체와 내부 대들보들, 그리고 정면 벽체 내부에 사용된 기둥과 출입문 등을 새 것으로 갈았다. 북측 벽체는 기울어져 바깥쪽으로 튀어나왔기 때문에 허물고 콘크리트 기초를 타설 후 복원하였다. 벽체 내부에 사용된 기둥들은 모두 하단이 썩어 있었기 때문에 새 것으로 갈았다. 들보는 그대로 벽체 내부에 남겼다. 단청은 전부 복원하였다. 대체로 좌 썸충 건물은 거의 100% 복원하였으며, 우 썸충 건물은 북측 벽체에 틈이 생겨 안쪽으로 허물어진 상태였는데 해체 후 벽돌을 새로 쌓았다. 좌, 우 썸충의 타일로 만들어진 바닥을 마루로 바꿨으며, 지붕의 낙수시설이 너무 좁아 넓히는 작업을 하였다. 그리고 아연을 칠한 철로 덮은 목재 물받이 세 개를 2m정도 돌출되게 만들어 빗물이 아래로 흐르도록 하였다.”

2.3. 자야 게게니 후레 사원의 활용

2.3.1. 자야 게게니 후레 사원의 현황 및 활용

1937년도에 라마승들은 반혁명이란 조작사건에 연루되어 체포되기 시작했으며, 1938년에 이르러 몽골의 승려들은 해산되고, 사원들은 파괴 됐으며 그들이 소유했던 재산과 가축, 건물 등은 압수당하게 되었다. 이때 자야 게게니 후레 사원의 법당 건물들도 혁명가들에 의해 파괴되었으며 승려들은 정치적 숙청을 당하였다. 1937년 조사에 의하면 자야 게게니 후레 상 사원에는 22개의 다창 및 법당건물, 12개의 불당, 24개의 종무소, 라

자야 게게니 후레 사원 전경, 1938년

마승 1,500여 명이 있었으며, 하 사원에는 다창 2개, 종무소 6곳, 라마승 238명이 있었다고 한다. 1918년 인구조사 때에 자야 게게니 후레 사원은 총 3,000여 명의 라마승이 있었지만, 1937년에 이르러 거의 절반인 1,738명의 라마승만 거주하게 되었다.

1) 갈단 조 법당

갈단 조 법당에는 후호호타에서 가져온 석가모니의 과거와 현재, 미래의 모습을 상상하여 묘사한 조(Zuu)불상이 있었다고 한다. ‘갈단 조’란 ‘간단 조(Gandan zuu)’와 같은 뜻으로 ‘Gandan’이라는 티베트어 단어를 지역에 따라 ‘갈단(Galdan)’, ‘가단(Gadan)’ 등으로 불렀기 때문이다. 자야 게게니 사원의 이름인 ‘간단게자일린(Gandangejailin)’을 줄여서 이렇게 불렀던 것으로 보인다.

갈단 조는 처음에 마루가 있었는데 1905년 아르긴 촐로오⁵⁰ 바닥으로 바꾸었다. 1972년에는 갈단 조 법당터에 아르항가이 아이막 설립 50주년 기념관을 세웠다. 이후 아르항가이 아이막 문화청은 1990년 숨친(Sumchin)⁵¹ 설계 사무실에 갈단 조 법당의 복원설계를 요청하였고, 건축학자 Ts.바트바야르(Ts. Batbayar)가 1991년 복원설계도를

갈단 조 사원

갈단 조 사원, 2011년

갈단 조 사원, 2017년

⁵⁰ 모래와 석회, 그리고 골제(骨製) 풀 등을 반죽하여 그것을 가죽으로 만든 방망이로 다져 굳힌 후 술들로 갈고 그 다음에는 부드러운 것으로 닦아 광택내는 과정을 거쳐 밝은 색 깔의 대리석 같은 물건이 된다. 이러한 돌을 ‘아르긴 촐로오(Argyn chuluu)’라 한다.

⁵¹ 국립 역사 및 문화재 보존담당국 산하 설계그룹은 문화부 산하 숨친 설계도 사무실로 분리되어 1990~1993년에 영업하였다.

작성하였으며, 복원작업은 역사 및 문화재 보존담당국의 건축 팀장 D.치메드발디르(D.Chimedbaldir)의 지도하에 1994년 실시되어 법당건물을 새로 건립하였다. 2008년에 새로운 부처님 동상을 세웠으며, 갈단 조 사원은 현재 Tugs bayasgalant buyan delgeruulegch khiid 사원에 소속되어 있다.

2) 구텡

구텡은 자야 반디다 롱상페렐레이가 1696년 건립하여 라브랑 궁으로 삼았으며 건물 상층에는 그의 서재가 있었다. 그의 제자들과 후대 화불들이 확대시켜 '자야 게게니 후레 사원 도서관'이란 이름의 몽골 문화 중심지로 만들었다. 자야 반디다 롱상페렐레이 도서관에 소장되어 있었던 책과 불경들을 1921년 설립된 과학원(The institute of literature and scripts) 도서관으로 이관되었으며 현재 몽골국립도서관에 보관되어 있다.

1930년대 말 구텡 및 좌우 샘총 건물에 아르항가이 아이막 소방서가 위치하게 되며 구텡은 창고로 이용하게 되었다. 이후 1941년에 식품공장 소유로 이전되어 1950년 말까지는 식품창고로 이용되었다. 구텡 건물 상층은 우진각 지붕형식의 건물이었으며 간지르(Ganjir, 사원건물 지붕의 철제 조형물)가 달린 세 개의 법당으로 이루어졌는데 그

구텡 정문, 1957년

2층 해체 후의 구텡 정면 및 배면, 1977년

것을 해체시켜 철제 지붕으로 만들었으며, 내부 기둥 4개를 해체하고 정면에 있던 창호를 유리로 교체하였다.

3) 좌-우 쎌총

다음은 D.달흐잡(D.Dalkhjav, 당시 76세)의 구술조사 내용을 요약한 것이다.

“나는 템척 다창(Demchig datsan)⁵²에 소속된 사람으로 자야 게겐의 요리사로 몇년간 일하였다. 좌(左) 쎌총 건물의 정면은 몇 개의 기둥이 있었고 각 기둥 사이에는 2개의 양 여담이문(Jashin khaalga, 자싱문)이 설치되어 있었다. 양 여담이문 상부에는 문살이 있고, 문살 내면에는 거친 옥양목을 붙였다. 그렇기 때문에 여름철에는 문짝을 떼어내곤 했다. 상층도 마찬가지로 이러한 문이 있었다. 하층 북측에 작은 방 하나 있었고 그 외부에는 문 하나가 설치되어 있었다. 문살 사이에는 나비모양의 장식이 있었다. 남측 문도 이와 똑 같았다. 안에 들어가면 위로 올라가는 계단이 있었다. 우(右) 쎌총은 대체로 좌 쎌총과 비슷했으나 내부 구조는 약간 달랐다. 정면 문살이 달린 문으로 들어간 후 다시 작은 방을 통과하여 계단방에 들어갔다. 그 계단으로 상층으로 올라갔으며 상층에는 자야 게겐의 방이 있었다. 가구로는 백단으로 만든 찬장 2개와 백단으로 만든 침상과 의자 및 책상들이 있었다. 자야 게겐에게 선물로 온 기념품들도 있었다. 정면 작은 방에는 불상들이 안치되어 있었다. 어떤 불상이 있었는지는 잘 모른다. 두인호르(Duinkhor) 법회를 하 사원에서 열게 된 이후로는 이 법당은 비어 있었으며 가끔 법회를 열었다.”⁵³ 좌 쎌총에는 자야 게겐의 가마, 우산(Dugar, 두가르), 깃발(Dadar, 다다르) 등 물건들이 소장되어 있었는데 1921년 이후로는 비어있는 상태이다.

소방서가 있을 때에는 좌 쎌총 건물 하층의 문 16개를 해체시켜 차 3대가 주차될 수 있는 차고로 만들었으며 우 쎌총 건물의 상층은 주거용으로, 하층은 사무소로 각각 이

우 쎌총 1957년

좌 쎌총 1970년대 초

아르항가이 아이막 도립 박물관 2017년

⁵² 다창(Datsan)은 종교학교인 동시에 후투투(활불)의 사비(Shavi)에 대한 행정단위의 의미도 가졌다.

⁵³ 국립문서보관소 산하 설계도 보관소. H 21, D 1, HN 258, pp. 8~9.

용하였다. 그 후 식품공장이 된 이후에는 좌 켜총 건물은 차고와 창고로 이용되었고, 우 켜총 건물의 상층에는 사무실을 두었으며 하층은 1953년부터 아르항가이 아이막 불강쑤(Bulgan sum)의 올란 툽(Ulaan tug) 협동조합 산하 유제품 시장으로 이용되었다.

1967년부터 '아이막 향토박물관'이 구멍과 좌-우 켜총 3동의 건물 안에 소재하기 시작했으며 1996년부터는 그전에 따로 있었던 역사-민속-종교 박물관을 '아르항가이 아이막 독립 박물관'으로 통합하여 오늘날에 이르렀다.

4) 상도이 후빌간 도강 법당

상도이 후빌간 도강(Sandui khuvilgaany dugan) 법당은 자야 반디다 5세의 사망 이후 달라이 왕(Dalai wang)의 후원비로 1863년에 건립하였다. 1947년 상도이 후빌간 도강 법당에 '아이막 지역학 연구소'를 개설하였다. 1967년 연구소의 수장고를 개조하여 '사원 박물관(Temple museum)'으로 삼았다. 1990년경 'Tugs bayasgalant buyan delgeruulegch khiid'이란 사원에서 자야 게게니 후레 사원에서 열렸던 법회들을 재개하며, 이 건물을 상도이 다창 건물로 삼아 오늘날에 이르렀다. 현재 건물은 2009년과 2010년 수리하여 철제 지붕을 만들었으며, 2012년에는 단청을 새로 하고 사원 바깥으로 누각문이 달려있는 담장을 쌓았다.

상도이 후빌간 도강 법당(Tugs bayasgalant buyan delgeruulegch khiid), 2018년

5) 척칭 도강 법당

자야 게게니 후레 사원의 주불전인 척칭 도강 법당은 정확한 건립연대가 기록되어 있지 않지만 문헌사료에 의하면 1715년 이전인 즉 자야 반디다 룽상페렐레이 시기에 건립되었다고 한다. 다음은 1991년 척칭 도강 법당에서 공부하였던 O.바아타르(O.Baatar, 1902~1994)의 법당에 관한 구술을 요약한 것이다.

“우리 도강 법당은 천여 명의 승려를 수용할 수 있었다. 자야 게게니 후레 사원은 다창이 8개 있었고, 천여 명의 승려가 소속되어 있었으며 척칭 도강 법당에는 이들 8개의 다창에 분배되는 각각 2열의 좌석 즉 16열이 있었다. 도강 법당의 좌측으로는 자라(Jara), 구시그(Gushig), 궁릭(Gunreg), 지이(Jii)가 있었고, 우측으로는 상도이(Sandui), 체웰린(Tseveelin), 템치(Demchig)이 각각 있었다. 척칭 도강 법당 입구로 들어가면 뒤쪽의 상석엔 조불상(Zuu burkhan)이 안치되어 있었으며 그 양쪽에는 16명의 나한상이

안치되어 있었다. 척칭 도강 법당 가운데 열 중간쯤에는 자야 계겐 좌석의 방석과 등받이가 있었고 그 위로 북측에 대(大) 송라입(Ikh shunlaiv)⁵⁴ 라마의 방석과 등받이, 소(小) 송라입(Baga shunlaiv) 라마의 방석과 등받이가 있었다. 그 뒤로 악와(Agva) 다창의 라마, 초이르(Choir) 다창의 라마, 그리고 나머지 다창의 주지스님들의 등받이와 좌석이 자리 잡고 있었다. 자야 계겐의 자리 아래로 문이 있는 남측에는 후빌간(Khuvilgaan) 라마인 잔찬도르지(Jantsandorj)의 좌석과 등받이가 자리 잡고 있었다. 척칭 도강 법당의 가운데 열린 공간에 빈 공간이 있는데 거기에는 자야 계겐의 좌석이 남측 문을 향해 자리잡고 있었다.”⁵⁵

척칭 도강 법당(서북측면)

척칭 도강 법당의 수리는 1833년에 했었다는 기록과 1915~1916년 사이에 했었다는 기록이 있다. 건물은 1938년 몽골 최초의 건축기술자인 B. 모토오(B. Motoo)에 의해 상층의 우진각 형식의 지붕이 철거되고 16개의 기둥을 6개로 축소시켜 그 안쪽에 12개의 방을 만들고 난로를 설치하여 아르항가이 아이막 문화센터로 이용하였다. 그 이후 한동안 시장으로 이용되다가 나중에 창고로 이용하게 되었다.

척칭 도강 법당전경, 1977년

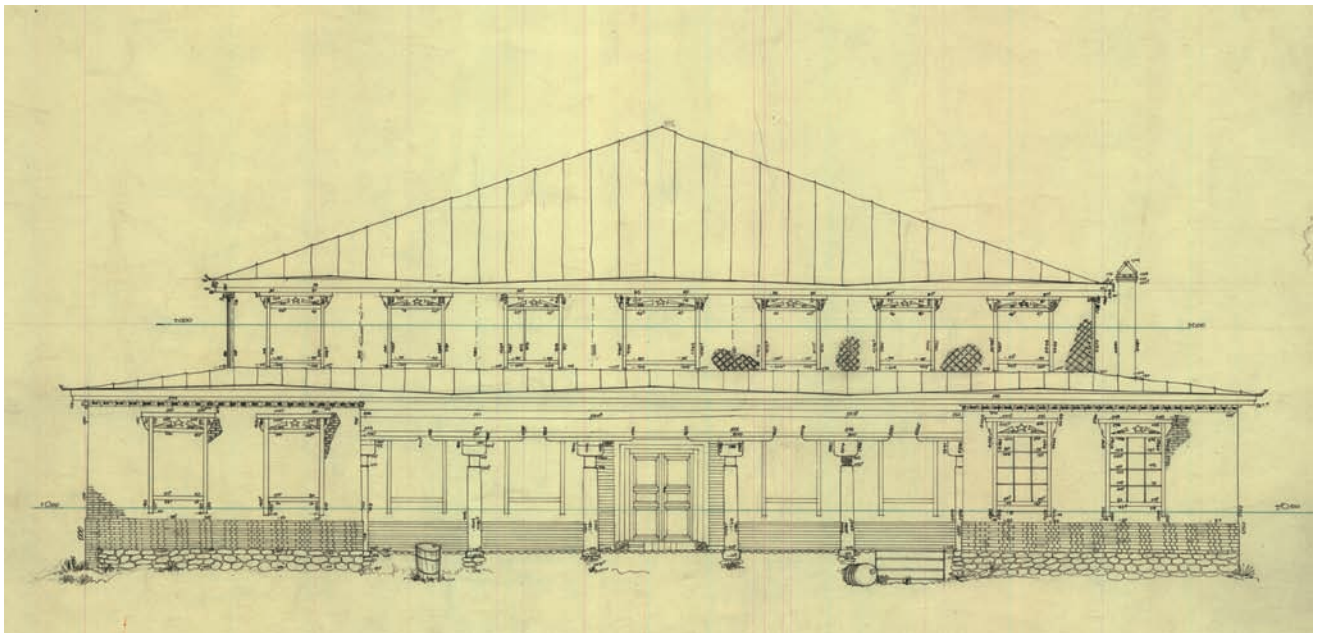
동측 전경, 1977년

⁵⁴ “송라입”이란 다창의 우두머리를 말한다.

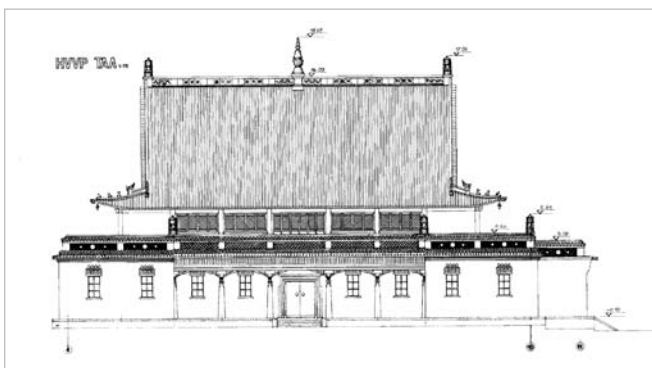
⁵⁵ 국립문서보관소 산하 설계도 보관소, H21, D1, HN 290, pp. 12~13.

척칭 도강 법당의 동측 부분은 1970년 말 좌(左) 샘총 건물에 대한 복원작업이 이루어질 때부터 이후 우(右) 샘총, 홀린 습 법당, 구녕 등의 복원 시 역사 및 문화재 보존담당국 산하 '자야 게게니 후레 사원 복원 팀'이 사용하기도 하였다. 척칭 도강 법당 실측도는 1979년 G.남도르지(G.Nyamdorj)가 작성하였으며 1991년에 '숨친' 설계사무소에서 추가 실측조사를 실시하여 G.남도르지와 J.바야스갈랑(J.Bayasgalan) 이 작성하였다.

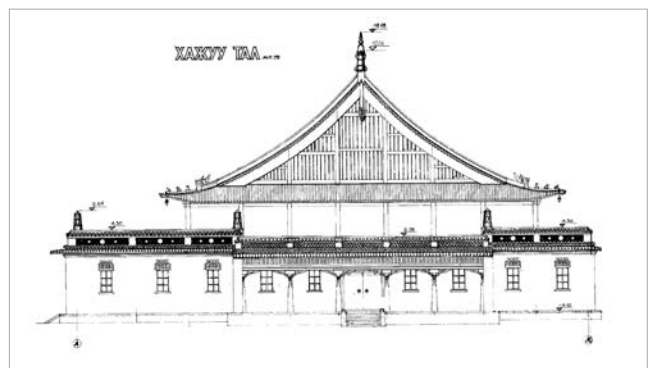
1993년 아르항가이 아이막 설립 70주년을 맞이하여 척칭 도강 법당의 복원작업이 진행되었다. 아르항가이 아이막 도청의 주관으로 국가에서 일정량의 지원을 받고 모금운동까지 하여 '고르왕 타미르(Gurvan tamir)'라는 업체가 복원작업을 시작하였다. 그러나 공사를 완료하지 못하였으며, 주변 주민들이 해당 건물의 목재와 벽돌을 가져가면서 현재 상황에 이르렀다. 척칭 도강 법당보호와 관련하여, 2017년 아르항가이 아이막 토지건설청에서 '중부 몽골의 자연 및 역사문화 복합 공간'의 건축설계 작성계획을 비준하여 입찰공고까지 하였으나 실패하였다.

척칭 도강 법당 실측도, 1979년

척칭 도강 법당 복원도, 1991년

척칭 도강 정면, 2017년

척칭 도강 배면, 2017년

2.3.2. 척칭 도강 법당의 현황 및 활용

자야 게게니 후레 사원은 몽골 불교의 지도자인 복드(Bogd) 1세 운두르 게겐 자나바자르(Undur gegeen zanabazar)의 두 명의 수제자 중 하나였던 자야 반디다 룽상페렐레이(Zaya bandida luvsanperenlei)⁵⁶에 의하여 건립된 사원으로 그의 이름으로 불리우게 되었다. 본 사원은 1630년대 초에서 1937년까지 약 300년간 번영했던 몽골의 대규모 사원 중 하나이다. 라마교 활불(후투투) 및 화신(후빌간)의 후사 선정과 추대 원칙에 의하면 16세기 중엽에서 20세기 초까지 자야반디다 게겐은 7번에 걸쳐 활불하여 사원에서 대대로 거주했으며 불교를 지원하고 불전들을 많이 건립하여 확대시켜 왔다.

20세기 초에는 자야 게게니 후레 사원은 서로 5km 정도 떨어져 있는, 상·하 사원으로 구성되어 있었다. 상(上) 사원은 ‘Buyanyg delgeruulegch khiid’ 하(下) 사원은 ‘Ulziig badruulagch khiid’라 불렸다. 자야 게게니 후레 사원은 총 28동의 법당건물이 있었는데

⁵⁶ 몽골 불교의 지도자인 복드(Bogd) 1세 운두르 게겐 자나바자르(Undur gegeen zanabazar)의 두 명의 수제자는 자야 반디다 룽상페렐레이(Zaya bandida luvsanperenlei, 1642~1715)와 라민 게겐 룽상당장자찰람(Lamyn gegeen luvsandanzanjaltsan, 1639~1704)이다. ‘자야(Zaya)’라는 단어는 ‘뛰어나다’는 뜻이고 ‘반디다, pandita’란 불교의 다섯가지 학문에 통달한 학자라는 뜻이다. 다섯가지 학문이란 불교학, 언어학, 철학, 의학, 미술학을 가리킨다.

데 그중 법당 11동은 건립연도가 분명하나 나머지 17동은 건립연대를 알 수 없는 상황이다.⁵⁷

1914년 9월에 실시된 조사에 의하면 상·하 사원은 총 8개의 다창(Datsan)이 있었으며, 법당건물 28동과 여덟 아이막(Aimag)에 속하는 41곳의 자스(jas), 2,500여 명의 승려가 있었다. 자야 활불의 개인소유가축은 38,625마리, 자스의 가축은 25만 마리, 활불의 사비는 7,323명 이었다고 한다. 1930년대에는 상 사원에 승려 1,500여 명과 하 사원에 250여 명으로 그 규모가 축소된다.⁵⁸ 자야 계게니 후레의 법당 중 현재 남아 있는 상도이 후빌간(화신)의 법당⁵⁹은 1653년도에, 라브랑, 구뎡 법당은 1696년에, 좌·우 샘총은 1802년에, 척칭 도강은 1706년에 각각 건립되었다고 한다.⁶⁰

1990년경 자야 계게니 후레 사원의 간단데제엘린 히드(Gandandjeelin khiid)의 Tugs bayasgalant buyanyg delgeruulekh khiid에 승려로 있던 S. 에르넴불강(S. Erdenebulgan) 라마승의 구술자료에서 척칭 도강의 건립 및 행해졌던 법회에 대해 간략하게 들을 수 있었으며 요약하자면 다음과 같다.

“... 척칭 도강 건물은 1700년대 초에 건립되었다고 우리 사원의 나이 드신 라마 승들이 이야기하였다. 자야 계겐 룽상페렐레이가 티베트의 세라(Sera), 다쉬룽베(Dashilhunbe) 등 사원에서 20여 년간 공부하고 돌아와서 자기 사원을 건립했다고 했다. 우리 사원은 티베트의 다쉬룽베사와 세라사의 법회 여는 규칙을 따라 왔으며, ‘아자(Aja)’라는 법회를 열어 왔다. 아자 법회란 달라이 라마 5세 가르침과 관련이 있으며, 1990년도에 본 사원을 복원한 이후에도 아자 법회를 계속해서 열고 있다. 이것은 우리 자야 계게니 후레 사원의 특징이다. 이 사원을 지키는 수호신은 야담(Yadam, 범어: Śrī Devī)이고 계율을 담당하는 부처님은 담딘양상(Damdinyansan, 범어: Guhyasādhana hayagrīva)이었다. 척칭 도강 법당이란 것은 모든 사원의 중심에 위치하며 일상적으로 법회가 열리는 주불전이다. 몽골의 사원들은 척칭 도강 법당에는 석가모니상(像)을 주로 안치한다. 따라서 다른 사원들과 마찬가지로 자야 계게니 후레 사원의 척칭 도강 법당에 석가모니 복드 종하파(Tsongkhapa)의 상을 안치했던 것으로 생각된다. 안치했던 불상은 우리 시대에 전해지지 않았다. 그러나 자야 계겐들이 사용했던 적지 않은 물품들이 아르항가이 아이막 민속박물관에 소장되어 있다....”

자나바자르 미술관(G. Zanabazar fine art museum) 수장고에 소장되어 있는 18세기 그려진 ‘자야 계게니 히드(Zaya gegeenii khiid)’라는 회화와 아르항가이 아이막 민속 박물관 수장고에 소장되어 있는 화가 야담수랭(U. Yadamshuren)이 1958년에 그린 ‘자야 계게니 후레’라는 회화에 본 사원의 전체적인 양식과 배치를 볼 수 있다. 사원 중심에는 자야 계겐의 구뎡 및 라브랑을 건립하였고 라브랑 서쪽에는 척칭 도강 법당이, 그 앞에 작은 법당 한 동, 그리고 그 법당 옆에 윤장대가 각각 있었다. 또한 앞쪽에는 나팔 불 때 올라가는 사다리가 있었고, 그 서남측으로 야만닥 법당(Yamandagiin sum), 서쪽에는 상도이 다창(Sandui datsan)과 담딘 후빌간(Damdin khuvilgaan)의 집이 위치하였다.

1932~1937년 당시 정부는 정책에 따라 종교와 신앙을 금지하고 사원들을 강제 해산

57 Жүнш.С. Зая бандид Лувсанпэрэнлэйн өлгий нутаг Арын сайхан хангай. Уб., 2013 он. 161х

58 Цэдэндэмба.С. Лхагва.Лнар. Монголын сүм хийдийн түүхэн товчоон. Уб., 2009 он. 238х

59 상도이 후빌간(화신)의 법당 사원에 새로 설립된 자야 계게니 후레의 간단데제엘린 히드(Gandandjeelin khiid)의 Tugs bayasgalant buyanyg delgeruulekh khiid에서는 옛 전통에 따라 종교의식을 거행하고 있다.

60 Жүнш.С. Зая бандид Лувсанпэрэнлэйн өлгий нутаг Арын сайхан хангай. Уб., 2013 он. 160х

자야 게게니 히드(Zaya gegeenii khiid), 18세기, 자나바자르 미술관 소장

자야 게게니 히드(Zaya gegeenii khiid)의 석칭 도강 확대 부분

야담수령, 자야 게게니 히드(Zaya gegeenii khiid), 1958년, 아르항가이 도립 민속박물관 소장

시키며 라마승들을 숙청하였다. 불교의 부흥을 경계하여 사원 및 불상들을 파괴시키는 일은 전국적으로 일어났다. 1939년 경 내무부(內務部)에서 아르항가이 아이막에 있는 인민군 제32연대장에게 밀령(密令)이 내려졌다. 그 내용은 아이막 소재지에 위치한 척칭 도강 법당에 있는 모든 불상들을 땅에 묻어버리라는 것이었다. 연대장은 명령을 수행하기 위해 소대장인 폰착(Puntsag)과 함께 군인들을 이끌고가 척칭 도강 법당 성벽 서남 모서리에 높이 2미터의 나무 울타리를 치게 하여 울타리를 4명의 군인으로 지키게 하였다. 그 후 30×15m의 땅을 깊이 5~6미터까지 파다고 한다. 군인들이 작업을 끝내기 위해 열흘 간 그곳에 묵었으며 외부인들의 통행을 금지했다고 한다. 사원의 승려였던 바이타르 조르왕(Baatar jorvan)의 집이 근처였기 때문에 가끔 그 작업을 지켜보았다고 한다. 어느날 밤 큰소리가 나서 몰래 다가갔더니 불상들을 옮겨와서 판 땅 속에 넣는 것을 보았다. 큰 불상을 군인 두 명이 들고 와서 구멍 안으로 던질 때 큰 소리가 났다고 한다. 다음 날 아침에 보니 이미 불상을 묻은 곳을 평평하게 만든 후 울타리를 해체하여 트럭에 싣고 있었다고 한다.

현재 무너져 폐허가 된 척칭 도강 법당은 복원될 것을 기다리고 있으며 묻힌 불상들도 다시 출토되어 법당에 안치될 시간을 기다리고 있을 것이다.⁶¹ 아이막의 문화재 담당 기관들은 척칭 도강 법당의 불상과 불경을 묻은 것에 대한 위의 정보를 확인하여 검토할 작업을 하면 문화재 발견에 도움이 될 것이라 생각한다.

폐쇄되어 버려진 사원들을 해체시켜 나온 목재와 벽돌, 석재 등은 당시 새로 생겼던 학교와 병원, 유치원 등의 건물에 재활용되었다. 일부 사원 건물은 파괴시키지 않고 지붕만 해체하고 개조하여 사무용으로 사용하기도 하였다. 1937년경 척칭 도강 건물 상층의 우진각 형태의 지붕을 해체하여 현대양식으로 바꾸어 아이막의 문화행사를 담당하는 문화센터로 만들어 각종 문화행사 주체 및 영화 상영을 위한 장소로 바꾸었다. 1957년에 아르항가이 아이막 소재지에 새로운 문화센터 건물이 사용되기 시작하면서 척칭 도강 건물은 방치되었다. 이후 법당에선 아르항가이 아이막에서 일하던 중국인 노동자들이 살고 있었고 1961년 중국인 노동자들이 귀국한 후엔 1970년대 초까지 아르항가이 아이막 시장으로 이용되기도 하였다.

아르항가이 아이막 인민대표회의시행위원회(도청)에선 1972년 제 27결정에 의하여 자야 게게니 후레 사원의 라브랑 법당 및 좌·우 썸총 건물을 ‘아이막 보호문화재’, 척칭 도강 건물은 ‘체체를렉시 보호문화재’에 등재하였다. 1989~1990년에 아이막 지도부는 척칭 도강 건물의 원래 양식을 복원시킬 것을 제안함에 따라 국립 역사 및 문화재 보존 담당국은 척칭 도강 법당에 대한 실측조사를 실시하였다. 아르항가이 아이막 건축사무소의 건축가들이 건물의 지붕을 해체하여 수리공사를 시작하였으나 예산 및 전문가 부족으로 인하여 작업이 중지되었다. 지붕을 해체하고 다시 보존처리를 하지 않았기 때문에 척칭 도강 건물의 목재와 벽돌이 약탈당하여 더욱 더 무너졌다.

이후 몽골 정부령 제175호(2008년 05월 14일)에 정한 ‘국가 및 아이막 역사문화재 목록’에 자야 게게니 후레 사원이 등재되어 국가보호를 받게 되었다. 몽골 정부령 1998년 제51호로 정한 ‘국립 부동산 문화재 보호 및 복원 프로그램’에는 자야 게게니 후레 사원의

61 Жүнш.С. Зая бандид Лувсангэрэнлэйн өлгий нутаг Арын сайхан хангай. Уб., 2013 он. 223~224х

척칭 도강 법당을 1999~2001년에 복원될 것으로 반영되었으나 국가의 경제 상황과 제정문제로 인해 아직도 복원작업이 실시되지 않은 상황이다.

III. 조사내용

3.1. 자야 게게니 후레 사원의 배치

자야 게게니 후레 사원이 위치한 아르항가이 지역은 종교마을로 시작하여 정착도시로 전환된 몽골 도시 중 하나이다. 몽골의 주변국 상인들과의 무역 및 농사를 짓는 정착생활은 후레와 히드⁶²가 지역에 정착하는 도시로 변하는데 자극을 주었다. 18세기말~19세기초 악왕체렝(Agvaantseren)의 저서⁶³에는 건물이 100년이 지나도 파괴되지 않을 튼튼한 토지선정을 위한 네가지 원칙으로 사람들이 왕래할 수 있는 교통이 편리하고 기후가 온화하며 물과 풀이 풍부한 지역을 선정할 것을 지시하였다. 자야 게게니 후레 사원은 이러한 입지 선정 방법에 기초하여 타미르(Tamir)강 북쪽의 불가(Bulgan)산 남쪽 자락인 처너틴 평원(Chonotyn khundii)에 건립되었다.

자야 게게니 후레 사원의 건립 설화에는 사인 왕(Sain wang)과 자야(Zaya) 두 사람이 사원을 건립할 곳을 선정하러 다니다가 처너틴 평원을 보고 그곳에서 묵었는데 다음 날 아침 자야의 잔에 꽃이 피어있는 것을 보고 바로 그곳에 사원을 건립하기로 하였다. 사인 왕은 사인 노윤부(Sain noyon aimag)의 세첸 친왕(Setsen chin van)지역의 영주들의 선조이며, 자야는 할하의 자야 반디다(Zaya bandida)라고 널리 알려진 룽상페렝레이(Luvsanperenlei)와 관련이 있다.⁶⁴ 1906년 자야 게게니 후레를 방문한 달라이 라마(Dalai lama) 13세는 “이 곳을 살펴보면 자야 반디다 룽상페렝레이의 뛰어난 지혜를 알 수 있다. 근처 지방 어디에도 없는 이러한 기적적인 곳을 자야 게겐 룽상페렝레이가 찾아내 사원을 건립하였으며, 아직까지 아름다운 모습을 가진 그대로 남아있다.”라고 말하였다. 다아잡(B.Daajav)박사는 자야 게게니 후레 사원 평면계획의 특징에 대해 다음과 같이 진술하였다.

“자야 반디다 룽상남질(Luvsannamjil) 시기인 1889년 종교와 마을의 복합적인 형태로 발전한 자야 게게니 후레의 평면계획은 이흐 후레(Ikh khuree)와는 상당히 다르다. 평면의 중심에는 역대 자야 게겐의 상을 불상처럼 만들어 숭배의 대상으로 삼았으며,

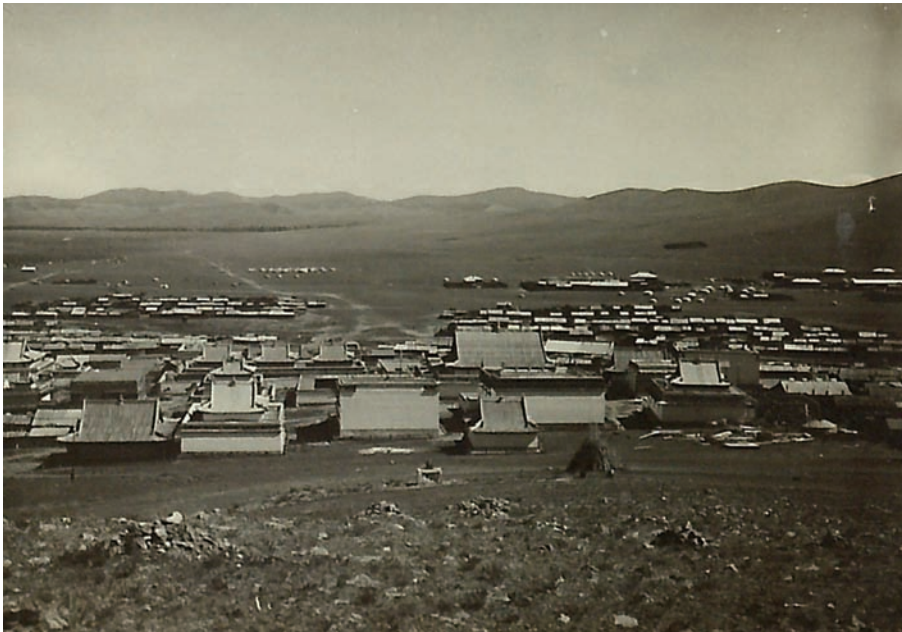
⁶² 후레(Khuree) : 유목 부족 집단으로부터 전해져 내려왔으며 공간적으로 트인 원형의 형태이다. 후레의 중심에는 불전을 두고, 그 주위로 관련 건물을 둔다. 그 둘레에는 라마승의 주거지와 바깥에는 사무 및 무역을 위한 건물을 둔다. 후레는 국민에게 불교를 전파하는 목적을 갖는다.

히드(Khid) : 경치가 좋은 곳이나 지형이 특이한 곳의 맨 위쪽에 주 불전을 둔다. 그 아래로 관련 건물과 라마승의 주거지를 계단식으로 둔다. 히드는 라마승들이 수도하며 상주하는 것을 위한 목적이었다. 히드의 기본 평면계획은 티베트에서 유래하였으나 몽골인들은 산과 초원 등 다양한 자연조건에 맞게 변형하여 적용하였다.

⁶³ Tuukhchilsen surgaalyn gishuunm sum davharlah yosny gishuun selt orshivoi

⁶⁴ 국립문서보관소 산하 설계도자료 보관소. H21, D1, HN 256, p. 15.

그 둘레에 담을 쌓았다. 남쪽에는 통나무로 만든 목책같은 울타리로 둘러싸인 광장이 있다. 이 광장 서측에는 적청 도강이 있고, 그 뒤에 동서로 가로질러 길을 형성하였으며, 뒤쪽에는 자르(Jar), 공릭(Gunrig) 등 4개의 다창(Datsan)이 한 줄로 늘어서 있다. 불강 산 남쪽에는 'Buyanyg delgeruulegch'이라는 오래된 불전을 세웠다. 가로로 골목을 이룬 넓지 않은 광장에는 건물들이 밀집하여 질서있게 자리 잡았다. 웅장하며 횡단으로 배치한 것이 그 특징이지만 각 건물의 평면계획은 다시 볼 수 없을 정도로 특이한 양식으로 마무리 하였다. 자야 계게니 후레 사원의 평면계획의 원칙은 오늘날의 흙스굴(Khuvsgul), 자브항(Zavkhan), 아르항가이(Arkhangai) 등 아이막의 사원에 많은 영감을 주었다.”⁶⁵

자야 계게니 후레 사원 전경(북측), S.A.Kondratyev, 1926~1928년

자야 계게니 후레 사원은 역대 자야 계겐들을 거치며 새로운 불전이 건립되는 동시에 거주자 수가 계속 늘어났다. 거주자 대부분은 자야 계겐의 속민들이었으며 100여 호(戶)의 5,000여 명이 거주하였다. 후레는 라마승과 평민, 상인의 구역으로 나뉘어 있었다. 자야 계게니 후레가 확대됨에 따라 상·하 사원이라는 두 구역으로 나뉘었으며, 둘 사이는 5km정도 떨어져 있었다. 1892년 사원을 방문한 포즈드네예프(A. Pozdnyeyev)는 “원래 소속 라마승이 1,000여 명 정도이지만 큰 법회나 의식이 열릴 때에는 4,000여 명의 라마승이 모인다.”라고 기록하였다. 상 사원에는 6개의 아이막과 26동의 불전, 22개의 다창과 도강, 12개의 불탑, 24곳의 종무소(Jas)가 있었으며, 하 사원에는 2개의 아이막과 2개의 다창 및 6곳의 종무소(Jas)가 있었다. 사원의 모든 라마승은 상·하 사원의 8개의 아이막에 나누어 거주하였다.

‘19~20세기 몽골의 사원 및 학자들’에서는 “아르항가이 아이막 에르텐 불 강 숨에 있는 자야 계게니 상 사원은 북위 47° 28' 767, 동경 101° 31' 892'에 위치하며 사인 노론

65 Даажав Б., “Монголын уран барилгын түүх” Лэд дэвтэр, УБ.2006 он, тал 105

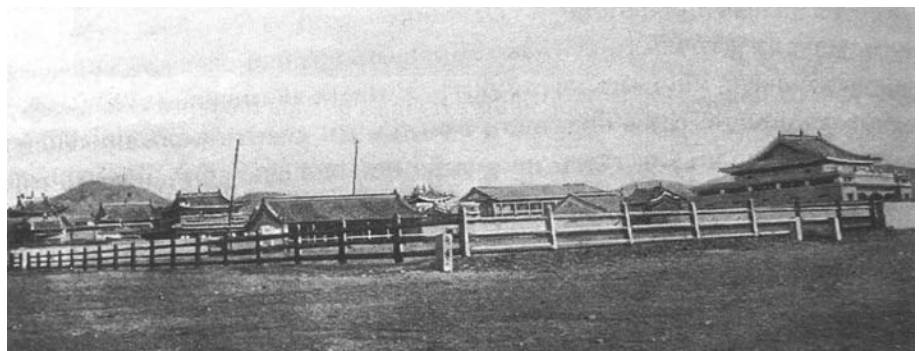
자야 게게니 후레 상 사원
S.A.Kondratyev, 1926~1928년

자야 게게니 후레 1957년도
Lumir Jisl, 1957년

부 자야 만디다 룽상페렐레이가 1688년 척칭 법회를 최초로 열어 그 기초를 닦았다. 상 사원은 라마승이 1,500명 있었고 초이르 다창(Choir datsan)이 있었다. 하 사원은 북위 47° 27' 88", 동경 101° 31' 29"에 위치하며, 사인 노윤부에 1832년 건립되었다. 하 사원은 라마승이 250명 있었고, 망바 다창(Manba datsan) 및 두인호르 다창(Duinkhor datsan)이 있었다.”⁶⁶라고 쓰여 있다.

18세기 말 중국 상인들 및 19세기 초 러시아 상인들이 자야 게게니 후레 사원의 서남 부에 정착하며 이 구역에는 자연스럽게 외국인 정착구역이 형성되었다. 이 때 중국인들에 의해 중국식 짙은 회색의 벽돌을 굽는 가마들이 생겨났다. 사원의 위치는 이흐 후

자야 게게니 후레 하 사원, A.Ponzdnyeyev, 1892년

자야 게게니 후레 전경(서남측), Sakari Palsi, 1909년

⁶⁶ П.Гантуяа “ХІХ-ХХ зууны Монголын сүм хийд, эрдэмт мэргэд” УБ.2015 он, тал16

레(Ikh khuree)에서 올리아스타이(Uliastai), 홉드(Khovd)로 가는 무역로에 위치했다는 점에서 향후 무역마을로 발전하는데 큰 이점이 있었다.

자야 게게니 후레 사원은 많은 외국 연구자들이 방문하여 조사를 실시하였고 기록과 사진을 남겼다. 그 중 1926, 1927, 1928년 소련 학술조사단이 작성한 ‘헨티(Khentii)와 항가이(Khangai)지대 사원의 숭배 및 거주용 건물에 대한 평정서’라는 보고서에 첨부된 75장의 사진은 불전과 기타 건물의 연구자료로 이용되고 있다.

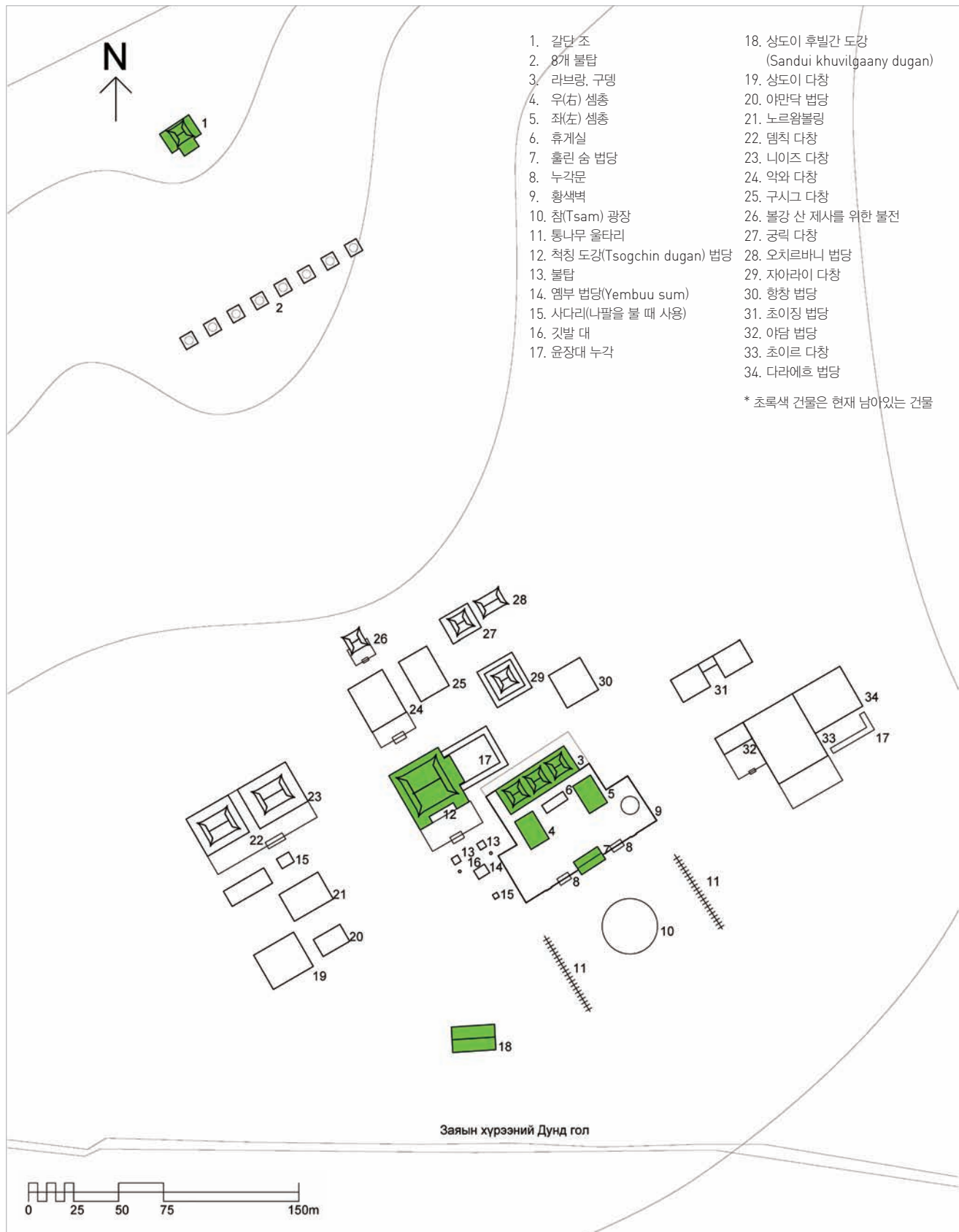

소련 학술조사단 보고서의 사진, S.A.Kondratyev, 1926~1928년

사원은 에르텐 불강 산 남쪽 비탈진 곳에 위치해 있다. 전통적인 후레의 평면계획에 따라 남쪽으로 트여 있으며, 모든 건물의 문은 남향이다. 라브랑 궁을 중심으로 서북쪽에 척칭 도강 법당이 위치하고, 이 두 개의 주요 시설 뒤쪽과 오른쪽에는 나머지 불전과 다창들이 위치하도록 계획하였으며 라브랑 궁과 같은 축선 상의 찬드막 언덕(Chandmani tolgoi) 위에 갈단 조(Galdan Zuu)라는 불전을 세웠다. 사원과 불전 양측에는 라미승들의 거주구역이 있었으며 자야 게게니 히드가 더욱 확대되며 자야 게게니 후레 상·하 사원으로 구성되게 되었다. 사원 남쪽에 흐르는 바아스트 천(Baast gol)은 당시에는 돈드 천(Dund gol)이라 불렸다. 사원 북쪽에 위치한 불강산은 바위산으로 해발고도가 1,890m며 정상 아래의 크고 넓적한 바위에 북드 종하과 상을, 그 양측 아래로 장라이삭, 잡찬 다르마린첸, 하이답 겔렉발산, 로봉 바담조나이, 아비드의 상을 그려 넣었다.

라브랑 궁은 별도의 성벽이 있었으며 건물 양측에는 쎌충이라는 소 궁전(Baga ord)이 대칭적으로 배치되어 있었다. 두 개의 쎌충 사이의 마당에는 자야 반디다의 거울용 게르와 접대용 큰 게르가 있었으며, 가장 안쪽에는 홀린 쉼 법당(Khuliin sum)이 위치한다. 성벽 안 서남쪽과 동남쪽에는 사무용 건물들을 위치시켰으며 성벽 밖 남쪽에는 참(Tsam)광장이, 그 양쪽에는 통나무로 만든 목책같은 울타리(Shurgen khashaa)⁶⁷가 있

⁶⁷ Shurgen khashaa는 청나라 황제의 명령에 의해 건립된 사원에만 있었다.

자야 게게니 후레 사원 평면계획

* 몽골국립문서보관소 소장자료, 사진, 기술자료, 현장조사 등을 기초로하여 작성

라브랑 궁과 앞쪽의 휴게용 건물

었다. 이 라브랑 궁은 사원의 핵심이 되는 건물이었기 때문에 자야 반디다 4세 때에 궁전 남쪽 출입문 쪽에 통나무로 만든 목책같은 울타리를 칠 자격을 얻었다고 한다. 자야 반디다 롱상페렐레이때의 라브랑 궁 성벽은 원래 하얀색이었으나, 달라이 라마 13세가 사원을 방문했을 때 황색으로 바꾸는 것을 추천하였다.

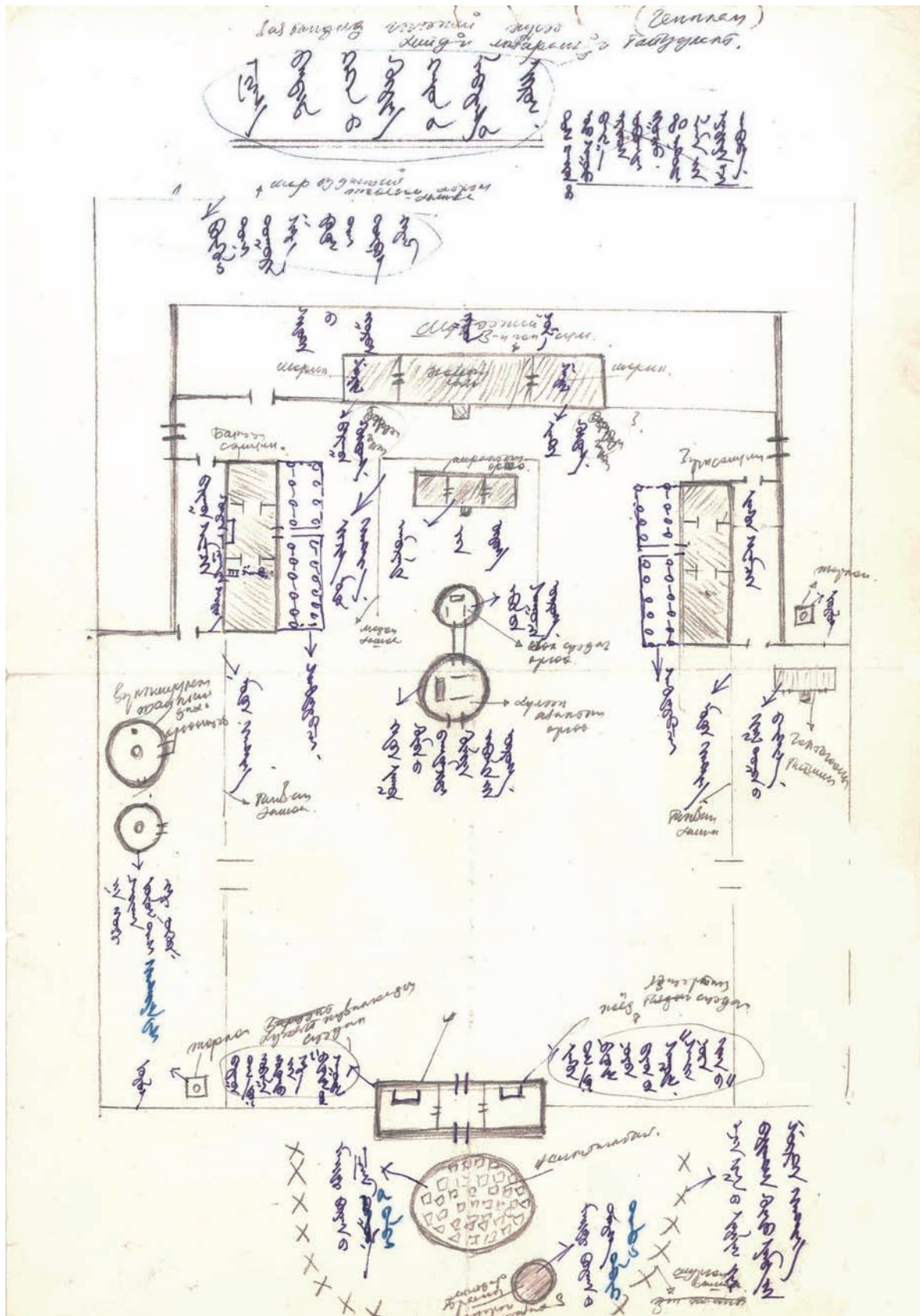
라브랑 궁 서북쪽에 사원의 주불전인 척칭 도강 법당이 위치한다. 도강 법당은 라브랑 궁 다음가는 대규모 건물로 법당의 동문 앞 울타리로 둘러싸인 넓은 마당에는 신도들을 위한 ‘ㄷ’ 모양의 윤장대 누각이 이어져 있었다. 또한 정문 앞쪽으로는 대칭으로 위치한 두 개의 불탑과 두 개의 깃대가 있었으며 그 앞에는 엠부 법당(Yembuu sum)이라 불리는 작은 이층 불전이 있었다. 불전 앞에는 나팔을 불 때 쓰는 사다리가 각각 위치하였다.

척칭 도강 법당

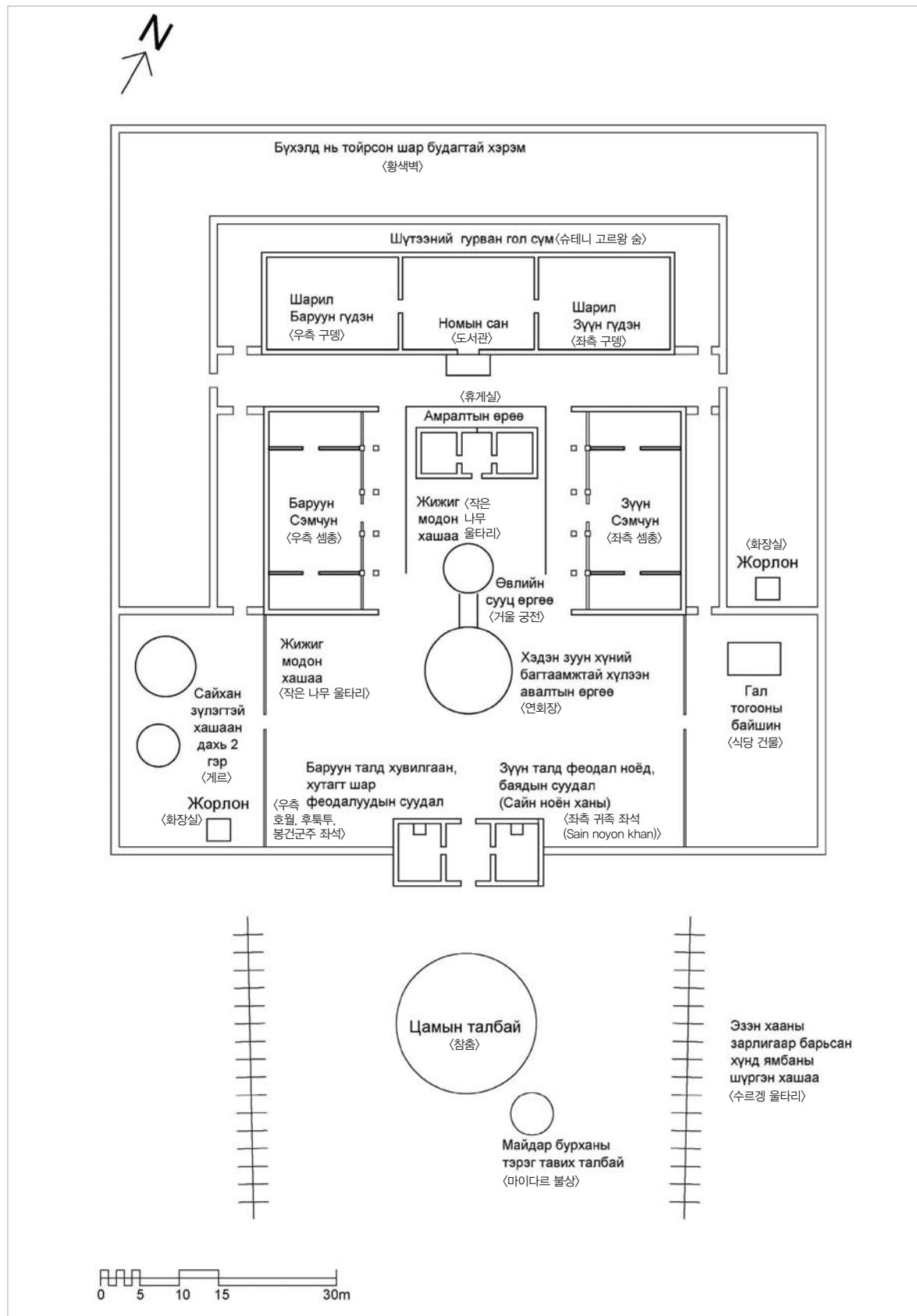

척칭 도강 법당 동문 밖의 윤장대

라브랑 궁 평면계획

※ 자야 계게니 후레 사원의 승려였던 R.Gochoo(당시 80세)의 구술을 기초로 역사학자 J.Ulzii가 그린 평면도(1986년, Z.Oyunbileg 소장)

라브랑 궁 평면도

※ 역사학자 J.Ulzii가 그린 평면도(1986년, Z.Oyunbileg 소장)의 몽골문자를 키릴문자로 전사

3.2. 척칭 도강(Tsogchin Dugan) 법당

3.2.1. 건축양식

16세기 불교의 국교화는 몽골 건축 발전에 많은 영향을 주었다. 불교 법회는 몽골 전통가옥인 게르에서 시작되어 이후 이동식 목제 불당에서 거행되었다. 이들 사원은 17세기 사람이 많이 거주하며, 물과 풀이 풍부한 일정한 지역에 정착하게 되었다. 사원의 정착에 따라 건축자재도 목재 외의 돌, 벽돌, 도기 등을 이용하게 되며 새로운 건축 양식과 재료가 발달하였다. 이런 새로운 건축양식은 몽골과 교류가 활발했던 티베트와 중국, 인도의 영향을 받았다. 티베트의 평평한 지붕과 석조건축, 중국의 공포와 기와 및 벽돌, 인도의 불탑 기법 등을 도입하여 몽골의 전통기법과 경험을 토대로 독특한 양식을 창시하였다. 그 사례로 자야 게게니 후레 사원의 척칭 도강 법당을 들 수 있다.

척칭 도강 건물의 기본구조는 목조이며, 벽체는 짙은 회색 벽돌로 우진각 지붕의 2층 건물이다. 이러한 양식은 동양의 다른 국가에서는 볼 수 없는 몽골만의 특이한 건축양식이다. 척칭 도강 법당의 가장 큰 특징은 동측의 문 앞으로 넓은 마당에 윤장대 누각을 계획했다는 점이다. 척칭 도강의 외벽은 백색 점토를 발랐으며, 지붕 파라펫의 기둥 사이를 갈대(Borolzgono) 가지를 다발로 묶어 채웠으며, 그 위로 청색 기와로 마감하였다. 기와 위로는 곳곳에 둥근 모양의 금도금을 한 쇠를 장식하였다. 청색기와는 한줄로 어두운 색을 띄며, 그 위에 있는 둥근 모양의 장식은 햇빛에 반짝여 흑백의 배합은 멀리서도 명확하게 보였다.

2층의 우진각지붕은 판자에 홈을 파 만들었으며, 짙은 회색 기와를 만들고, 용마루는 무늬가 있는 타일과 금도금을 한 불탑형 간지르(Ganjir, 사원 지붕의 금조형물)와 두 개의 장창(Jantsan)⁶⁸으로 장식하였으며 내림마루는 동물형상의 기와로 장식하였다. 장창은 주로 평평한 지붕의 네 모서리와 출입구 처마 지붕의 양측 등에 세우는데 용마루 양단에 용두 대신 장창을 세워 장식한 경우는 매우 드물다.

척칭 도강 건물 지붕에 대해 자야 반디다의 속민이었던 아우쉬(Ts. Auush, 당시 74세)는 1986년 인터뷰에서 “홀린 슴 법당의 지붕은 호볼(Khovol)식 지붕⁶⁹이었으며 용마루는 짙은 회색이었다.”⁷⁰고 말한다. 러시아 연구자들이 1926~28년 찍은 사진을 통해 척칭 도강의 우진각 지붕은 나무로 만들어져 있음을 알 수 있다. 부연 위에는 자작나무 껍질의 판자를 깎아 후 그 위를 다시 판자로 이었다. 이러한 판자 지붕은 길쭉한 통(Tevsh) 모양으로 홈이 있거나 잘 대패질해 매끈한 판자를 만들고, 판자 사이는 길고 얇은 나무로 가렸다. 지붕 가장자리는 여러 가지 형상이 조각된 판자로 만들었으며, 주로 기와 모양과 같은 형상을 만들었다. 법당의 중앙문 및 기둥, 들보의 가구는 밝고 다양한 색깔의 무늬로 장식하였다. 중앙문의 틀은 금강저로 장식하고 그 뒤로 염주문양과 바드(Bad) 무늬를 세겨넣고 그 뒤로 격자무늬를 새겼다. 문양은 청색과 초록색으로 장식하였다. 출입구 처마의 기둥 상단은 조각하고 색을 입혔으며, 보와 서까래 사이를 바드 무늬와 격자무늬로 장식하였다.

⁶⁸ 장창이란 그 안에 불경을 넣고 나무 기둥에 끼운 원통을 말한다. 장창은 구리로 만든 후 금도금하여 사원의 지붕이나 모서리 부분에 두 개나 네 개씩 위치한다.

⁶⁹ 호볼식 지붕은 나무를 홈 같이 찍어서 만든 지붕을 말한다.

⁷⁰ 역사 및 문화재 보존담당국 화가인 B. adiya의 구술조사, 1984. 4. 23.

3.2.2. 실측조사내용

1) 건물개요

척칭 도강(Tsogchin Dugan) 법당은 자야 게게니 후레 사원의 중심건물로 현재 남아 있는 건물은 티베트 양식의 2층 건물이다. 기존의 사진과 옛 도면의 자료를 통해 건물의 중심부엔 중층구조의 중국식 건물이 있었으며, 그 둘레로 티베트 양식의 건물이 있는 것으로 확인되어 법당의 원래 모습은 티베트-중국식 건물로 보인다. 중국식 건물이 있었던 중심부에는 현재 초석만이 남아있으나 그마저도 옛 초석이 아닌 향후 교체된 콘크리트 초석이다. 현재 남아있는 부분은 목구조를 기본으로 하고 있으며, 외벽은 목구조를 벽돌로 감싸 축조하여 외관상으로는 벽돌조 건물로 보인다. 사원은 북쪽의 불강산 바로 아래 경사지에 위치하고 있다. 건물은 전체적으로 많이 손상되어 있으며 붕괴 우려도 있다. 특히 서쪽 2차선 도로가 사원의 경역을 침범하여 사원 서측의 훼손이 심한 편이며, 별도의 출입제한이 없어 가축 등의 출입으로 인한 훼손도 많은 상태이다. 남측면의 외벽과 출입구 등이 비교적 온전한 상태이며, 출입구는 동·서 측면에도 존재했을 것으로 보이나, 동측면의 출입구는 구조체만 존재하는 상태이고, 서측면의 출입구는 흔적을 찾아 볼 수 없다.

척칭 도강 법당 북서측면

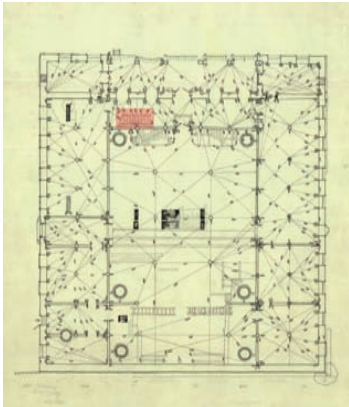

척칭 도강 법당 전경(2017년)

2) 평면계획

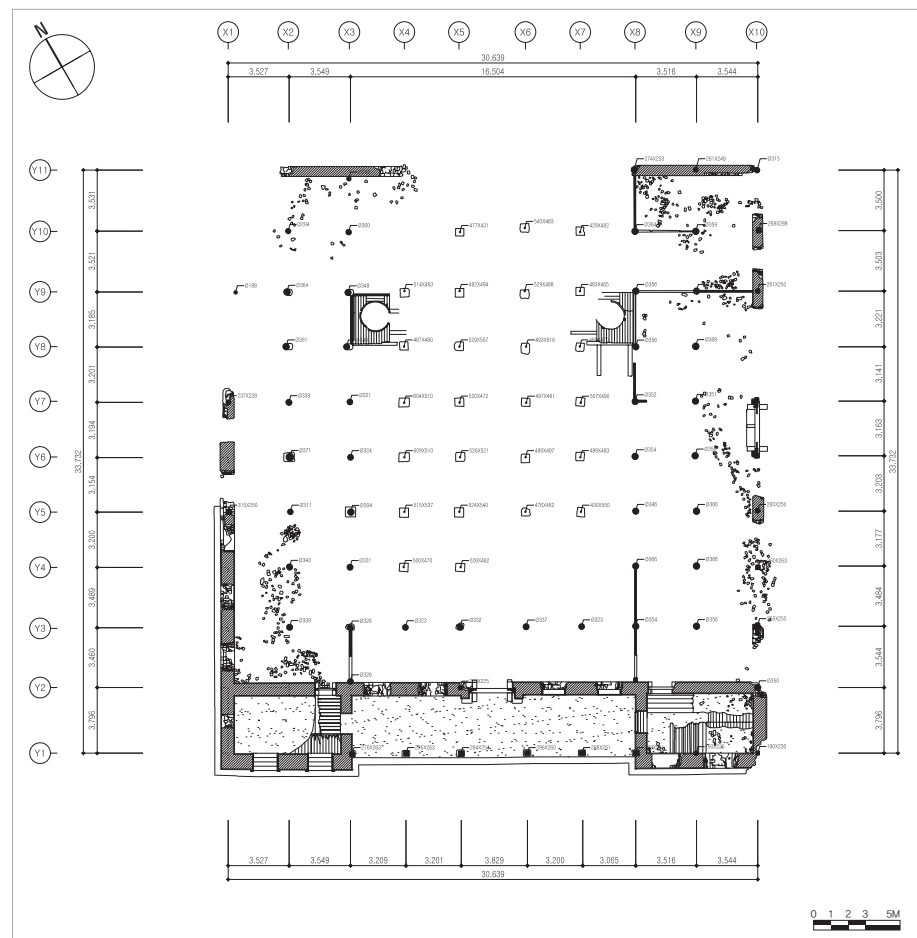
(1) 하층

평면은 정면 9칸, 측면 10칸으로 벽체 중심선을 기준으로 남북 방향 33,732mm, 동서 방향 30,639mm의 남북으로 긴 장방형 평면이다. 건물은 남동 30°방향으로 향하여 자리하고 있다. 사원은 '口'자형 형태이나 구조체는 북측으로 열린 'ㄷ'자형 형태만 남아 있고 북측은 담장으로 연결된 형태일 것으로 추정되나 현재 북측의 벽은 훼손되어 일부 담장만 남아있다. 전면부는 중앙칸을 기점으로 좌측 2칸, 우측 2칸은 열린 회랑형태이며 그 좌우로 협실을 두고 있다. 기둥은 건물의 좌·우·정면으로 제일 안쪽에 내진고주열이 있으며, 그 바깥 좌·우측으로 외진고주열이, 가장 바깥의 벽체로 둘러쌓인 퇴칸열로 구성되어있다. 전면부는 외진고주가 아닌 외진 1열과 외진 2열로 구성되어있으며, 좌·우 협실과 회랑이 배치되어 있다. 내진고주열과 외진고주열이 그대로 상층으로 이어져

1978년 실측평면(계단위치)

상층의 평면을 구성하고 있으며 상·하층의 이동은 현재 남아있는 상층 개구부의 흔적과 1978년 실측조사 자료를 통해 Y2-Y3열의 X3-X4, X7-X8간에 설치되었던 양측의 계단을 통해 이뤄졌을 것으로 추정된다. 칸의 너비는 정문이 있는 중앙칸이 3,800mm내외로 가장 넓으며 그 좌·우측의 내진고주열에서 외진고주열까지의 협칸이 각각 3,200mm내외이다. 이후 협실이 있는 외진고주열에서 퇴칸열까지의 너비는 각각 3,500mm내외이다. 측면으로는 가장 남측면의 Y1~Y2의 칸이 3,800mm로 가장 넓으며 그 뒤로 Y2~Y3, Y3~Y4의 칸은 3,500mm내외이다. 그 이후로는 3,200mm내외이다.

하층평면도

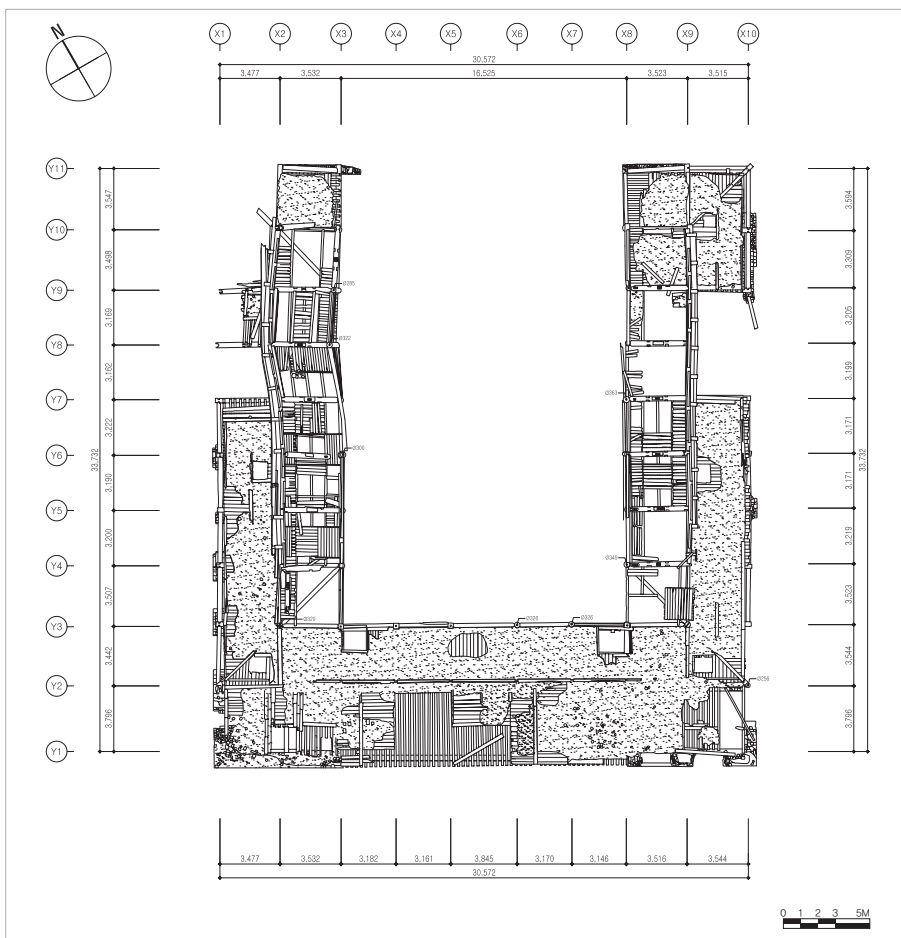
척칭 도강 범당 남서측면

척칭 도강 범당 내진고주

(2) 상층

상층 평면은 총 36개의 하층 외진고주열과 내진고주열이 그대로 상층으로 연장되어 구성되는 칸을 내부공간으로 사용하고 있다. 외진고주가 없는 상층 전면부에는 변주를 세웠을 것으로 추정되나 현재 남아있지 않다. 현재는 노출되어 있는 상층 퇴칸열은 1978년 실측자료를 통해 기존에는 지붕으로 막혀있었던 것을 알 수 있다. 상층 바닥은 하층의 보 사이로 한 주칸이 4열이 되도록 남북방향으로 3개의 귀틀목을 분할하여 설치한 후 그 위로 동서방향의 널을 올리는 방식으로 설치하였다.

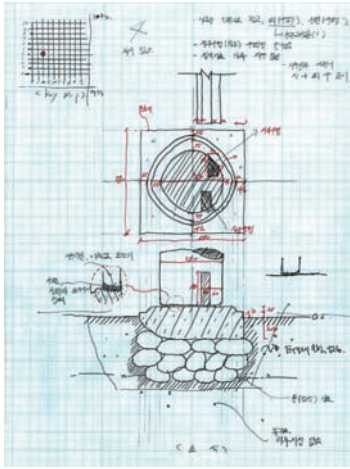
상층평면도

상·하층 출입 개구부

상층 귀틀목 및 바닥널

초석 및 잡석기초(아장)

3) 초석 및 기단

건물을 받치는 초석은 자연석의 다듬지 않은 덩벙주초와 정방형의 초반에 원형주좌를 둔 가공 초석, 방형의 다듬은 가공 초석 등 세 종류를 사용하였다. 이 중 원형주좌를 둔 가공 초석은 주로 내진과 외진의 고주가 있는 곳에 두었으며, 퇴칸열의 기둥은 자연석을 사용하였다. 방형의 가공 초석은 건물 전면부의 회랑에 있는 기둥 하부에 사용하였다. 건물이 없는 중앙부에는 콘크리트 초석이 남아있으나 이는 차후에 교체된 것으로 추정된다. 기둥 하부와 주초석 사이에는 철판을 고임쇠로 사용하고 강회를 통해서 고정하였다. 건물을 받치는 초석 중 하나를 선정하여(X3Y5) 그 하부의 적심 또는 기초 지정을 확인하기 위해 트렌치 조사를 하였다. 조사 결과 하부에는 잡석이 확인될 뿐 별도의 기초지정은 확인되지 않았다.

방형 원형주좌 초석과 잡석기초

자연석 초석

정면 방형 초석

중앙부 콘크리트 초석

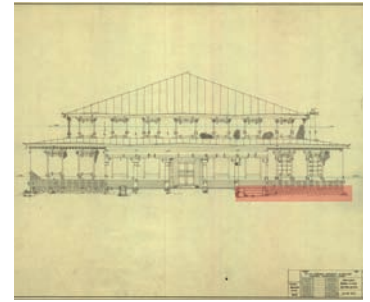
건물의 기단은 주변지반 상승과 훼손으로 인해 남측면과 동측, 서측 일부에서만 확인할 수 있었다. 기단부의 내민길이는 400mm 내외이며, 남측면 우측 끝을 기준으로 지면에서의 높이는 680mm 내외이다. 현재 기단 외부는 콘크리트로 덮여있으며 동측면의 부서진 부분을 통해 확인된 기단 내부는 잡석과 흙으로 채워져 있었다. 다만, 1978년 실측 자료를 통해서 자연석 기단이었음을 추정할 수 있다. 기단부에 별도의 계단흔적은 찾아볼 수 없었으나, 1978년 실측자료에선 정면 좌측 협칸에 계단이 있었던 것으로 확인되고 실측조사와 병행하여 만들었던 복원도에선 중앙 어칸에 계단이 있었던 것으로 나타난다. 정면 어칸에서 조금 떨어진 곳에 다듬은 방형의 바닷 돌이 깔려있으며 그 뒤로 자연석으로 길을 만든 흔적이 있어 월대가 조성되었을 가능성도 추정해 볼 수 있다.

기단부 콘크리트 마감(1)

기단부 콘크리트 마감(2)

1978년 실측평면(계단 및 기단)

기단부 잡석쌓기

전면부 바닥 마감

4) 바닥 및 마루

내부 바닥은 오랜 노출로 인해 흙과 풀로 덮여있는 상태였다. 이에 바닥의 설치 방식을 확인하기 위해 내부에 쌓인 흙을 제거하여 양측 협실과 중앙에 별도의 마루형식의 바닥을 확인 하였다. 양측 협실에는 장마루가 깔려있으나, 방향이 일정치 않고, 높이차를 두고 새로운 마루가 깔려있어 쓰임과 시대에 따라 마루를 덧대어 쓴 것으로 보인다. 또한 1978년 실측도면에선 양측 협간에 마루표시가 없어, 차후 생긴 것으로 추정해 볼 수 있다.

정면 서측 협실 마루

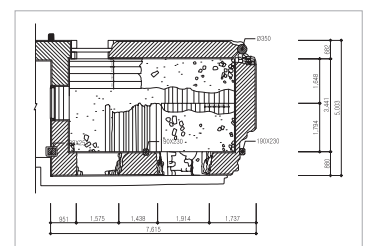
정면 동측 협실 마루

서측 협실 마루 상세

동측 협실 마루 상세

동측 협실 부분상세도

주를 사용하였고 퇴칸을 구성하는 조적조 벽에 들어간 기둥은 주로 각기둥을 사용하였다. 원주의 직경은 기초에서부터 1,200mm 높이에서 측정한 결과 294~366mm로 평균 330mm 내외의 직경을 사용하였으며 상부로 올라갈수록 크기가 작아지는 민흘림 양식의 기둥을 사용하였다.

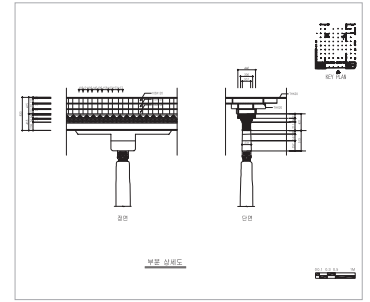
〈표 2〉 척청 도강 법당 고주 직경

(단위 : mm)

기둥위치	Y ₃	Y ₄	Y ₅	Y ₆	Y ₇	Y ₈	Y ₉	Y ₁₀
X ₂	339	343	311	371	339	361	364	294
X ₃	326	331	304	324	321	340	348	360
X ₄	323	.	.	.	.	.	.	.
X ₅	332	.	.	.	.	.	.	.
X ₆	337	.	.	.	.	.	.	.
X ₇	323	.	.	.	.	.	.	.
X ₈	354	366	346	354	352	356	356	364
X ₉	356	366	366	358	351	368	352	359

* 기둥 직경은 기초에서 약 1,200mm 높이에서 측정한 값임.

고주는 지면에서 약 3,800mm 지점에서 하층보와 결구되고, 상층 기둥머리 부분에서 상층보와 결구된다. 같은 열의 고주는 인방재로 결구되어 있다. 고주와 보, 인방재의 결구는 모두 장부맞춤을 사용하였다. 고주의 상부에는 창방이 반턱으로 이어져있고 고주와 창방이 축맞춤 되어있다. 창방 위에 도리가 일부 남아있으며, 도리 상부구조는 남아있지 않다. 고주와 보의 결구의 경우 하층보는 기둥을 관통하여 장부맞춤하고 있지만, 상층보는 기둥을 관통하지 않고 장부맞춤 하였다. 건물 모서리에는 세방향의 보가 기둥에 홈을 파고 결구되어 있다. 이중 사선으로 가는 꺾보는 뿔목이 기둥을 관통하도록 길게 내어 수평방향으로 보가 빠지지 않도록 췌기를 박아서 고정하였다.

정면 기둥 및 상부구조

법당 내부 가구구조

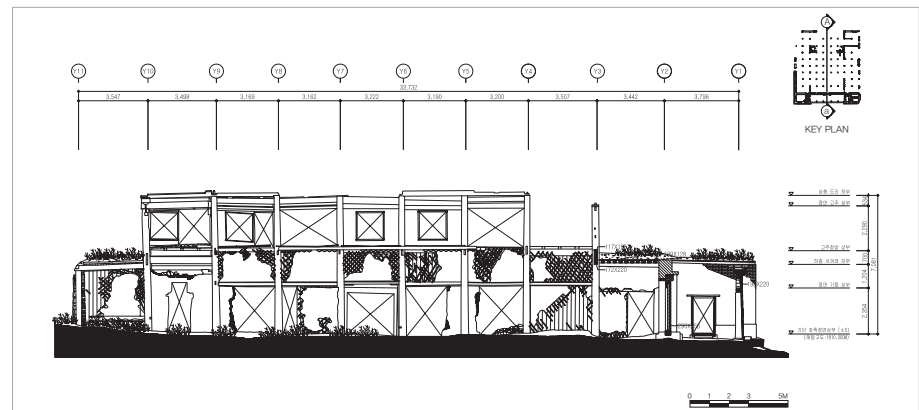
고주상부 보와 도리 결구

하층평주 고주 간 곳보의 결구

고주 뒤초리 빼기 결구

A-a 단면도

6) 창호 및 벽체

현재 벽체가 많이 훼손되어 전체적인 창호 및 출입문의 계획은 분명하게 확인되지 않으나, 1978년도의 실측자료와 현재의 흔적 등을 참고하면 주출입구는 남측의 정문과 동측, 서측에 외부에서 출입 가능한 문이 한곳씩 있었을 것으로 추정할 수 있으며, 상층에는 창문만 있었을 것으로 추정할 수 있다.

(1) 창호

건물 남측의 전면 5칸은 개방된 형태로 중앙 어칸에 자리하는 문이 주출입구로 가장 큰 문이라고 할 수 있다. 중앙문은 조적식벽 사이에 상·하인방을 결구하여 그 사이에 문설주를 양측에 설치하였다. 상인방 위에는 지붕의 연목구조와 같은 평서까래 장식이 겹쳐마 형식의 3단으로 구성되어 있다. 현재 문짝은 소실되고 없지만 문설주와 돌출된 장식을 제외한 출입구의 너비가 약 1,800mm로 문짝은 외 여단이 방식을 설치하기에는 무리가 있었을 것이며 양 여단이 형식이 설치되었을 것으로 보인다. 1978년도의 실측 자료에선 양 여단이문이 설치되어 있지만, 그 양식이 현대적으로 기존의 것으로 보기에 는 무리가 있으며, 문설주의 장식 또한 가린 흔적이 있어 변형이 되었을 것으로 추정할 수 있다. 전면 어칸 출입구 문선의 4면에는 불교의식 시 사용하는 금강저(金剛杵) 문양 들이 새겨져 있으며, 문양은 문선에 무늬를 그려 넣고, 그 위에 금속을 덧붙이는 기법을 사용하여 장식하였다.

남측문 정면

남측문 배면

남측문 문지방 및 신방목

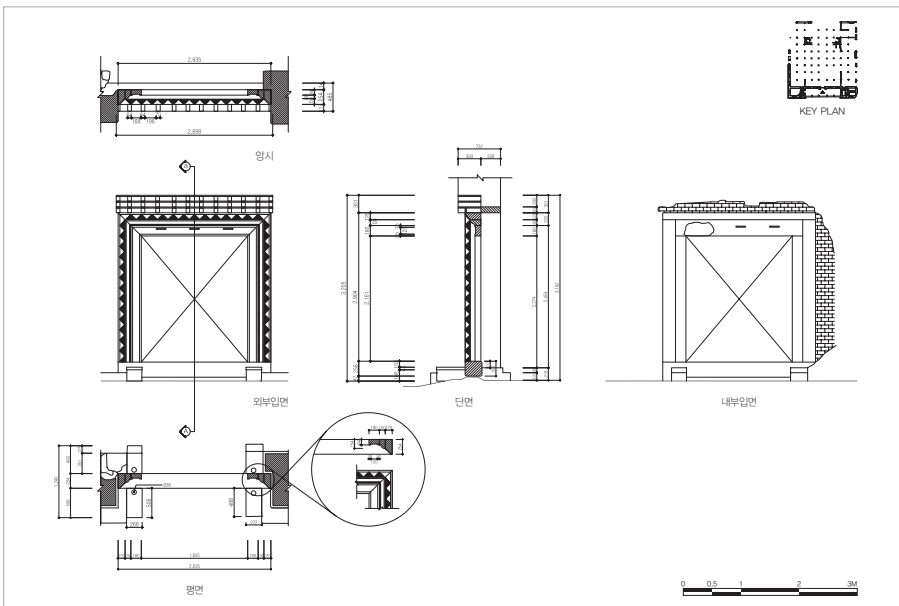
남측문 문양 상세

남측문 문양 탁본1

남측문 문양 탁본2

남측문 상세도

동측의 문은 양 기둥(X10Y6, X10Y7) 사이에 상·하인방을 결구하고 그 사이에 문설주를 설치하였다. 동측문 역시 문짝이 소실되고 없지만 규모와 형식이 남측 문과 비슷하여 양 여단이문이 설치되었음을 유추해 볼 수 있다. 이에 반해 서측에는 벽체로 인해 문의 흔적은 찾을 수 없지만 현재 남아있는 벽체 사이의 간격과 기존 실측자료 등을 참고해 볼 때 남측과 동측문 보다는 규모가 작고 위계가 떨어지는 문이 설치되었을 것으로 추정할 수 있다.

동측문 정면

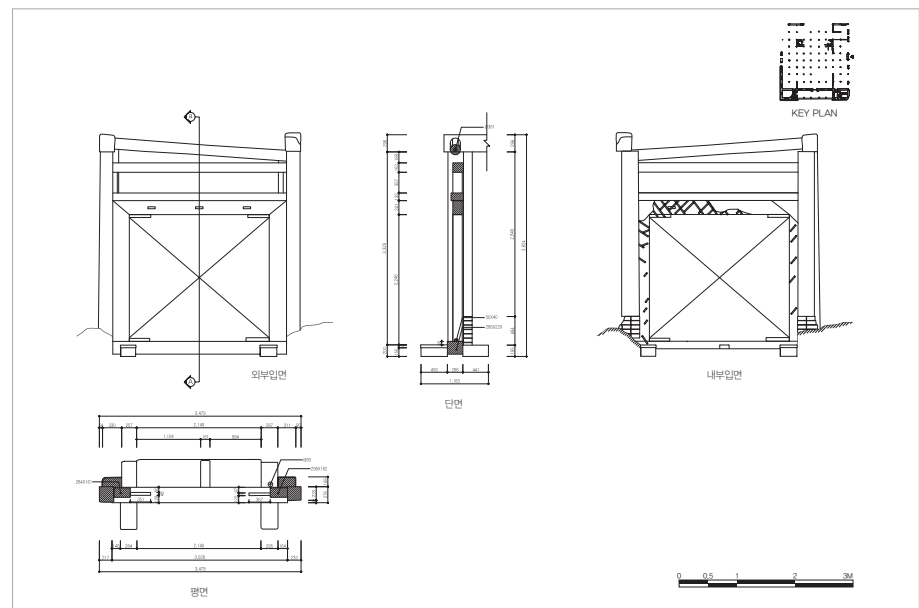
동측문 배면

동측문 정면 하단

동측문 배면 하단

동측문 상세도

정면의 좌·우측 협실에는 중앙에서 협실로 이어지는 주출입구와 협실에서 내부로 이어지는 문이 있다. 주 출입구의 문은 동측의 문은 비교적 온전한 문틀이 남아 있으나 서측의 문은 상부 부재만 남아있는 상태이다. 동측 협실문의 개구부는 높이 1,800mm, 폭 1,500mm이며 문틀의 좌, 우측의 위 아래로 경첩이 달려 있던 흔적이 있어 소실된 문짝은 양 여닫이 문이었을 가능성이 크다. 내부의 문 중 좌측 협실은 비교적 온전한 문틀이 남아 있으나 우측 협실은 문이 있었던 흔적만이 남아있다.

창문은 전면부 서측 협실 부분에 비교적 온전한 창틀이 2개 남아있으며, 동측 협실 부

정면 서측 협실 출입문

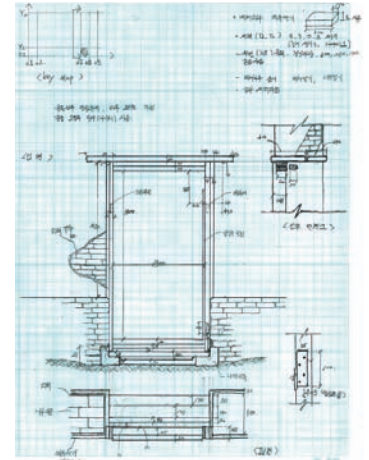
정면 동측 협실 출입문

서측 협실 내부 문

동측 협실 내부 문 흔적

정면 동측 협실 출입문(야장)

분의 벽체가 무너진 부분에도 같은 모양의 창이 있었을 것으로 추정할 수 있다. 개방된 중앙 출입문 양옆의 협칸에도 전면부 협실에 설치된 것과 같은 창이 2개씩 설치되었을 것으로 추정되는데 이마저도 현재는 동측의 창틀만 비교적 온전하게 남아있다. 전면부에 위치한 창은 모두 조적식벽에 구성되어 문설주를 설치한 후 위·아래로 인방재를 데어 문틀을 만들었다. 개구부의 크기는 가로 약 1,380mm, 세로 약 1,750mm의 장방형 형태로 모든 창문은 별도의 창호시설 없이 개방된 형태로 남아있다. 외부쪽으로 문설주와 인방재에 판재를 덧대어 장식이 있는 문틀을 만들었는데, 상부에 별모양의 장식을 만들었다. 이러한 장식은 공산주의 국가 시절 만들어졌던 장식으로 문틀은 차후에 만들어진 것임을 알 수 있다. 1978년 실측자료를 통해 창문은 북측을 제외한 입면에 각 칸마다 설치되었던 것을 알 수 있으며, 형태는 모두 전면에 남아있는 것과 비슷한 것을 볼 수 있다. 다만 현재 동측면의 X10Y9, X10Y10칸에는 출입문에서 보이는 것과 같은 겹쳐마형식의 연목구조가 남아있는 것을 볼 수 있다. 이는 창문의 형태가 바뀌기 전의 모양으로 추정할 수 있다.

정면 서측 창호

서측 창호 내부

정면 동측 창호(Y2열)

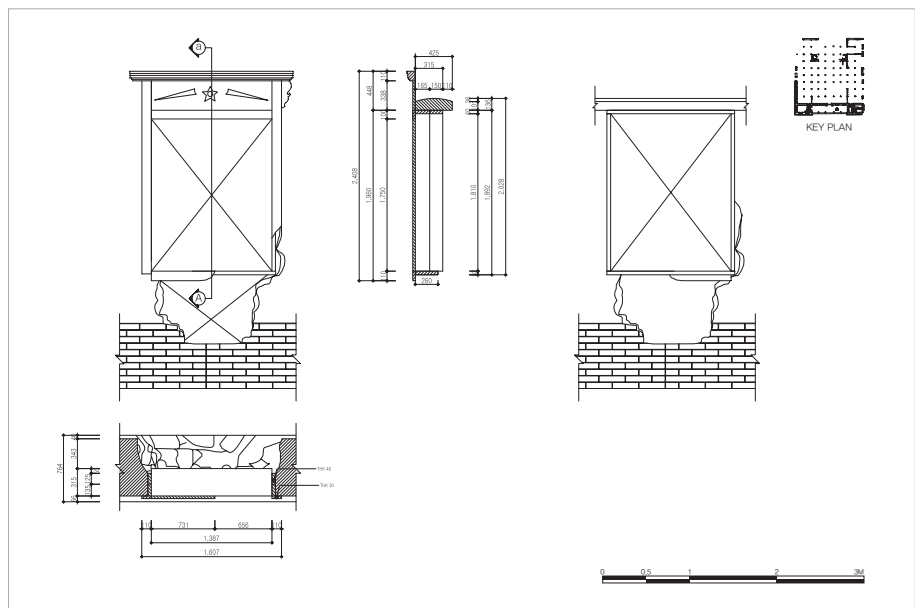
정면 동측 창호 단면 상세

동측입면 창호 상부

상층 창호

창호 상세도(X6X7, Y2)

(2) 벽체

건물의 외벽과 남측의 정면문이 있는 내벽은 벽돌을 쌓아올린 조적식 벽체이다. 벽체는 기단 상부로 10단을 올린 후 들여쌓기 방식으로 다시 상부를 쌓았다. 하부의 10단은 300×150×70(mm)의 벽돌을 한켜에 길이와 마구리가 번갈아 나오게 쌓았으며 모서리는 온장과 반장으로 마무리 하였다. 그 상부로는 약 40mm를 들어서 벽돌을 쌓은 후 회벽을 발라 마감하였는데 현재는 마감이 탈락되어 내부 벽돌이 노출되어 있다.

서측벽 외벽

북측벽 외벽

조적식 벽체 내벽

벽체에 기둥 삽입

건물의 내벽은 흙벽을 구성하고 회벽으로 마감하였다. 벽체는 기둥사이에 인방을 구성하고 인방에 세로방향으로 약 200mm의 판재를 이어 붙였다. 각각의 판재는 모서리에서 가운데로 갈수록 파이는 형상인데 이는 차후에 흙이 더 잘 붙을수 있도록 한 것으로 보인다. 이러한 판재 위에 사선방향으로 각목을 여럿 덧대어 가새를 구성하고 그 위에 흙벽과 미장을 구성하였다. 하지만 가새는 벽체를 벗어나 기둥 등에도 박혀있고, 가새 고정에 현대의 못 등을 사용한 것으로 보아 이 또한 차후에 수정된 것으로 추정할 수 있다.

내벽 판재

내벽 가새

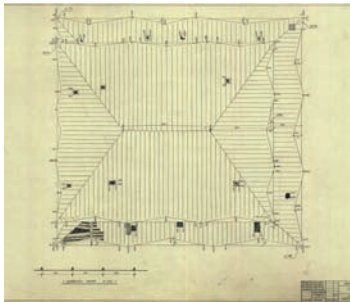
내벽 가새 및 흙벽

내벽 회 마감

7) 지붕

척청 도강의 지붕부는 전체가 훼손되어 남아 있지 않아 상부가 노출된 상태이며 옛 사진 자료 및 실측조사자료를 통해 지붕의 구조를 확인할 수 있다. 지금은 없어진 중앙부의 중국양식 건물은 1930년 사진을 통해 합각을 갖고 있는 팔작지붕 형태의 중국식 지붕이었음을 알 수 있으며, 티베트 불교 법당의 특징인 용마루 중앙부에 보주가 설치되었음을 알 수 있다. 1978년 실측조사 자료에선 합각이 없는 우진각 형태의 지붕으로 바뀌었음을 알 수 있다. 현재 남아있는 티베트양식 건물의 전면과 측면 1칸은 홑처마 형식의 평지붕으로 구성된다. 서까래는 전면부에 비교적 잘 남아있으며, 평서까래를 보 상부에 걸고 두께 30mm의 개판을 깔아 천장을 마감하였다. 현재 개판 상부에는 오랜 노출로 인해 흙이 쌓여있고 풀이 상당수 자라있어 보토나 회마감 등의 흔적은 찾을 수 없다.

척청 도강 법당 지붕부 도면(1978년)

지붕부 사진(1930년대)

지붕 전면부(동-서)

지붕 서측면

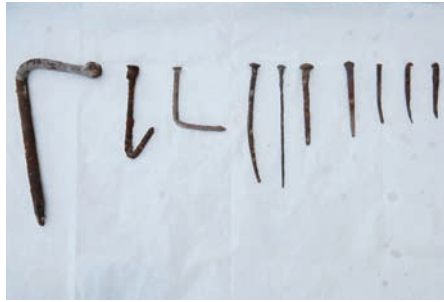
지붕 동측면

8) 기타사항

건물 전면 입구 쪽 방형기둥의 상부와 주두에는 연화문과 구름문양 등이 양각기법(陽刻技法)으로 조각되어 있으며 청색, 적색 등의 단청을 사용한 흔적이 미약하게 남아있다. 또한 이런 양각된 조각들을 굽어낸 흔적이 있으며, 남아있는 장식 등은 합판 등을 덧대어 가려놓은 부분이 많다. 이는 공산주의 국가시절의 종교탄압의 목적과 용도변경으로 인한 것으로 보인다. 건물에 사용되었던 문양전이나 전돌 등이 남아있진 않지만 지붕부의 기와나 벽체에 사용되었을 것으로 추정되는 문양전의 일부를 건물 주위와 발굴조사 시 수습하였다. 부재간의 결구는 대부분 못을 사용하였는데, 무두정 모양의 전통방식의 못부터 현대에 쓰인 못까지 고르게 발견되었다.

수습 문양전

척칭 도강 수습 철물

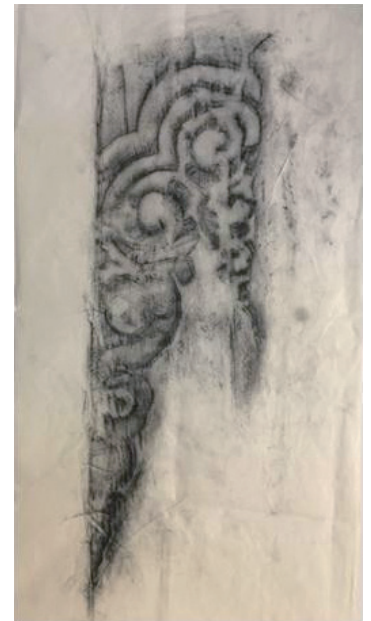
주두 및 상부 탁본

기둥 상부 문양 및 단청(X5, Y1)

기둥 상부 문양 및 단청(X3, Y1)

기둥초각 탁본

9) 소결

척칭 도강 법당은 자야 게게니 후레 사원의 중심 건물로서 정면 9칸, 측면 10칸의 티베트양식 건물이다. 법당 건물은 훼손이 심한 상태로, 가구부는 기둥과 보 이외에는 부재들이 거의 남아있지 않으며, 지붕부는 모두 소실되어 있다. 건물의 훼손으로 부재탈락, 붕괴의 위험도 높은 편이다. 이에 이번 조사에서는 훼손된 현황의 기록과 남아있는 문, 창호 등의 실측조사를 통해 향후 고증에 필요한 실측자료를 남겨두는데 그 의의가 크다 할 수 있다.

건물은 기존 자료와 자야 게게니 후레 사원의 역사적 기록을 봤을 때 규모가 크고 격이 높은 건물로 추정되나 몽골의 사회적 변화에 따라 쓰임이 자주 바뀐 것을 볼 수 있다. 이에 향후 건물의 보존을 위해서는 변형 이전의 원형에 대한 세밀한 검토가 필요할 것으로 생각된다.

IV. 맺음말

금번 조사 결과 보고서는 한국과 몽골의 공동 기록화 사업의 결과물을 바탕으로 나온 세 번째 성과물이다. 기록화 대상인 자야 게게니 후레 사원의 조사는 2017년 6월 19일부터 7월 7일까지 실시되었으며, 조사의 결과물을 3D도면 및 실측도, 사진 등을 통해 정리하였다.

자야 게게니 후레 사원은 몽골 아르항가이주(州) 체체를렉시(市)에 위치한 사원으로, 기존에는 상당히 넓은 경역을 가졌을 것으로 보이나 현재에는 중심 불전인 척칭 도강 1동과 아르항가이 박물관으로 쓰이는 부속건물 4동만이 남아있으며 주변은 도시화가 진행된 상태이다. 중심 건물인 척칭 도강 법당의 경우 서측으로 도로와 매우 인접해 있으며 별도의 제한시설 없이 장기간 외부에 노출되어 있어 사람 및 가축으로 인한 훼손이 심각한 상태이다. 가구구조의 경우 기둥이 제자리를 벗어나 상부 구조체 이완 등 전체적인 구조 변형이 진행되고 있으며, 조적조의 외벽 또한 많은 부분에서 박리와 훼손이 진행되었다. 이처럼 대략적인 형태만 남아있는 상황으로 신속한 현황 기록이 필요한 상황이었다. 이에 한국과 몽골의 조사팀은 3D스캔 조사를 통해 사원의 현황을 기록하고 3D스캔에서 확인하지 못한 일부 부분에 있어서는 수실측을 병행하여 현장조사를 실시하였다.

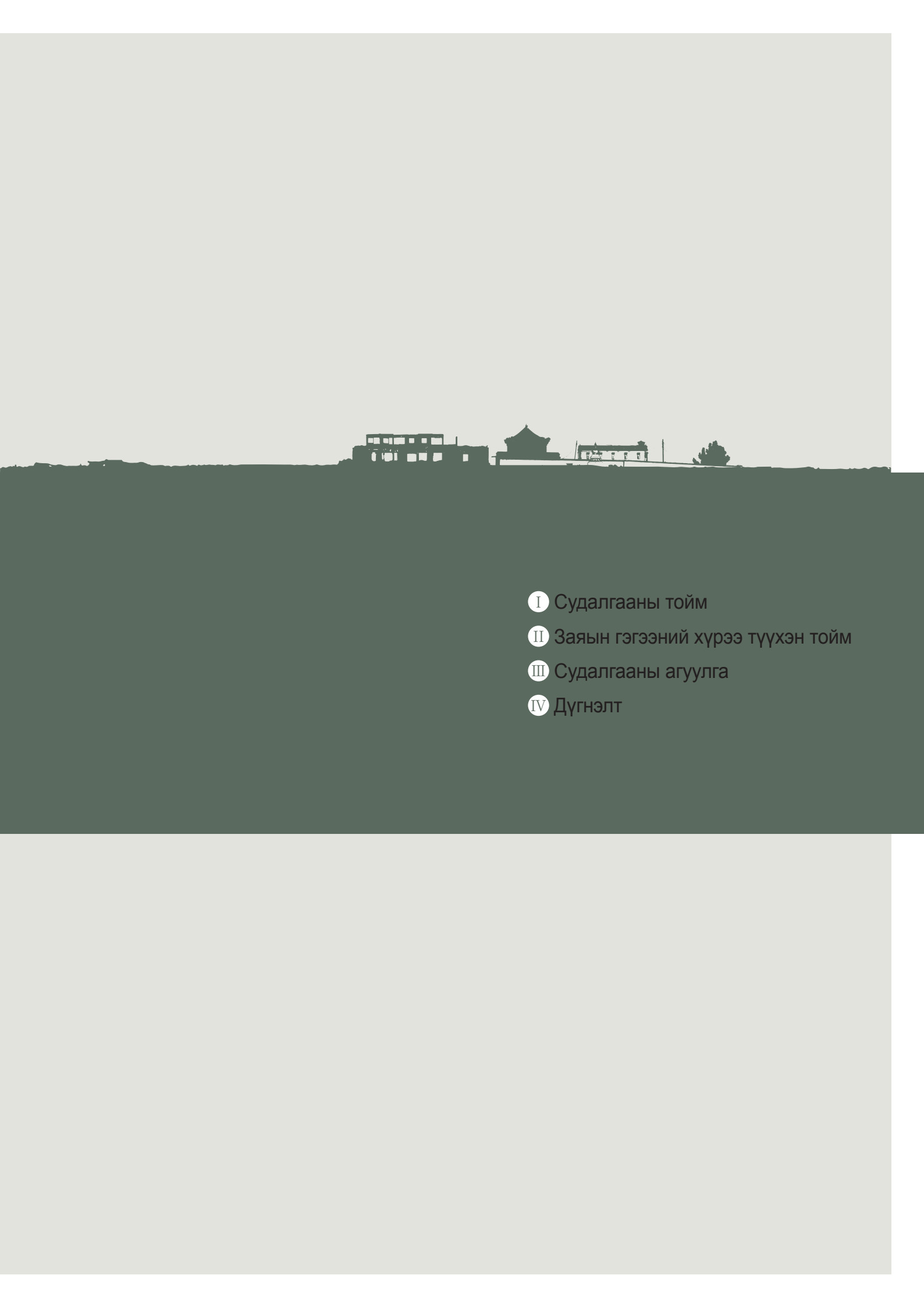
척칭 도강 법당은 티베트-중국 양식의 건물로 중국식 중층 건물의 둘레를 티베트 양식의 건물이 감싸고 있는 건물이었지만 현재는 티베트 양식의 건물만이 남아있는 상태이다. 건물은 하층을 구성하는 내진고주와 외진고주가 그대로 상층의 변주가 되어 상층 평면을 형성하는 2층의 건물이다. 하층의 퇴칸열은 기둥을 조적식 벽체가 감싸고 있어 외부에서 보기엔 조적조 건물로 보인다. 전체적인 구조방식은 내진고주와 외진고주 사이와 외진고주와 퇴칸의 기둥 사이에 꺾보를 사용하였으며, 기둥의 몸체에 꺾보가 결구되는 방식이다. 기둥간의 결구는 창방 등의 인방재를 사용하여 결구시켰는데, 주로 장부맞춤으로 결구하였다.

자야 게게니 후레 사원은 남아 있는 건물의 보존 상태가 좋지 않아 현장조사에 많은

어려움이 있었다. 외기에 그대로 노출된 건물은 구조체의 변형과 훼손이 많은 상태이며 용도변경으로 인한 많은 변화도 있었던 것으로 추정되었다. 법당의 상층부는 거의 훼손되어 남아 있지 않은 상태였기 때문에 주로 하층부를 중심으로 조사가 진행되었다. 이러한 상황에서 본 조사에서는 확인이 가능한 부분에 대해서는 최대한 조사를 실시하여 기록으로 남기었다. 묻혀있던 바닥부를 발굴조사를 통해 비교적 온전한 마루양식을 확인할 수 있었던 것은 하나의 성과라 할 수 있으며 발굴조사를 통해 문양전과 철물 등의 유물을 수습할 수 있었다. 다만 아쉬운 점은 1978년에 비교적 큰 규모의 실측조사가 있었던 것으로 추정되나 대략적인 도면 외에 사진 및 관련 문서의 자료를 찾을 수 없었던 점이다. 이러한 점에서 금번 공동조사의 일환을 만들어진 본 기록물이 몽골 건축문화유산의 기록화에 발전적 영향을 주고 향후 자야 게게니 후레 사원의 보존에 큰 기여를 할 수 있기를 기대한다.

Монголын уламжлалт архитектур | 03

Заяын Гэгээний Хүрээ

- Ⅰ Судалгааны тойм
- Ⅱ Заяын гэгээний хүрээ түүхэн тойм
- Ⅲ Судалгааны агуулга
- Ⅳ Дүгнэлт

I. Судалгааны тойм

1.1. Монгол-Солонгосын хамтарсан баримтжуулах төслийг хэрэгжүүлсэн нь¹

1.1.1. Хэрэгжүүлэх үндэслэл

БНСУ-ын Соёлын өвийн судалгааны үндэсний хүрээлэнгээс 2000 оны орчмоос эхлэн Зүүн Азийн модоор үйлдсэн соёлын өв бүхий бүс нутгийн талаарх харьцуулсан судалгааг явуулж ирэв. 2005 оноос эхлэн Азийн бүс нутгийн соёлын өвийг сэргээн засварлах шинжлэх ухааны олон улсын сургалт дадлага (Asia Cooperation Program on Conservation Science, ACPCS) хэмээх хөтөлбөрөөр дамжуулан Азийн бүс нутгийн соёлын өвийг судалдаг мэргэжлийн боловсон хүчнийг сонгон авч сэргээн засварлахтай холбоотой технологи, туршлагыг харилцан солилцох дадлага сургалтыг явуулж ирсэн билээ. Энэхүү дадлага сургалтын хөтөлбөрөөр дамжуулан Ази тивийн олон орны сэргээн засварлах шинжлэх ухаан, археологи, урлаг, архитектурын гэх мэт олон салбарт соёлын өвийг сэргээн засварлах чиглэлээр ажиллаж буй мэргэжилтнүүд харилцан туршлага, арга технологиосоо хуваалцаж, харилцан итгэлцлийн үндсэн дээр соёлын өвийг сэргээн засварлахтай холбоотой харилцаа хамтын ажиллагааг бий болгох үндэс суурийг тавьж байна. Монгол-Солонгосын хамтарсан барилга архитектурын дурсгалыг баримтжуулах төсөл нь дээр дурдсан хүн солилцооны [хөтөлбөрийн] суурин дээр бий болсон юм.

Өнгөрсөн хугацаанд ACPCS хөтөлбөрт оролцсон Монголын талын мэргэжилтнүүд олон байсан агаад тэдний дундаас ялангуяа Монгол Улсын Соёлын өвийн төвийн мэргэжилтнүүдээс хамтарсан төсөл хэрэгжүүлэх талаар санал тавьсан билээ.

¹ 1 дүгээр бүлгийн 1.1 дүгээр зүйлийг бичихдээ Соёлын өвийн судалгааны үндэсний хүрээлэнгээс эрхлэн гаргасан "Өөлд бэйсийн хүрээ", 2016 тайланг лавлагаа болгон ашиглав.

Барилга архитектурын дурсгалыг баримтжуулах хамтарсан төслийг нарийвчлан хэлэлцэж эхэлсэн нь 2014 он бөгөөд энэ үед захидал бичиг солилцох зэргээр ажил хэргийн уулзалтаар дамжуулан төслийн тодорхой чиглэлийг хэлэлцэж эхлэв. Ийм яриа хэлэлцээний үр дүнд 2014 оны хоёрдугаар хагаст Монгол Улсад хоёр улсын холбогдох албаны хүмүүс уулзаж Харилцан ойлголцлын санамж бичиг (MOU) байгуулах талаар урьдчилан тохиролцсон юм. 2014 оны 11 дүгээр сарын 17-ноос 21-ний хооронд Чой Бёнсонь (Барилга архитектурын дурсгалын судалгааны хэлтсийн дарга), Жи Сөнжинь (эрдэм шинжилгээний ажилтан) нар Монгол Улсын Соёлын өвийн төвд айлчилж, төслийг хэрэгжүүлэхэд шаардлагатай асуудлууд, гэрээ байгуулахтай холбоотой ерөнхий зүйлсийг харилцан зөвшилцөн нэгдсэн тохиролцоонд хүрч, эхний судалгааны объект болгохоор төлөвлөж байсан Өөлд бэйсийн хүрээнд очиж үзэн, 2015 оны судалгааны төлөвлөгөөг урьдчилсан байдлаар гаргасан билээ.

Ийнхүү судалгааны объект, судалгааны аргын талаар хэлэлцсэний дараа, 2015 онд хоёр байгууллагын дарга нар барилга архитектурын дурсгалыг баримтжуулах хамтарсан төслийн талаар байгууллага хоорондын харилцан ойлголцлын санамж бичиг (MOU)-т гарын үсэг зурж, ажил гүйцэтгэх гэрээ байгуулснаар нарийвчилсан төсөл хэрэгжих болов.

1.1.2. Хамтарсан баримтжуулах төслийн гэрээ (харилцан ойлголцлын санамж бичиг) байгуулсан нь

<Ерөнхий агуулга>

- ▶ Гэрээний нэр: Солонгосын Соёлын өвийн судалгааны үндэсний хүрээлэн-Монгол Улсын Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны яамны харьяа Соёлын өвийн төвийн хооронд
- 1) Харилцан ойлголцлын санамж бичиг (MOU)-ийн агуулгыг хавсралтаар оруулав.
Эртний барилга архитектурын дурсгалд 3D хэмжилт хийх, техникийн зураг боловсруулах тухай харилцан ойлголцлын санамж бичиг (MOU)
- ▶ Байгуулсан огноо: 2015 оны 6 дугаар сарын 09 (Мягмар гараг)
- ▶ Гэрээ байгуулсан байгууллага: Солонгосын Соёлын өвийн судалгааны үндэсний хүрээлэн, Монгол Улсын Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны яамны харьяа Соёлын өвийн төв
- ▶ Гэрээ байгуулсан төлөөлөгчид: Солонгосын Соёлын өвийн судалгааны үндэсний хүрээлэнг төлөөлж Кан Сүнхён (захирал)
Монгол Улсын Соёлын өвийн төвийг төлөөлж Г.Энхбат (захирал)

- ▶ Гол агуулга: Гэрээ хэрэгжих хугацаанд (2015~2020) Монголын соёлын өвийг баримтжуулах төсөлтэй холбоотой хоёр байгууллагын үйл ажиллагаа, эрх, үүрэг, төсөв санхүү гэх мэт

1.2. Заяын гэгээний хүрээнд явуулсан судалгаа

1.2.1. Судалгааны ерөнхий тойм

1) Ажил гүйцэтгэх гэрээ байгуулсан нь

Солонгосын Соёлын өвийн судалгааны үндэсний хүрээлэн, Монгол Улсын Боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, спортын яамны харьяа Соёлын өвийн төв нь 2015 оны Хамтарсан баримтжуулах төслийн гэрээ (харилцан ойлголцлын санамж бичиг)-ний дагуу 2015~2016 онд түүний эхний шат болох Өөлд бэйсийн хүрээний судалгаа, 2016 онд 2 дахь шат буюу Үнстийн хийдийн судалгаа, 2017 онд 3 дахь шат буюу Зая гэгээний хүрээний судалгааг тус тус хэрэгжүүлэв. Жил бүр судалгааны объектыг сонгож, түүнтэй холбоотой судалгааны нарийвчилсан арга зүй зэргийг тусгасан Ажил гүйцэтгэх гэрээг байгуулсан болно. Ажил гүйцэтгэх гэрээний дагуу 2015~2016 онд эхний шат болох Өөлд бэйсийн хүрээний судалгаа, 2016 онд 2 дахь шат буюу Үнстийн хийдийн судалгаа, 2017 онд 3 дахь шат буюу Зая гэгээний хүрээний судалгааг тус тус гүйцэтгэв.

Зая гэгээний хүрээний гол барилга болох Цогчин дуган нь 2017 онд хэрэгжүүлсэн Монгол-Солонгосын хамтарсан барилга архитектурын дурсгалыг баримтжуулах төслийн 3 дахь судалгааны объект бөгөөд Монгол Улсын Архангай аймгийн төв Цэцэрлэг хотод оршино. Заяын хүрээнээс эдүгээ үлдэж хоцорсон барилга нь Цогчин дуганы барилга, музей болгон ашиглаж буй 4 барилга, шашны үйл ажиллагаанд ашиглагдаж байгаа Сандуй хувилгааны дуган, нийт 5 барилга болно. 2017 онд эдгээр барилга байгууламжуудаас Цогчин дуганы барилгын судалгаа, хэмжилтийг гүйцэтгэв.

<Ажил гүйцэтгэх гэрээний ерөнхий агуулга>

- ▶ Гэрээний нэр: Монгол Улсын Архангай аймгийн төв Цэцэрлэг хотод орших Зая гэгээний хүрээнд 3D хэмжилт судалгаа хийх ажил гүйцэтгэх гэрээ

- ▶ Гэрээ байгуулсан төлөөлөгчид: БНСУ-ын Соёлын өвийн судалгааны үндэсний хүрээлэнгийн Барилга архитектурын дурсгалын судалгааны хэлтсийн дарга Бай Бйөнсөн

Монгол Улсын Соёлын өвийн төвийн Биет соёлын өвийг хамгаалах хэлтсийн дарга Д.Нарантуяа нар.

- ▶ Гол агуулга: Зая гэгээний хүрээнд хийх судалгааны хугацаа (2017.06.19-07.07), судалгааны төлөвлөгөө, судалгааны багийн эрх, үүрэг, онцгой байдлын үед авах арга хэмжээ, тухайн жилийн судалгааны багийн бүрэлдэхүүн гэх мэт.

2) Судалгааны багийн бүрэлдэхүүн

Газар дээр нь явуулсан судалгааны баг нь БНСУ-ын Соёлын өвийн судалгааны үндэсний хүрээлэнгийн архитектурын чиглэлийн мэргэжлийн боловсон хүчин ба Монгол Улсын БСШУСЯ-ны харьяа Соёлын өвийн төвийн баримтжуулах ажилд мэргэжсэн ажилтнууд, Архангай аймгийн музей, бусад хүн хүчнээс бүрдэж байв. 2017 оны Зая гэгээний хүрээний судалгаанд дараах хүмүүс оролцов.

- БНСУ-ын Соёлын өвийн судалгааны үндэсний хүрээлэнгийн Барилга архитектурын дурсгалын судалгааны хэлтэс (5 хүн)
Судалгааг ерөнхийд нь удирдсан: Бай Бйөнсөн
Газар дээр нь явуулсан судалгааны багийн ахлагч: Чан Жэхёг
Судлаач: Ким Сонъми
Судлаач: Ким Тэхён
Судлаач: Т.Эрдэнэцогт
- 3D хэмжилтээр мэргэжсэн байгууллага болох Адиплэн (6 хүн)
Багийн ахлагч: Ким Жинъбом
Зураг авалтыг ерөнхийд нь удирдсан: Сун Жинъсог
Зураг авалтын зөвлөх: Ким Хванъчоль
3D скан: Ким Жунбом
3D скан: Паг Ханъбинъ
- Монгол Улсын БСШУСЯ-ны харьяа Соёлын өвийн төв (4 хүн)
Судалгааг ерөнхийд нь удирдсан: Д.Нарантуяа
Судлаач: Г.Бүрэнтөгс
Судлаач: П.Чинбат
Судлаач: Ж.Даваацэрэн
- ШУТИС-ийн БАС-ийн Багш (1 хүн)
Зөвлөх архитектор : З.Оюунбилэг(Ph.D)
- Архангай аймгийн музей (2 хүн)
Музейн захирал : Т.Мөнхбүрэн
Музейн сан хөмрөгч : Б.Баатархүү

3) Судалгааны ажлын хуваарь

<Хүснэгт 1>

Сар, өдөр	Агуулга	Тэмдэглэл
6. 19(Даваа)	• Солонгосын талын судалгааны баг Монгол руу хөдлөв. - Инъчөнъ олон улсын нисэх буудал → Монгол Улсын “Чингис хаан” нисэх буудал	
6. 20 (Мягмар)	• Соёлын өвийн төвд зочлов. - Тайлангийн асуудлаар хуралдав. Судалгааны эхний шатны тайланг хүлээлгэн өгөв. - Судалгаанд хэрэглэгдэх эд зүйлсийг гардуулж өгөв.	
6.21(Лхагва)	• Судалгаа хийх газар луу хөдлөв. - Улаанбаатар- Архангай, Цэцэрлэг	505 км
6.22 (Пүрэв)	• Зая гэгээний хүрээний ерөнхий байдалтай танилцаж, судалгааны төлөвлөгөө боловсруулав. • Зая гэгээний хүрээний ерөнхий болон эргэн тойрны зургийг авав.	
6.23 (Баасан)	• Зая гэгээний хүрээтэй холбоотой хамтарсан хурал, харилцан ойлголцлын санамж бичигт гарын үсэг зурав. • Зая гэгээний хүрээний талаарх хамтарсан судалгаа Судалгааны ажил гүйцэтгэх хэсгийг сонгож, ойр орчмыг нь цэгцлэв.	Барилга архитектурын зөвлөх зэрэг хүмүүс ирж нийлэв (З.Оюунбилэг, хэлмэрч)
6.24 (Бямба)	• Хэмжилт судалгаа - Нүүрэн талын зүүн, баруун талын жижиг тасалгааны сорилын малтлага судалгаа хийв. - Нийт байршлын зургийг үйлдэв.	
6.25 (Ням)	• Хэмжилт судалгаа - Барилгын суурь чулуу болон суурийг илрүүлэв. Барилгын нүүрэн талын зүүн, баруун талын жижиг тасалгааны шалыг судлав.	
6.26 (Даваа)	• Хэмжилт судалгаа - Нүүрэн талын зүүн, баруун талын жижиг тасалгааны шалыг судлав. Гол төв хэсгийг шалыг судлав.	
6.27 (Мягмар)	• Хэмжилт судалгаа - Дотор талын хэмжилт, барилгын гол бүтцийн хэмжилт, нийт байршил болон ойр орчмын барилгын талаарх судалгаа	
6.28 (Лхагва)	• Хэмжилт судалгаа - Дотор талын хэмжилт, барилгын гол бүтцийн хэмжилт, нийт байршил болон ойр орчмын барилгын талаарх судалгаа	

Сар, өдөр	Агуулга	Тэмдэглэл
6. 29(Пүрэв)	- Хэмжилт судалгаа - Дотор талын хэмжилт, барилгын гол бүтцийн хэмжилт, дээд давхрын бүтцийн судалгаа - Хийдийн ерөнхий байдал болон дотоод, гадаад хэсгийн гол хийц бүтээцийн гэрэл зургийг авав.	
6.30 (Баасан)	- Хэмжилт судалгаа - Нүүрэн тал ба хажуу талын хаалганы хэмжилт, цонхны хэмжилт, гол хийц бүтээцийн гэрэл зургийг авав. - Хийдийн ерөнхий байдал болон дотоод, гадаад хэсгийн гол хийц бүтээцийн гэрэл зургийг авав. Дроноор агаарын зураг авав.	3D скан хийх баг судалгаа хийж буй газарт хүрч ирэв.
7.1 (Бямба)	- Хэмжилт судалгаа - Нүүрэн тал ба хажуу талын хаалганы хэмжилт, цонхны хэмжилт, гэрэл зураг ба дроноор агаарын зураг авав. • 3D скан хийх судалгаа: Цогчин дуганы гадна талын 3D скан	3D скан хийх баг ажлаа эхлүүлэв.
7.2 (Ням)	- Хэмжилт судалгаа - Нүүрэн тал ба хажуу талын хаалганы хэмжилт, цонхны хэмжилт, баганын дээд хэсгийн хээ сийлбэрийн хуулгыг авав. гэрэл зураг, дроноор агаарын зураг авав. • 3D скан хийх судалгаа: Цогчин дуганы гадна талын 3D скан	
7.3 (Даваа)	- Хэмжилт судалгаа - Нэмэлт гэрэл зураг авав. • 3D скан хийх судалгаа: Цогчин дуганы дотор тал болон ойр орчмын 3D скан	Судалгааны анги Улаанбаатар хот руу хөдлөв.
7.4 (Мягмар)	- Хэмжилт судалгаа: Судалгааны үр дүнг нэгтгэх, үр дүнг тайлагнах хуралд бэлтгэх, материал цуглуулах. • 3D скан хийх судалгаа: Цогчин дуганы дотор тал болон ойр орчмын 3D скан	
7.5 (Лхагва)	- Хэмжилт судалгаа: Судалгааны үр дүнг тайлагнах хурал • 3D скан хийх судалгаа: Цогчин дуганы ойр орчмын байршилд өргөн бүсчлэлийн скан хийв.	3D скан хийх баг ажлаа дуусгав.
7.6 (Пүрэв)	Цаашдын судалгааны объектод очиж үзэв. Холбогдох материал цуглуулав.	
7.7 (Баасан)	Судалгааны ангийнхан БНСУ руу буцав. Монгол Улсын “Чингис хаан” нисэх буудлаас хөдлөв. → Инъчөнъ олон улсын нисэх буудалд хүрэв.	

1.2.2. Судалгааны агуулга, аргазүй

1) 3D скан хэмжилт

А. 3D скан

3D скан хийх ажлыг үндсэнд нь өргөн бүсчлэлийн (broadband) скан ба нарийвчлал өндөртэй скан гэсэн 2 төрөлд хуваан үзэж болно. Ямар аргаар скан хийхийг шийдвэрлэхэд гол нөлөө үзүүлдэг хүчин зүйл бол тухайн объектын нийт хэмжээ хийгээд хэлбэрийн нарийн тодорхой байдал, түүнд ойртож хүрэх боломж зэрэг болно. Харьцангуй том барилга, суварга, дурсгалт газрын хувьд өргөн бүсчлэлийн (broadband) сканыг голдуу хийх бөгөөд гоёл чимэглэл, ваар сав гэх мэт соёлын жижиг өвийн хувьд нарийвчлал өндөртэй скан хийдэг.

Гэвч хэдийгээр том оврын соёлын өв байлаа ч гэсэн нарийн дата (data) мэдээлэл авах шаардлагатай тохиолдолд нарийвчлал өндөртэй сканыг бас хамтад нь хийх нь бий. Ийнхүү судалгааны объект болж буй соёлын өвийн хэлбэр, онцлогийг “цэг”-н дата болгоход шаардлагатай хамгийн наад захын нарийвчлалыг сонгох нь скандах аргыг шийдвэрлэх анхдагч элемент болно. Ерөнхийдөө хэмжээ томтой барилгын хувьд 3 мм-ээс илүү, 10 мм хүрэхгүй дүр төрхийг тэмдэглэхэд тохиромжтой агаад гадаргуугийн элементүүд нь нарийн хийцтэй, гоёмсог тохиолдолд 1 мм-ээс илүү, 3 мм хүрэхгүй нарийвчлалтай байх шаардлагатай. Зая гэгээний хүрээний хувьд эвдрэл гэмтэл ихтэй, нарийн элементүүд ихээр үлдэж хоцроогүй агаад ажлыг явуулах хугацаа ч бас хангалттай бус байв. Тухайн соёлын өвийн байршлын мэдээлэл, хэлбэрийг баримтжуулж үлдээх нь нэн яаралтай шаардлагатай байсан учраас гагцхүү өргөн бүсчлэлийн скан хийх ажлыг явуулсан агаад нарийвчлал нь 10 мм хүрэхгүй байхаар тохируулав. Өргөн бүсчлэлийн сканы хувьд амархан, хөдөлгөөн нь харьцангуй хялбар агаад том оврын соёлын өвийн талаарх яаралтай дата олж авахад хялбар төдийгүй, цаашдын газарзүйн мэдээллийн систем (GIS) болон газрын хэлбэр төрхийн мэдээлэлтэй холбоотойгоор янз бүрийн чиглэлээр ашиглах боломжтой.

Б. Ашигласан аппарат хэрэгслийн товч танилцуулга

Өргөн бүсчлэлийн скан нь Рэйнж Файндэр (Range Finder or Laser Range Finder) хэмээн нэрлэгддэг туяаг тухайн объектын гадаргууд тусгах арга бөгөөд, тусгасан туяа нь буцаж ирэх хугацааг хэмжиж тухайн биет ба хэмжилтийн “гарааны цэгийн” хоорондын зайг олох технологид тулгуурладаг. Тэрхүү туяаны хувьд голдуу лазерыг хэрэглэх бөгөөд үүгээр дамжуулан олж авсан 3 хэмжээст дата

нь цэг (Point) хэлбэрийн цэгийн бөөгнөрөл (point cloud)-ийг бүрдүүлэх бөгөөд 3 хэмжээст орон зайн координатыг бий болгодог. Өргөн бүсчлэлийн скан хийх аргын хувьд ерөнхийдөө хугацааны ялгаа (Time of flight)-ны арга, фазын ялгаа (Phase shift) гэсэн аргууд бий. Зая гэгээний хүрээнд хэрэглэсэн аппарат хэрэгсэл нь фазын ялгааны аргыг хэрэглэдэг аппарат хэрэгсэл болох АНУ-ын FARO компанийн Focus3D X330 бөгөөд дунд зэргийн зайн объектыг хэмжихэд илүү тохиромжтой билээ.

Зураг	Бүтээгдэхүүний нэр	Хэмжих зарчим	Скан хийх хамгийн дээд хурд pts/sec	Хэмжилт хийх талбай	Скан хийх өнцөг	Нарийвчлал (зай)
	FARO Focus3D X330	Phase-Shift apra ²	976,000	0.6~330m	босоогоор: 300°, хэвтээгээр: 360°	±2mm

В. Скандах ажил

Зая гэгээний хүрээний 3D скан хийх нарийвчилсан хэмжилт судалгааг 2017 оны 7 дугаар сарын 1-нээс 7 дугаар сарын 5-ны өдөр хүртэл 5 өдрийн хугацаанд явуулав. Энэхүү ажлыг БНСУ-ын 3D скан хэмжилтээр мэргэжсэн байгууллага өргөн бүсчлэлийн скан хийх аргаар явуулав.

Ажлын цаг нь 09 цагаас 18 цаг хүртэл байсан боловч тухайн газарт нар орой жаргадаг тул оройн цагаар бас ажиллаж, нарийвчлалыг улам өндөр болгохыг оролдсон билээ. Нарийвчлалыг илүү өндөр болгохын тулд анхны нарийвчлалыг илүү нягттайгаар ажиллуулж скандах буюу скан хийх тоог ихэсгэх гэх мэт арга бий. Зая гэгээний хүрээний хувьд анхны нарийвчлалыг 10 мм-ээр тохируулж скан хийх тоог (удааг) ихэсгэх аргыг сонгосон агаад хүрээний эргэн тойрныг 320 удаа скандав. Скан хийсэн хүрээ хэмжээ нь судалгааны объект болох Цогчин дуганы гадна ба дотор талд голчлон явагдсан агаад Зая гэгээний хүрээний нийт байршлын өнөөгийн байдал гэх мэтийг мэдэхийн тулд Цогчин дуганы зүүн талд байрлах Архангай аймгийн музейн гадна талыг скандав. Скан хийхдээ БНСУ-ын 3D скан хэмжилтээр мэргэжсэн байгууллагын оролцоотойгоор Монгол Улсын Соёлын өвийн төвийн зүгээс 3D SCAN-ы талаар сургалт явуулахыг хүссэн бөгөөд тиймээс скандах ажлын өмнө сканерын дата хэмжээс болон скан хийх аргын талаар сургалт явуулав. Скан хийх ажлын хугацаанд Монголын талын 3 судлаачид

² Ер нь дунд болон холын зайн 3 хэмжээст сканнер нь Time-of-flight apra юм уу Phase-shift аргыг хэрэглэдэг. Илүү холын зайг хэмжих сканнерууд нь Time-of-flight аргыг, дундын зайг хэмжих сканер нь Phase-shift аргыг голчлон хэрэглэдэг бөгөөд хэмжих нарийвчлалын талаасаа Phase-shift арга нь илүү сайн юм. FARO Focus нь Phase-shift аргыг хэрэглэснээр 120 м-ээс дотогш дундын зайн объектыг маш сайн хэмжилтийн нарийвчлал ба өндөр чанартайгаар хэмжих боломжтой. (Эх сурвалж: 3D SYSTEMS, <http://www.3dscanning.co.kr/faro/>)

сканерыг хэрэглэх арга, скан хийх аргын талаар сургалтыг байнга явуулж байв.

Хүрээний 3-н хэмжээст зураг (дээрээс)

측위	측정점번호	측위	측정점번호	측위	측정점번호
P121	0.000m/1.0m	P151	0.000m/1.0m	P181	0.000m/1.0m
P122	0.000m/1.0m	P152	0.000m/1.0m	P182	0.000m/1.0m
P123	0.000m/1.0m	P153	0.000m/1.0m	P183	0.000m/1.0m
P124	0.000m/1.0m	P154	0.000m/1.0m	P184	0.000m/1.0m
P125	0.000m/1.0m	P155	0.000m/1.0m	P185	0.000m/1.0m
P126	0.000m/1.0m	P156	0.000m/1.0m	P186	0.000m/1.0m
P127	0.000m/1.0m	P157	0.000m/1.0m	P187	0.000m/1.0m
P128	0.000m/1.0m	P158	0.000m/1.0m	P188	0.000m/1.0m
P129	0.000m/1.0m	P159	0.000m/1.0m	P189	0.000m/1.0m
P130	0.000m/1.0m	P160	0.000m/1.0m	P190	0.000m/1.0m
P131	0.000m/1.0m	P161	0.000m/1.0m	P191	0.000m/1.0m
P132	0.000m/1.0m	P162	0.000m/1.0m	P192	0.000m/1.0m
P133	0.000m/1.0m	P163	0.000m/1.0m	P193	0.000m/1.0m
P134	0.000m/1.0m	P164	0.000m/1.0m	P194	0.000m/1.0m
P135	0.000m/1.0m	P165	0.000m/1.0m	P195	0.000m/1.0m
P136	0.000m/1.0m	P166	0.000m/1.0m	P196	0.000m/1.0m
P137	0.000m/1.0m	P167	0.000m/1.0m	P197	0.000m/1.0m
P138	0.000m/1.0m	P168	0.000m/1.0m	P198	0.000m/1.0m
P139	0.000m/1.0m	P169	0.000m/1.0m	P199	0.000m/1.0m
P140	0.000m/1.0m	P170	0.000m/1.0m	P200	0.000m/1.0m
P141	0.000m/1.0m	P171	0.000m/1.0m	P201	0.000m/1.0m
P142	0.000m/1.0m	P172	0.000m/1.0m	P202	0.000m/1.0m
P143	0.000m/1.0m	P173	0.000m/1.0m	P203	0.000m/1.0m
P144	0.000m/1.0m	P174	0.000m/1.0m	P204	0.000m/1.0m
P145	0.000m/1.0m	P175	0.000m/1.0m	P205	0.000m/1.0m
P146	0.000m/1.0m	P176	0.000m/1.0m	P206	0.000m/1.0m
P147	0.000m/1.0m	P177	0.000m/1.0m	P207	0.000m/1.0m
P148	0.000m/1.0m	P178	0.000m/1.0m	P208	0.000m/1.0m
P149	0.000m/1.0m	P179	0.000m/1.0m	P209	0.000m/1.0m
P150	0.000m/1.0m	P180	0.000m/1.0m	P210	0.000m/1.0m

3D сканы воркшит (worksheet)-ийн хэсгээс

Цогчин дуганы 3-н хэмжээст зураг(баруун урдаас)

3D сканы талаарх сургалт

3D скан хэмжилт

2) Гар хэмжилт судалгаа

Зая гэгээний хүрээний газар дээрх судалгааг 2017 оны 6 дугаар сарын 22-ноос 7 дугаар сарын 03-ны өдөр хүртэл 12 өдрийн хугацаанд явуулав. Эдүгээ эвдрэл гэмтэл маш их тул нурж унах аюултай, адуу мал орж гарсны улмаас эвдрэл гэмтэл бас ихтэй учраас өнөөгийн төрх байдлын нь гурван хэмжээст дүрсэн мэдээллийг 3D скан ба гар хэмжилтээр дамжуулан олж авч, цаашдын барилгын талаарх судалгаа, засвар хийхэд шаардлагатай үндсэн дата-г бий болгохыг зорив. Гар хэмжилтийн аргаар нарийвчилсан хэмжилтээс илүүтэйгээр 3D скан дата-г нөхвөрлөвөөс зохих хэсгийг гол болгон хэмжилт хийсэн бөгөөд, барилгын гол тасалгаа болон өргөн, баганын өндөр зэрэг хэмжээсийг гол болгон хэмжилт судалгааг явуулав. Зая гэгээний хүрээний гол барилга болох Цогчин дуганы хувьд ‘□’ хэлбэрийн төвөд маягийн барилгын дотор талд хятад маягийн давхар барилга бүхий төвөд-хятад маягийн барилга хэмээн таамаглаж буй боловч эдүгээ төвөд маягийн барилга,

барилгын гол төвд баганын эгнэсэн суурь чулуунууд л үлдэж хоцорчээ. Эдүгээ үлдэж хоцорсон барилгын үндсэн бүтэц нь модон бүтэц бөгөөд гадна талын хана нь модон бүтцийг тоосгоор бүрж ороосон тоосгон өрлөгтэй ажээ.

Нүүрэн талын зүүн, баруун талын жижиг тасалгаа ба барилгын төв хэсэгт модон шалны ул мөр илэрч олдсон тул шалны хэсэгт малтлага судалгаа хийв. Ийнхүү судалгаа хийхдээ хэмжээсүүдийн тэмдэглэл хөтөлж, хэмжсэн хэмжээсүүдийг тэмдэглэж, хожим судалгаа хийх цагт эх хэрэглэгдэхүүн болгосон агаад баганын толгой гэх мэт гүехэн товойлгон сийлсэн сийлбэр бүхий бүрдэл хэсгийн хуулгыг бас авав. Хуулга авахдаа модыг эвдэлж гэмтээхгүйн тулд хуурай хуулга авах аргыг хэрэглэв.

Барилгын эргэн тойрон хийгээд сорилын малтлага судалгааны явцад

Судалгааны өмнөх эмхлэн цэгцлэх ажил

Нүүрэн талын өрөөний модон шалны хэмжилт

Суурь чулууны сорилын малтлага судалгаа

Гол хэсгийн модон шалны малтлага судалгаа

Дээд хэсгийн хийц бүтээцийн бүтцийн судалгаа

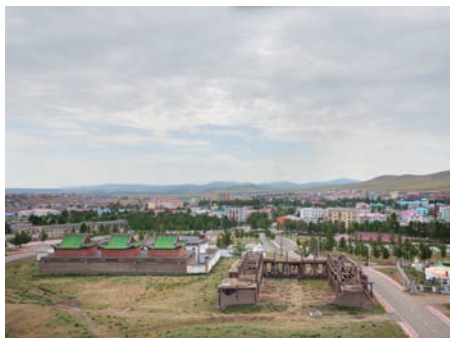
Хуулга авч буй байдал

ваарны хагархайнаас гадна хадаас гэх мэт төмөр эдлэл илэрч олдсон агаад ийм олдворуудын гэрэл зургийг авч, цаашид засварлах, сэргээх үед лавлах эх хэрэглэгдэхүүн болгов.

3) Агаарын зураг авалт

Зая гэгээний хүрээний талбайд эдүгээ үлдэж хоцорсон барилгууд хоорондын байршлын харьцаа болон ойр орчмын талбайн талаар ойлголттой болохын тулд дроноор агаарын зураг авав. Монголын хувьд тэгшхэн тал газарт барилга байшингууд байрлах агаад эргэн тойронд нь өндөр газар байхгүй тул байршлыг нь нягтлан тогтоох буюу объектын ерөнхий байдал гэх мэтийн гэрэл зургийг авахдаа дроныг ашиглах нь үр дүнтэй байдаг. Хийдийн талбайн нийт байршлын зургийг үйлдэхийн тулд байршлын хэмжилт судалгаа гэх мэтийн илүү нарийвчлал өндөртэй судалгааны арга байдаг боловч тухайн нөхцөл байдал ба хязгаарлагдмал цаг хугацааны дотор судалгааг дуусгахын тулд агаарын зургаар дамжуулан байршлын өнөөгийн байдлын талаар ерөнхий ойлголт авах аргыг сонгов.

Дроноор агаарын зураг авахдаа Цогчин дуган болон түүний ойр орчмын барилгуудын байршлын талаар ойлголттой болж, эвдэрч гэмтсэний улмаас хүрэхэд бэрх байгаа дээд хэсгийн байгуулалтыг харьцангуй ойрхноос зураг авч чадав. Дроноор зураг авахдаа хүн амьтан харьцангуй багатай өглөөний цагаар голдуу авсан агаад ерөнхий байршил болон алсаас харагдах байдал, дээд хэсгийн байгуулалт, эргэн тойрны байдал гэх мэтийн зургийг авав. Зураг авахад хэрэглэсэн аппарат хэрэгсэл нь DJI Inspire 1 pro загвар бөгөөд ойр орчимд нь аюултай зүйлс үгүй, хязгаарлах нөхцөл байдал багатай тул дроныг хамгийн дээд хэмжээнд нь хүртэл өндөр хөөргөж агаарын зураг авалтыг гүйцэтгэв.

Хүрээний алсаас харагдах байдал
(Хойноос - урд)

Хүрээний алсаас харагдах байдал
(Урдаас - хойд)

Хүрээний байршил

II. Заяын гэгээний хүрээ түүхэн тойм

2.1. XVII зууны Халхын Сайн ноён хийгээд онцлох сүм хийд

Монголын Батмөнх Даян хааны отгон хөвгүүн Гэрсэнзийн хөвгүүд болох Ашихай дархан хунтайж, Ноёндай хатанбаатар, Оноху үйзэн, Амин дурал, Дарай, Далдан хүндлэн, Саму буйма нарт ар 7 отгийг хуваарилсан нь Халхын долоон хошуу болжээ. Оноху үйзэн, Амин дурал нар нь Халхын зүүн гарыг, бусад нь баруун гарыг хуваан захирч байв. XVI зууны II хагас үеэс Монголын хаад, ноёд бурханы шашныг дэлгэрүүлж сүм хийд байгуулав. 1581 онд Оноху үйзэнгийн ахмад хүү Абатай сайн хан, дүү Түмэнхэн сайн ноёны хамт Түмэдийн Алтан ханд элч илгээж Сажа ёсны Гүмэн нансу хэмээх ламыг залж 1585 онд “Орхон голын зах Тахай нэрт хуучин балгад дор өчүүхэн нэгэн байшинд Содномжамц Далай ламын биеийг өөрийн мутраар дуурайлган бүтээж залжээ... 1586 оны зуны дунд сарын 15-ны өдөр сүмийн нурууг босгож, тэндээс уламжилснаар Гурван зуугийн сүм, шүтээн лүгээ сэлт үлэмж хэтэрхий нэгнийг байгуулав”³ хэмээдэг. 1586 онд Далай ламаас Абатай сайн ханыг Очирваанийн хувилгаан хэмээн “Очир бат сайн хаан” цол өгч, дүү Хүндлэн цөөхүр ноён(хожмын Сайн ноён)-ыг Хонсимбодисадын хувилгаан⁴ хэмээв. 1588 онд Далай ламын элч Сажа ёсны Лодойнямбуу аравнай(батад оршоох) үйлдэж “Очир хааны сүм”-ийг “Бат Эрдэнэ зуу” хэмээв.

XVI зууны II хагасаас XVII зууны эхэн үеийн Халхын үйсэн дээр бичсэн арван найман цаазад зарим сүмийг дурддаг. “Зургаан хошууны цааз”-д “Номын зүрхэн Очир хааныг номд оруулсан эцэг чин зоригт Даваач дархан сэцэн багшид улаан шүүс булаалдсан хүнийг тав тэргүүлэн тавин мал алдаатай

³ Монгол Улсын Үндэсний төв архив (МУУТА).ФА-3. Д-1.ХН-248 //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ.,2004. тал 7-8.

⁴ Халх Монголын хан номун Очирай бат Абатай бээр хятад арван гуравдугаар Ванли ханы арван дөрөвдүгээр онд их адистидат Бат эрдэнэ зуу байгуулсан даруй Өндөр гэгээн мандаж, адистидлан тэтгэмжлэн уламжилсаар дөрөвдүгээр Ачит дархан цорж зурагч Лувсанданзан хийгээд ялангуяа долоодугаар номч цорж лам үлэмж дэлгэрүүлэн үйлдэж явсан ба хуучин дэвтэр болой // Эрдэнэ зуугийн түүх, Өндөр гэгээний намтар. Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар хийсэн С.Амарбаяр. УБ., 2015. тал 94~95.

буй. Сүмч хүн гэж хөнгөлөв”⁵ хэмээн Халхын Абатай буюу Очир хаан(хан)-ы номын багш хийгээд сүмч хүний тухай дурджээ. Хүндлэн цөөхүр ноён тэргүүлсэн их бага ноёдын 1603 оны цаазад “ум-а хум сүм бурханд гар хүрвээс ламын хэвээр болов”⁶ хэмээдэг. Харин 1604 оны цаазад “хамаг бурхадын адистаар хамаг тэнгэр нарын чуулснаар хамаг хүн амьтны дотор аймгаан хамгаас жаргуулан сахигч Хатан баатар ноён тэргүүлэн” хэмээн ноёдын чуулганыг “бурханы адистид, тэнгэр нарын чуулган”-тай холбожээ.

1613 оны цаазад “Очир сайн хааны сүмийн өмнө отгийн тусад дөрвөн хошууны ноёд өчүүхэн цааз эхлэн бичив” хэмээн сүмийг онцлов. 1614 оны эхэн сарын 8-нд дөрвөн хошууны ноёд Очир сайн хааны сүмийн өмнө цааз эхлэн бичсэн бөгөөд мөн өдөр Сайхан сүмийн өмнө Сэцэн хатан, Хөндлөн цөөхүр ноён тэргүүтэй ноёд, тайж нар цааз тогтоожээ. 1614 оны эхэн сарын 25-нд(Моору буйма)-ын Хотагур хатан, Далай хун тайж хоёрын сүмийн өмнө Түшээт хаан, Дайчин хүндлэн цөөхүр ноён тэргүүтэй ноёд тайж нар өчүүхэн цааз өгүүлэлдэв. Уг цаазад Майдар хутагтыг дурддаг. 1616 оны зуны дунд сарын 21-нд Хүндлэн цөөхүр ноёны сүмийн өмнө дөрвөн хошууны их бага ноёд өчүүхэн цааз хэлэлцжээ. Тухайн үед Халхын зүүн гарт Очир сайн хаан, Дайчин хун тайж, Далай хун тайж, Хүндлэн цөөхүр нар голлож байсан бөгөөд 1601~1617 онд Цогт тайж “Сэтгэшгүй чандмань” тэргүүлэн 6 сүм⁷, 1611 онд Эрээхэй хааны хоёрдугаар хүү Лабдар дархан ноён “Тандандаржаалин” сүм⁸, 1612 онд Хөгнө хан уулын газар Өвгөн хийд байгуулсан боловч цаазад дурдсангүй.

Могой жил Сайн Очир хааны сүмийн өмнө Хаан ахай, Хатан баатар, Дай баатар, Хүндлэн цөөхүр, их, бага тайж нар цааз тархаав. Цаазад “Сүмд гар хан хүн хүрвээс долоон хошуугаар нэхэх буй. Харц хүн гар хүрвээс хар биеийг нь алах, харах барихыг нь авах буй. Аль ноёд өөр зуураан эвдэрвээс сүмчнээс адуу хөөвөөс ойрыг ноёд нэхэж авч өг. Эс авч өгвөөс долоон хошуугаар нэхэж авч өг. Сүмчнээс ноёд шүүс үд хоногт ид. Сүмчнээс шүүс эс өгвөөс нэгэн морь авах буй. Сүмчин хоёр улаа өг. Түүнээс биш элчид бүү өг. Элч улаа унаваас алдангитай буй”⁹ хэмээн сүмийн тусгай эрх болон сүмчний албыг тогтоожээ.

Мичин жилийн хаврын сүүл сард Тарна голд тогтоосон “Их цааз”-д “Арван зүгийн гурван цагийн бурханы хутаг гуйх болтугай. Хан хүний биеийн гурван чанар төгсөх болтугай...Дээр тэнгэр бурханы заяагаар төрсөн тэнгэрлэг төрөлт төгс эрдэм билгийн залгамж болсон алтны ураг Хаан ахай”¹⁰ хэмээн Хаан ахайн байр суурийг тусгав. Тухайн үед сүмийг эвдэх, мал булаах явдал байсныг долоон хошуугаар хэлэлцэн зохицуулав.

⁵ Х.Пэрлээ. Халхын шинэ олдсон цааз-эрхэмжийн дурсгалт бичиг. Халхын үйсэн дээр бичсэн цааз эрхэмжийн сийрүүлгэ//Монгол ба Төв Азийн орнуудын соёлын түүхэнд холбогдох хоёр ховор сурвалж бичиг. УБ., 1974. тал 18.

⁶ Х.Пэрлээ. Халхын шинэ олдсон цааз-эрхэмжийн дурсгалт бичиг. Халхын үйсэн дээр бичсэн цааз эрхэмжийн сийрүүлгэ//Монгол ба Төв Азийн орнуудын соёлын түүхэнд холбогдох хоёр ховор сурвалж бичиг. УБ., 1974. тал 28.

⁷ Монгол Улсын түүх.Гутгаар боть. УБ.,2003. тал 195.

⁸ МУУТА.ФА-11. Д-1. ХН-374 //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б.Сайнхүү. УБ., 2004.тал55-56.

⁹ Х.Пэрлээ. Халхын шинэ олдсон цааз-эрхэмжийн дурсгалт бичиг. Халхын үйсэн дээр бичсэн цааз эрхэмжийн сийрүүлгэ//Монгол ба Төв Азийн орнуудын соёлын түүхэнд холбогдох хоёр ховор сурвалж бичиг. УБ.,1974. тал 56.

¹⁰ Х.Пэрлээ. Халхын шинэ олдсон цааз-эрхэмжийн дурсгалт бичиг //Монгол ба Төв Азийн орнуудын соёлын түүхэнд холбогдох хоёр ховор сурвалж бичиг. УБ.,1974. тал 59.

1603 оны цаазад “сүм” хэмээх нэрийдэлд нийт сүмийг хамааруулсан бөгөөд “Сүмд гар хан хүн хүрвээс долоон хошуугаар нэхэх буй” хэмээдэг. XVII зууны эхэн үед Халхын зарим хан, ноёд Очир сайн хааны сүм, Сайханы сүм, Хотагур хатан, Далай хун тайж хоёрын сүм, Хүндлэн цөөхүр ноёны сүмийн өмнө чуулж Халхын долоон хошууны “Их цааз”, Халхын зүүн гарын дөрвөн хошууны “Өчүүхэн цааз”-уудыг тогтоож байсан нь хан, ноёдын эрх мэдэл, шүтлэг бишрэл, хөрөнгө чинээний илэрхийлэл болсон гол сүмүүдийн ялгаралтай холбогдоно. 1639 онд хоёр хутагт, Засагт хаан, Түшээт хаан, их бага ноёд Сайн хааны сүмийн өмнө Их цааз эхэлж Халхын долоон хошуунд тархаажээ. 1640 онд Халх болон Ойрад монголчууд хамтран тогтоосон “Их цааз”-д сүм хийд, лам нарын нөлөөг тусгав.

1640~1690-ээд онд Халхын хутагт, лам нар сүм хийд байгуулах болжээ. 1647 онд Түшээт ханы хүү Өндөр гэгээн(Жавзандамба хутагт) “их хурлын газар Баруун Хүрээг барих эхийг хатгахыг соёрхсон”¹¹ хэмээдэг. Мөн онд Шидширийн хүү Цэвэл тайжаас Өндөр гэгээнд айлтгаж Цогчин хурал эхлэн асар дугантай нүүдэллэн явдаг байсан бол хожим Шолой сэцэн ханаас Өндөр гэгээнд айлтгаж хошуундаа гэр дуган барисан.¹² 1653 онд Очир сайн хааны сүмд Халхын ноёд Өндөр гэгээнд бат оршил өргөжээ. 1654 онд Өндөр гэгээн Хэнтий уулын өвөрт Номын их хүрээг байгуулав.¹³ 1657 онд Халхын ноёд Өндөр гэгээнд бат оршил өргөж Өндөр гэгээн, Түшээт хан хоёр Бат-Өлзий хэмээх Их гэрт Ганжуур тэргүүтэн ном унших журам тогтоожээ. 1663 онд Өндөр гэгээн Шаддубдаржалин хийдийг байгуулав. Өндөр гэгээн тэргүүтэй хутагтуудын байр суурийг 1682 оны бичигт “Жавзандамба хутагт, Жалханз хутагт, Майдар хутагт, Лам эрдэнийн элч Ширээт Номун хан, Номун эзэн, Сартуул номун эзэн эхлэн хувилгаад лам нарын өмнө Очирай Түшээт хан, Сэцэн хан эхлэн долоон хошууны ноёд эр модон луу жилийн намар(1664 он) Тамир мөрөнд эртний уг ёсоор шударга залж, бишрэлт Чакравадын ханы их хөвгүүн Ванчиг мэргэн тайжид хан цол дуудахуйд энэ Дорж сэцэн жононг мөн эртний уг ёсон лугаа нийлүүлж, жонон болгосноос нааш төр шажинд тусаас өөр алдал буруу үйлдсэнгүй тулд ёст бүгдийн тавьсан энэ Дорж сэцэн жонон мөний тул завсрын ёсгүйгээр эндүүрэл болохын арилгамжид бичиг тамга тавив”¹⁴ хэмээнээс үзэж болно. 1673 онд Өндөр гэгээн Төвөдэд очиж V Далай ламаас Зая бандида хутагт Лувсанпэрэнлэйн хамт ном сонсож 1674 онд Төвөдээс ирээд Далай ламын сүм, Цамбын сүмийг бариулав. 1681 онд Халхын ноёд Эрдэнэ зууд Өндөр гэгээнд бат оршил өргөж Эрдэнэ зуугийн ширээт лам Лувсанданзан Авид бурханы сүмийг Өндөр гэгээнд өргөжээ.¹⁵ Эрдэнэ бандида хутагт 1662 оны 6-р сард Далай лам, Банчин эрдэнийн

¹¹ Аграмба Лувсанбалдан. Аврал итгэл гэтэлгэгч дээд богдын хийд орон Баруун Хүрээний гарсан ёсыг товч төдий өгүүлсэн шударга агчийн чихний шим авагч. Түвд хэлнээс орчуулсан Л.Тэрбиш//Орхоны хөндийн өв. Дугаар 2/2013.т.104.

¹² Монголын сүм хийдийн түүхээс.../Баримтын эмхтгэл/. Эмхтгэгч Б.Эрдэнэбилэг.УБ., 2012.тал 216, 303.

¹³ Монгол Улсын Үндэсний номын сан. Гар бичмэлийн сан //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ.,2004. Тал 11.

¹⁴ Дайчин гүрний Дотоод яамны Монгол бичгийн гэрийн данс. I-III боть. Эрхэлсэн Ш.Чоймаа, Д.Заяабаатар. УБ., 2017. тал 444.

¹⁵ МУУТА.ФА-З. Д-1.ХН-248 //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ.,2004. тал 8.

зааснаар Их дацан байгуулж, Дашлхүмбэ хийдийн дэг жаягийг баримтлав.¹⁶ 1682 оны мэдээгээр Халхад Манзуширын хүрээ, Далай хутагтын хүрээ эвдэгджээ.¹⁷ 1685 онд Халхын Итгэлт найрт Эрх дайчин ноёны Ялгуусан ноён хутагтад хийд барихад нь будаг, алтан цаас, алт, мөнгө хэрэгцээтэй байв.¹⁸

1654 онд Соном дайчин хошуучид Банчин эрдэнээс ирүүлсэн Одсаргочоо¹⁹ бурханыг залж тэргэт дуган бариад хувилгаан Агваангончиг(Наваандэндэв)-ийг “Ноён хутагт” хэмээв. 1665 онд Ноён хутагт Төвөдөд очиж Далай ламаас зөвшөөрөл аваад 1666 онд “Хиндуравжалин” хүрээ хурлыг байгуулжээ.²⁰ 1667 онд Баатар ноён өөрийн сууж байсан гэрээр Цогчин дуган болгосон бол 1685 онд Чамчугнамжил ноён “Дашчойнхорлхүндэвлин” сүм байгуулав.²¹ Иймд 1640~1690-ээд онд Төвөдийн Далай лам, Банчин эрдэнэ, Халхын Өндөр гэгээний зөвшөөрлөөр Халхын ноёд, хутагт, лам нар жас хурал, сүм дуган, хүрээ байгуулсны зарим нь суурьшсан ч дийлэнх нь гэр дуганаар нүүдэллэдэг байв. Түмэнхэн хүндлэн цөөхүр буюу Сайн ноёны тухай тодруулъя.

Халхын Оноху үйзэн ноёны ахмад хүү Абатай, хоёрдугаар хүү Абаху, гутгаар хүү Тарина, дөтгөөр хүү Түмэнхэн, тавдугаар хүү Баарай нар болон тэдний удам угсааныхан нь Халхад шашин дэлгэрүүлэхэд идэвхийлэн зүтгэжээ. Түмэнхэн хүндлэн цөөхүр ноёныг 1616 оны үйсэн дээр бичсэн цаазад “Хүндлэн цөөхүр” хэмээсэн тул “Сайн ноён” цолыг түүнээс хойш үед авсан ажээ. Хожмын сурвалжид “Халхын долоон хошууны шажин төрийн үйлийг товчилж байсан дээр Халхаас Төвөдэд эн тэргүүн одохын зам гаргаж Баруун Занд хүрч Далай лам, Банчин эрдэнэ танаа мөргөсөнд “Манай эндэх шарын шажин улааны шажин хоёр ихэд тэмцэл болсонд үлэмж туслав чи эрт бурханы үеэс нааш бурханы шажинд ихэд тустай болсоор ирсэн эдүгээ ч шарын шажинд нэн их тустай болов” хэмээн “Гаслангүй номун(номын) хан хүндлэн цөөхүр” хэмээх үсэгтэй тамга мөнгөнд сийлж өгчээ”²² хэмээдэг. Тийнхүү Далай ламаас Түмэнхэнд цол соёрхож Халхын гурван хантай адилтгах болсон бөгөөд уг үйл явдал нь Шолойд Сэцэн хан цол соёрхсоноос хойшхи үед хамаарна. Харин хожим нь Түмэнхэнийг Зая бандидын Халх дахь анхдугаар хувилгаан гэж тооцох болов. 1616 онд байгуулагдсан Хүндлэн цөөхүр ноёны сүм нь эрдэмтэн Онгийн голын горхи хэмээх газрын ойролцоох Олон сүмийн хөл ба зүүн Рээтү хэмээх газар байв.²³

Түмэнхэн сайн ноёны хоёрдугаар хүү Бэтэсжав нь Лхааванрэгзэн гэдэг ламаас сахил хүртэж лам болсон учраас Данзан(Данзанлхааванрэгзэн) лам хэмээгдэх болжээ.²⁴ Тэрбээр Далай ламтай холбоо тогтоож 1628 онд тойн болоод хожим “Номун хан” цол шагнуулж олон номыг хүлээн авсан гэдэг. Улмаар 1631 онд Тамир голын хойд талд Булган уулын өвөр Чонотын хөндийд Агва дуган

¹⁶ Монгол Улсын Үндэсний номын сан. Гар бичмэлийн сан //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 136.

¹⁷ Дайчин гүрний Дотоод яамны Монгол бичгийн гэрийн данс. I-III боть. Эрхэлсэн Ш.Чоймаа, Д.Заяабаатар. УБ., 2017. тал 445~446, 120.

¹⁸ Дайчин гүрний Дотоод яамны Монгол бичгийн гэрийн данс. IV боть. Эрхлэн хэвлүүлсэн А. Цанжид. УБ., 2010. тал 120.

¹⁹ МУУТА.ФА-11. Д-1. ХН-1011 //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 47.

²⁰ УАХБАрхив.Ф-1 Д-3.ХН-5 //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 212~213.

²¹ МУУТА.ФА-11. Д-1. ХН-1121 //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 45.

²² Өргөх цэс //МУУТА. Ф-А171. Д1. ХН1.

²³ Х.Пэрлээ. Халхын шинэ олдсон цааз-эрхэмжийн дурсгалт бичиг //Монгол ба Төв Азийн орнуудын соёлын түүхэнд холбогдох хоёр ховор сурвалж бичиг. УБ., 1974. тал 136.

²⁴ Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21. Д-1.ХН-258. тал 17.

сүм байгуулсан²⁵ ажээ. Мөн 1652 онд Их сүм байгуулсанд Данзан лам 200 өрх өргөсний дотор хуврагуудыг цөм Сандуйн чога цээжлүүлж бас бус их ноёдын өргөсөн шавь нарыг мөн сургуульд судлуулан нууц гүн тарнийн шашны эхийг тогтоосон бөгөөд 1660 онд уг дацанд Далай ламаас “Ганданпунцаглин” нэр шагнасан²⁶ хэмээдэг. 1655 онд Манжийн хаанаас Халхын найман ноёныг “засаг” хэмээсний дотор Данзан лам багтсан нь тэрбээр Хүндлэн цөөхүрийн эрх мэдэл, байр суурийг залгамжилсныг илтгэнэ. 1661 онд тэрбээр Манжийн хаанаас “Утгыг нь дээдлэх, журмыг дагагч” цол авч, 1664 онд нас баржээ. Түүний хүү Дашжавт цолыг залгамжлуулсан бөгөөд 1667 онд Дашжавын хүү Шамба нь Сайн ноёны угсааг залгаж засаг ноён болжээ.²⁷

Заяын хүрээний түүхэнд “Анхны гэгээн дүр Ариун цастын орноо ухааны таван оронд мэргэшээд алдар нэр өргөмжлөгдөж Их бандида болж гучин найман сүүдрийн шороон хонин жилд(1679 он) Үй шангийн орноос заларч ирэхэд угтан мөргөсөн олны дотор их тойн Данзанлхаваан өөрийн хан эцгийн хувилгаан хэмээн онц их бишрэн Булган уулын өвөрт байсан өөрийн бяцхан хийддээ залаад ном хүртэж хийд сүмийг өргөөд үргэлжийн жасаа болгож хурал их Маналын чога ба Аюуш бурханы бүтээлийн сүмээ хамт дагалдуулан, харъяат албат нарын дотроос 60 баялаг өрхийг сонгож сүмийн ном буяны үйлдвэрт бэлтгүүлэхээр үүрдийн буяны үйлсэд зориулан өргөв”²⁸ хэмээдэг. Мөн ойрхи зах нийлсэн нутгийн Бишрэлт засаг хөрөнгөтэй ард 40 өрх өргөж удаа дараагаар өглөгийн эзэн ихэс ноёд өөр өөрийн тухайн албат нараас дацан шавь болгон өргөхөд удалгүй хар шавь нар нэн нэмэгдэх болсонд уг хийдийн гол сүм Агва дацангийн нэгэн хос дацан хурал болгов.²⁹ Гэхдээ Данзанлхаваан гэвэл 1679 он бус бөгөөд 1679 он гэвэл Данзанлхаваан бус Шамба байж таарна. 1690 он буюу Шамба ноёны үед Ламын гэгээн Лувсанданзанжанцан нь Дайчуудын хурал зэрэг сургууль, сүм жас байгуулсныг “Ганданжанчивлин” дацан, Шамба ноён, Ламын гэгээн хамтран Сандуй, Жигжид, Аюуш, Махагал зэрэг арван догшидын тэргүүтэн хурал, сүм жас байгуулсныг “Ганданлэгшидлин” дацан хэмээв.

Түмэнхэн сайн ноёны 5-р хүү Жиягийн үр Аюуш нар Ерөөл, Манал зэрэг номууд уншуулж хурал үүсгэсэн бол 8-р хүү Дэнзэн тойн Ванжуур 1679 онд судар тарнийн номуудыг дэлгэрүүлэх сургуулийг хослон үүсгэж сүм дуган байгуулжээ.³⁰ Мөн 10-р хүү Синарганшидын үед Дарав бандид хутагт Содовжамц лам олон хурлыг Сэлэнгэ голын зах Угтаал хэмээх газар үүсгэж нүүдлийн гэр дугантай эхлэн хурав.³¹ 1681 оны Халхын Бошогт хүндлэн ноёны бичигт “Хотол итгэл нугуудын мөн чанар сацлалгүй ачит түгээмэл эзэн Базардара Далай ламын соёрхлыг дагаж Гэтэлгэгч Даранат

25 Ж. Өлзий. Монголын дурсгалт уран барилгын түүхээс. УБ., 1992. тал 55.

26 Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 32~33; Олноо өргөгдсөний 9-р он. МУУНС. Гар бичмэлийн сан //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 135.

27 Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 18.

28 Олноо өргөгдсөний 9-р он. МУУНС. Гар бичмэлийн сан //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 135.

29 Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 32.

30 МУУТА.ФА-3. Д-1. ХН-121 //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 107, 123, 111.

31 МУУТА.ФА-70. Д-1. ХН-15 //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 125~126.

нэрээр адистидласнаар Жибзундамба хэмээн нэрийдэгч умар зүгийн агуу ордод агчид ба ялангуяа Халхын хан хийгээд харц бүхийд өгүүлэх. Дээд итгэлийн соёрхол энэ Сайн ноёны отгон хөвгүүн Далай чөөхүрт шажин төрд тус үйлдсэний шан хүндлэл үйлд хэмээсэнчлэн Бошогт хүндлэн ноён цол хийгээд элчид улаа тэргүүтнийг өгөн хүндлэл үйлдсэнээ нийлэхүйгээр насад хүндлэн, зохисоор агдахуй ёст хэмээн ухуулахуй бичиг төмөр тахиа жилийн уйгурын есдүгээр сарын сайн шинэд Очирай сайн ханы их сүмийн ойроос бичвэй”³² хэмээснээс Жавзандамба хутагтаас ноёдод цол соёрхох ёс тогтсон хийгээд Эрдэнэ зууг Очир сайн ханы их сүм хэмээн нэрийдсээр байсныг мэдэж болно. 1691 онд Манжийн эрхшээлд орсны дараа Сайн ноёны төрлийн тайж нараас хошууны засаг ноёд болж Манжийн хааны түмэн өлзий бататгах болон бусад хурлын сүм хийд байгуулах болов. 1725 онд Халхын Сайн ноёны аймгийг байгуулж 1737 онд тамгатай хутагтуудын байр суурийг баталжээ. Халхын дөрвөн аймагт хурал, номын сургууль дацан үүсгэн сүм жас байгуулан хүрээ хийд өргөжих үйл явц нийтлэг шинжтэй байсан ч XX зууны эхэнд хүн ам, лам нар, тамгатай хутагтуудын тоогоор Сайн ноён аймаг тэргүүлж байв. Сайн ноёны аймагт олон сүм хийд байгуулж шашны нөлөө давамгайлсан нь тус аймгийн ноёдын улс төрийн болон цэргийн үйл хэрэг, Төвөдийн сүм хийд, Манжийн хаадтай хэрхэн харилцаж байсан, засаг хошууд, тамгатай хутагтын шавь нарын харьяат нарын угсаа гарал, бүрдэл, нийгмийн харилцаа зэрэг бусад асуудалтай холбогдоно.

2.1.1. Заяын гэгээнүүдийн үйлс хийгээд сүм хийд байгуулсан нь

Зая бандидын хувилгааныг Энэтхэгт 5 үе, Төвөдэд 3 үе гарсан бөгөөд Түмэнхэн сайн ноён(1558~1640)-ыг Халх Монголд тодорсон анхны хувилгаан хэмээн Далай лам, Банчин Эрдэнэ нараас мөнгөн тамга өгсөн хэмээн хожмын сурвалжид тэмдэглэдэг. II Зая бандида хутагт Лувсанпэрэнлэй(1642~1716) нь 1642 оны 4 сард Мухар хужирт гэдэг газар Сунтарын хоёрдугаар хүү болон төржээ. Түүнийг 11 настайд буюу 1652 онд Данзан лам нар Сандуй дацанг байгуулсан бөгөөд 1654 онд тэрбээр Өндөр гэгээнд бараалхсанд “Ноён хутагт” хэмээх цол шагнав. Ноён хутагт Лувсанпэрэнлэй 1660 онд Төвөд рүү явж 18 жил шашны эрдэм ухаанд суралцсан юм. V Далай лам, Банчин эрдэнэ нар түүнийг Түмэнхэн сайн ноёны хувилгаан мөн хэмээн “Зая бандида” буюу “Ялгуулсан гэгээн” хэмээх цол, гашог, тийз Лувсанпэрэнлэйд шагнажээ.³³ Иймд “Зая бандида” цол анх шагнуулсан тул зарим зохиолд анхдугаар Заяа бандида хэмээн бичсэн нь бий. Банчин эрдэнээс Зая бандидад Дашлхүмбэ

³² Дайчин гүрний Дотоод яамны Монгол бичгийн гэрийн данс. III боть. Эрхэлсэн Ш.Чоймаа, Д.Заяабаатар. УБ., 2017. тал 525.

³³ Д.Дашбадрах. Монголын хутагтууд. Улаанбаатар.2004. тал 104.

хийдэд сүм ба харьяат шавь албат нар тариалангийн газар зэргийг шагнасан. Түүнийг нутагтаа буцахад нь Далай лам “Монголын шашинд туслуулах хүсэл байгаа учир Монгол оронд улааны үндсийн номыг дэлгэрүүлж болохгүй учир шалтгаан ба лоржүг олонтой айлдсан бөгөөд тиймэрхүү хүмүүс гарваас хориглох хэрэгтэй хийгээд Богд Зонхавын шашинд аль болохоор туслаж үйлдэх хэрэгтэй гэх зэрэг төр шашин хоёрын дэлгэрнгүй сургаалыг хайрлажээ”³⁴ хэмээдэг. Мөн Сандуй дацан сүмийг Далай лам “Гандан пунцаглин” хэмээн нэрлэв. 1679 онд нутагтаа буцаж ирэхэд 11 сарын 29-ний өдөр Булган уулын өвөрт байгуулсан хийдэд залж олон ихэс лам ноёд нар эхлэн олон түмэнд ном хүртээж өргөл мөргөл үйлдэх үед хурлын сүм ба хуврагуудын аймаг, хэрэглэл зүйлийг хутагтад өргөснөөр орон хийдийн эх тогтов хэмээдэг. Тус онд Гүшиг дацан байгуулж гол сүм Агва дацангийн нэгэн хос дацан хурал болгосон тухай өмнө дурдсан. 1686 онд Халхын Хүрэн бэлчир гэдэг газар Халх, Өөлдийн найрамдлын чуулганд Гандан ширээт Лодойжамц, Өндөр гэгээн, Жанжаа хутагт нар ирж чуулганд оролцоход Зая бандида очиж оролцсон байна. Зая бандида сүмдээ хувраг шавь нарыг хуралдуулан хурал дацанг сайнаар дэлгэрүүлсэн тул Өндөр гэгээн түүнд олбог түшлэг, орхимж, алт арван лан, мөнгөн таваг нэг, булга арав, хүлэг морь нэг, агт морь гучийг шагнасан юм.

Манжийн Энх-Амгалан хаан Лувсанпэрэнлэйд “Зая бандида” цол, хутагт эрх олгуулж, уул шавийг нь сум зохиосонгүй шашны үйл хийж явуулахаар болгов. Дараа нь Энх-Амгалан хаан Хөх хотод очихдоо Зая бандида хутагтын гэрт зочлоход монгол ёсоор бэлэглэн бөхөд шар зодог, морины хүүхдэд шар цамц өмсгөж бөх барилдуулан, морь уралдуулж наадам хийсэн бөгөөд Лувсандоржийг засаг лам болгож шавь нарыг захиргах зөвшөөрлийг олжээ.³⁵ Түүнийг 1688~1701 онд дотоод засаг хошуудад амьдарч байсан үед Заяын хүрээнд ловон, цорж тэргүүлэн хорин таван шавь нар Гүнриг, Дэмчог дацангуудыг 1696 онд байгуулж байв.³⁶ Тухайлбал, Дэмчог дацанг анх зуны хурал хуй нэрээр Лувсанпэрэнлэйн хөдөө ордонд Хануй голын дэнж дээр Дуган барьж суурьшуулан өдөр бүр жасаа хурал хурав. Гүдэн сүмд Ядам, Сономдоо, мөн голын Чодог бурханыг тус тус тахиж, жасаа хурал хурдаг болгожээ. Зая бандида хутагт энэхүү хийдийнхээ дэг жаяг, уншлагын ая дан тэргүүтнийг дэглэн, өөрөө үлгэрлэн уламжлуулсныг “Заяын хүрээний дэг жаяг” хэмээх бүтээл нотолдог.³⁷ Тийнхүү тус хүрээ 5 дацантай болов.

Мөн Зая бандида хутагт Хөх хотын Ачит цорж урихад хийдэд нь очиж түүний хүсэлтээр Чойр дацан байгуулж Ачит цорж болон бусад шавь нарт ном заасан байна. 1693 онд Түмэдийн ноёдын хүсэлтээр Түмэдэд

³⁴ Дармадалаа. Их Монголын оронд дээдийн ном ямар мэт дэлгэрсэн ёсыг тодорхой өгүүлэгч цагаан лянхуан эрхис хэмээх оршвой. Түвд хэлнээс орчуулсан С.Гомбожав. УБ., 1995. тал 198.

³⁵ Монгол улсын шастир. Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастирын хураангуй. Кирилл бичигт буулгаж, хэвлэлд бэлтгэн, тайлбар хийсэн: А.Очир, З.Лонжид, Ц.Төрбат. УБ., 1997. тал 58.

³⁶ Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив. Ф-21. Д-1. ХН-258. тал 22.

³⁷ Д.Дашбадрах. Монголын хутагтууд. Улаанбаатар. 2004. тал 106~107.

очиж шашин номын үйлсийг дэлгэрүүлжээ. Тус жилийн намар Өндөр гэгээний өргөө Долнуурт байхад очиж бараалхжээ. 1698 онд Өндөр гэгээнд бараалхаж даншиг өргөсөнд Өндөр гэгээнээс хариу даншгийг Зая бандида хутагтад өргөжээ. Хөх хотын Хожай нэрт газар сүм байгуулсанд 1699 онд Манжийн хаанаас “Буяныг илтгэгч сүм”-ийн нэр шагнажээ.³⁸ Тогтсон хурал нь Сандойжигсүм, Сацог, Манал, Минтуг, Гүдэр, Чоймборол өдөр бүрийн жасаа, сар бүр сахиусны тахилга, дүйцэн хурал номын сургуулийг тогтоон дагуулжээ. Дотоод засаг хошуудын ноёд хамжилгаасаа өргөсөн шавь нарыг Говь шавь буюу Хожайнхан гэдэг байв.

Заяын хүрээнд “Галдан зуу” хэмээх гоёмсог сүм Булганы өвөр чандмань (эрдэнэ) толгой дээр 1972 он хүртэл байв. Түүнийг Зая бандида хутагт 1699 онд байгуулсан гэдэг бөгөөд тэнд Хөх хотын Зуу бурхан байсан нь Хөх хотын ойролцоо байсан сүмд тахиж байсан Зууг авчирч тавьсан байж болох юм.³⁹ Тамир голын Булган уул нэртэй газар сүм хурлыг шинэтгэн байгуулаад айлтгасанд зарлигаар “Буяныг дэлгэрүүлэгч” нэр шагнав. Үүнд тогтсон хурал нь: дөрвөн цагт Сандайжигсүмийн чого ээлжлэн хуруулж, өвлийнх адаг сард Гүдэр, өдөр бүрийн жасаа, сар бүр сахиус нарын тахилга, дүйцэн хурал номын сургууль тогтоон дагуулжээ. Дашрамд дурдахад, Халхын Сайн ноён аймгийн ноёдоос Жавзандамба хутагтад шавь өргөсөн тухай тэмдэглэлд, 1708 оны зуны дунд сарын шинийн нэгэнд Зая бандидын гэгээний шавь Чойжав нэрт хүн өөрийн төрсөн хүү 3 настай Жигмэддоржийг болон Нарбанчин хутагтаас 2 удаа Өндөр гэгээнд шавь өргөсөн⁴⁰ тухай мэдээ бий.

Зая бандида хутагт Лувсанпринлэй түүх шастир, буддын гүн ухаан, яруу найргийн онол, шашны зан үйл зэрэг чиглэлээр 6 боть зохиол туурвижээ. 1674 онд Төвөдэд байхдаа “Түшээт хааны намтар”-ыг монгол хэлээр зохиосон бол 1702 онд “Саньег” буюу “Тодорхой толь” хэмээх 4 боть зохиолоо төвөд хэлээр туурвин гүйцээв. 1711 онд Манжийн хаанд бараалхсан бөгөөд 1713 онд Хасуйн голд модон дуган бариулж цогчин хуруулсан байна. Зая бандида хутагтыг Төвөдийн Сэра хийдийн Цанид, чойрын дацанд байхад нь Халхын Шива ширээт Лувсан, Дарба бандида Содовжамц нар очиж Зая бандида хутагтад шавь орж судар тарнийн гүн ухаанд мэргэжив. Зая бандид Лувсанпэрэнлэйн зарим зохиолыг дурдвал, “Богд Зонховаг утгын гучин таван чимэг, үгийн чимгийн үүднээс магтсан Янжинг баясгах дуун эгшиг”, Банчин богдын “Төрөл дарааллын залбирал сувд эрих”, Далай ламын “Төрөл дарааллын залбирал хүслийг хангагч” зэрэг залбирлууд, олон бурхадын магтаал, олон зүйл ламын бясалгалууд, ерөөлүүд, дарчин, намдэлийн гүн ухааны зохиолууд, зарим бурхан шүтээн бүтээсний ба зарим дацан, бурхан

³⁸ Өргөх цэс //МУУТА. Ф-А171. Д1. ХН1.

³⁹ Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 28~29.

⁴⁰ МУУТА. Ф-М85. Д1. ХН65.

шүтээний гарчиг, олон зүйлийн сангууд болно. “Саньег” хэмээх зохиолд Ганжуур, Данжуурын ерөнхий тоймоос гадна Энэтхэгийн олон бандида нарын намтар, Төвд, Монголын зарим лам нарын намтар, нэлээд бурхадын түүх, домгийг багтаасан юм.⁴¹ Түүний тухай Зава Дамдин зохиолдоо “Бээжин болон Цахар, Үзэмчин, Түмэд тэргүүтэй Өвөр Монголын нутгуудад залраад ном номлох сонсохын үргэлжлэлийг агуу ихээр арвидуулан их бага олон хийдийг шинээр байгуулан зохиов. Увдисын дамжлагыг барисан шавь нар нь ч Төвдэд Павонхаба Жамъяндагва, Гачэн ёнзин Лувсандондүв, Ганжуурба Лувсанцүлтим тэршгүүтэй ихэс дээдэс машид олон”⁴² хэмээв. Тэрбээр 1716 оны цагаан сард жанч халжээ.

III Зая бандида хутагт Лувсанниндагдэлэгнамжил(1717~1765) нь Түшээт хан аймгийн ван Цэвэгрампиллийн хошууны мэйрэн Банжуурын гэрт төржээ. 1723 оны 6 сард түүнийг харьяат шавь нарт нийлүүлэн суулгажээ. 1728 онд Бээжинд очиход Манжийн хаанаас хадаг, хавтага олгуулжээ. 1732 онд дайны хөлөөс зайлж Явгын зэрэг газар очсонд сайшааж мөнгө 500 лан олгуулжээ. 1737 онд харьяат шавь нарыг захируулах тамга олгов. 22 настайдаа Төвдэд очиж сайтар суралцсан учирт Далай ламаас “Чоймчадалин” сүмийг албат шавь нараас тасалж өглөгийн эзэд ба тариалангийн газар сэлтсийн хамтаар шагнажээ. Мөн Далай лам, Банчин Эрдэнэ нараас “Шажныг тодруулагч эрдэнэ” хэмээх цол, хамба ямба, очир жинс, шүхэр нижгээд, дадар зургаа, бишгүүр хоёр, барсын сүүл дөрөв, улаан бөгтөг есийг хэрэглүүлэх болгожээ. Шашин амьтны тусыг өнөд гайхамшигтай дэлгэрүүлэх гол нууц Ядам, Бадам янсан ба үүний тухайд нандин Пүрэв логшир тэргүүтэн эртний ерөөлийн барилдлага ил далд нууц шүтээн олныг Халх оронд залахыг шамдан айлтгасанд Далай лам зөвшөөрч өөрийн хамрын шунх орсон Ядам янсан ба Балданлхам хоёр зүйлийн хөргийг долоо хоногийн нямба бүтээл айлтгаж хүртээжээ. Нандин Лхамыг Лавринд залж, нандин Ядамыг Саражавд залсан бөгөөд Саражав дацан хэмээх нэрийг Далай лам өгчээ. Тийнхүү нутагтаа буцаж ирж Далай ламаас шагнасан нэр “Ганданчойвлин” сүм хэмээгээд Жанрайсэг дацан дугандаа бурхан багшийг залж, Самла Хамцан(Хамчин) дацан хурлыг тогтоов. Манжийн хаанд бараалхаж ирээд Чогчин Агва хурлыг Төвөдийн Дашлхүмбэ хийдийн дэг дэглэм, ян дангаар нарийн нягтаар тогтоожээ. 1765 оны 2 сард жанч халав.

IV Зая бандида хутагт Лувсанжигмэддорж(1766~1803) Хязгаар дахиныг тогтоогч зүүн этгээдийн туслагч жанжин, Сайн ноён аймгийн чин ван Цэнгүнжавын 8-р хүү болон төржээ. 1770 оны 6 сард түүнийг харьяат шавьд нийлүүлэн суулгасан бөгөөд 1774 онд хоёр улирал дэвсгэр олгуулжээ. 1797 оны 6 сарын 16-нд

⁴¹ Ш.Сонинбаяр. Зая бандида Лувсангарэнгэйн нэгэн төвд намтар// “Лавайн эгшиг” сэтгүүл. 1998.1.тал 29~32.

⁴² Зава Дамдин Лувсандаян. Их Монгол оронд бурханы шашин дэлгэрсэн түүх “Алтан дэвтэр”. Түвд хэлнээс орчуулсан С.Гантөмөр. УБ., 2014. тал. 246~247.

шашны уг үндэс Шигэмүнийн шүн ёсоор хайлангийн зан үйлийн эхийг үүсгэн тогтоож хурлын их хамба нь равжамба Ермагва, гүүш лам Чүлтэм, тунгалаг лам Наваанжамъяннандаг, Дархан тойн Дандаржамъян, Минжүүр Осор нар байсан бөгөөд Чогчин өдөр дараалан хурах болжээ.⁴³ 1792 оны намар Чойр шинээр эхлэн байгуулсан лам нь Эрдэнэ рабжамба, гэвхүй нь Балсан хэмээгч байв. Хожим 1854 онд дацанг тогтоожээ. 1889 оны Дармадалаагийн зохиолд “Зая бандидагийн хийд мянга гаруй шавьтай, гурван дацантай, чойр сайтай”⁴⁴ хэмээсэн байдаг. 1802 онд Зая бандида хутагтад улбар шар бүрээстэй тэрэг шагнаж, Давхар дотоод хотны дотор тэргэнд сууж оруулан суух хүрээний үүдэнд улаан өнгө шөргөн хашаа байгуулахаар шагнажээ. 1803 онд жанч халав.

V Зая бандида хутагт Лувсанжигмэднамжил(1804~1867) Сайн ноён аймгийн ван Сампилдоржийн хошууны тайж Дамирангийн гэрт төржээ. 1808 оны 5 сард түүнийг харьяат шавь нарт нийлүүлэн суулгасан бөгөөд 1829 онд улбар шар бүрээстэй тэрэг олгуулжээ. Тус онд Дүйнхор дацан байгуулжээ. 1833 онд харьяат шавийн нутаг Норовлин хэмээх газарт хувийн хүчээр сүм байгуулсанд 1835 онд “Амгаланг хамгаалагч сүм” хэмээх нэр шагнажээ. Тогтсон хурал нь дөрвөн цагт Дамцогловын чога, зун Майдарын сорын хурал, өвлийн адаг, хаврын эхэнд Гүдэр Чойнпорол өдөр бүрийн жасаа хурал тахил, сар бүр сахиус нарын тахилга, дүйцэн хурал номын сургууль тогтоон дагасан юм. 1844 онд Манба дацан байгуулав. Мөн энэ жил Мянган бурханы сүм байгуулав. 1852 онд Нүннээ сүм байгуулав. 1853 онд Лхам бурханы сүм байгуулсан ажээ.⁴⁵ 1861 онд Норовлин хэмээх газар сүм байгуулсанд “Өлзийг бадруулагч сүм” нэр шагнав. Тогтсон хурал дөрвөн цагт Аюушийн чога, өдөр бүр жасаа хурал, сар бүр сахиус нарын тахилга, дүйцэн хурал ном тогтоон дагуулжээ. 1862 онд булган дэвсгэр шагнан олгуулсан бөгөөд 1867 онд жанч халжээ. 1867 онд Норовлин хэмээх газар сүм байгуулсанд 1868 онд “Бүх ерөөлт” хэмээх нэр олгуулжээ. Тогтсон хурал нь үргэлжид Чалхаанамсүмийн чога, сахиусны тахилга сар бүр, ламын тайчдын тахилга, өдөр бүрийн жасаа, сар бүрийн сахиус нарын тахилга, дүйцэн хурал номын сургуулийг тогтоон дагажээ. 1861 оны бүртгэлээр Зая бандида хутагтын номын санд монгол, тод, соёмбо бичгийн, төвд, манж, хятад хэлээр бичсэн 1288 дэвтэр, 63 боть, 25 судар, 41 дугтуй зохиол, 314 ширхэг захидал хадгалагдаж байв.

VI Зая бандида хутагт Лувсанчойживанчиг(1868~1904) Сайн ноён аймгийн гүн Ганжууржавын хошууны тайж Ванчинбазарын гэрт төржээ. 1872 онд харьяат шавь нарт нийлүүлэн суулгасан бөгөөд Богд гэгээнтнээс бурхан ном, суврага номын хувцас сэлтсийг шагнасан байна. 1880 онд Далай лам,

⁴³ Олноо өргөгдсөний 9 дүгээр он 9-р сарын 17. Улсын номын сан. Гар бичмэлийн сан //Монголын хүрээ хийдийн түүх(эмхтгэл). Эмхтгэсэн: Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 134.

⁴⁴ Дармадалаа. Их Монголын оронд дээдийн ном ямар мэт дэлгэрсэн ёсыг тодорхой өгүүлэгч цагаан лянхуан эрхис хэмээх оршвой.Түвд хэлнээс орчуулсан С.Гомбожав. УБ.,1995.тал 232.

⁴⁵ Олноо өргөгдсөний 9 дүгээр он 9-р сарын 17. Улсын номын сан. Гар бичмэлийн сан //Монголын хүрээ хийдийн түүх(эмхтгэл). Эмхтгэсэн: Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 136.

Банчин Богдын эш бошгоор Булган уулын өвөрт Булган уулын тахилгын сүм байгуулжээ. 1880 онд цэргийн хэрэглэлд мөнгө тусалсан учир Манжийн хаан “Цэцэн нэвтэрхий” цол олгов. 1887 онд Бээжинд очиж түнли ном уншсанд Давхар дотоод хотын дотор улбар шар хөшигтэй тэрэг олгуулсан байна. 1904 оны 2 сард жанч халжээ.

VII Зая бандида хутагт Лувсантүвдэнчойжинням(1905~1930) буюу Жамбацэрэн нь тус шавийн зайсан Содномдоржийн дүү Лхамжаваас төржээ. Төвөдийн XIII Далай лам, чойжин нар Халхын Түшээт хан аймгийн жанжин чин ван Ханддоржийн хүрээнд байх үед үзүүлж 1905 оны өвөл цагт тодруулж нэр өгсөн бөгөөд 1906 оны хавар Заяын гэгээний хүрээнд очих замд нь бараалхсанд мутраар үсийг нь хайчлан авч ранжун санваар өгч нэрийг нь дахин өгсөн ажээ. Өөр нэгэн хүүхдийн нэрийн хамт Гадаад Монголын Төрийг засах явдлын яамнаас уламжлан айлтгаж алтан хумхад оруулж Жамбацэрэнгийн нэрийг татан гаргаад 1908 оны хаврын дунд сарын 18-нд айлтгаж Манжийн хааны зарлигаар мөн оны 6 сард түүнийг харьяат шавь нарт нийлүүлэн суулгав. Дараа Богд гэгээнтнээс бурхан номын хувцас, шигсэр хадаг сэлтсийг шагнасан. Далай ламаас цагаан хүрээг шар болгож, Лаврингийн баруун үүдэн дээр “Баясгалан төгөлдөр бүхнийг тодорхой орд” хэмээх ба хүрээний үүдэн дээр “Хотол чуулганы есөн хүсэл цугларсан орд” хэмээн цөмийг тарни, төвд, монгол үсгээр сийлж, гадуур хөвөөнд зургаан луу тойруулан үйлдэж хэрэглүүлжээ. 1914 онд Монгол улсын Шашин төрд туслах сайдаас хишиг зарлигаас хоцрогдсон гавъяа бүхий Зая бандида хутагт Жамбалцэрэнд хишиг хүртээлгэхийг гуйж Дотоод яамнаас явуулан уламжлан айлтгасанд зарлигаар улбар шар хөшигт тэрэг шагнаан хэрэглүүлжээ. 1915 онд орд сүмийн үйлдвэрт мөнгө туслан барьсан учир “Төрөлх нэвтэрхий чин бишрэлт” цол шагнаан хүртээв. 1918 онд Цогчин дуганы үйлдвэрт мөнгө туслан барьсан учир айлтгаад “Номч мэргэн шадар бишрэлт” цол шагнаан хүртээсэн бөгөөд мөн онд улсын санд мөнгө хариулан өргөсөн учир айлтгаад улбар шар жолоо шагнаан хүртээжээ.⁴⁶ Тэрбээр 1930 онд хэлмэгджээ. Үе үеийн Зая бандида хутагт нар Монгол, Төвөдэд сүм хийд, харьяат шавь нартай байсан төдийгүй шинээр дацан сургууль байгуулж Монголын бурханы шашны дэлгэрэлтэд томоохон хувь нэмэр оруулсан юм.

⁴⁶ Монгол Улсын шастир. Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастирын хураангуй. Кирилл бичигт буулгаж, хэвлэлд бэлтгэн, тайлбар хийсэн: А.Очир, З.Лонжид, Ц.Төрбат. УБ., 1997.тал 57~60.

2.1.2. Заяын гэгээний дээд, доод хүрээний сүм хийдийг байгуулсан онцлог

Булган уулын энгэрт зам харилцаа сайн, ус булаг, бэлчээр тэгш нутгийг сонгон Заяын хүрээг байгуулсан нь хоорондоо бараг 5 км зайтай газарт орших Дээд, Доод хүрээнээс бүрдэнэ. Харин Заяын хүрээг байгуулсан он цагийн талаарх эрдэмтдийн санал харилцан адилгүй байдаг.

Тухайлбал, Заяын хүрээний үүслийг 1631 онд үндэслэж анхны Агва сүмийг байгуулсан тухай 1935 онд бичсэн “Заяын хүрээний түүх”-д дурдсан⁴⁷ бөгөөд эрдэмтэн С.Пүрэвжав бүтээлдээ, 1652 онд үүсгэсэн хийдийн дээр 1679 онд Дэнзэнлхавааны өргөсөн сүмийг нэмэн, Булган уулын өвөрт Заяын хүрээ Шадубпилжайлинг суурилан байгуулсан⁴⁸ хэмээжээ. Тэрхүү саналыг эрдэмтэн Л.Хүрэлбаатар бүтээлдээ дэмжин бичжээ.⁴⁹ Харин эрдэмтэн О.Пүрэв бүтээлдээ Заяын Дээд хүрээг 1616 онд байгуулсан хэмээсэн⁵⁰ нь Хүндлэн цөөхүр ноёны сүмийн тухай дурдсан үйсэн дээрх цаазын бичвэрт тулгуурласан байна. 1616, 1631 оны хувьд сүм хэмээдэг бөгөөд 1652 оны хувьд Их сүм байгуулж 1660 онд Сандуй дацанд V Далай ламаас “Ганданпунцаглин” нэр шагнасны дараа 1679 оны өвлийн сүүл сарын шинийн гурванд дугандаа “Ганданпунцаглин” нэрийг алдаршуулсан хэмээдэг. 1654 онд “хувраг шавь нарыг хуралдуулан хурал дацанг сайнаар дэлгэрүүлсэн”⁵¹ хэмээсэн нь 1652 онд Их сүмийг байгуулаад 1654 онд хурал дацангийн үйлс эхэлснийг зааж буйн дээр 1679 онд Булган уулын өвөрт байсан “бяцхан хийд”-ийг өргөсөн хэмээдэг тул 1654 оныг Заяын Дээд хүрээг байгуулсан он хэмээх саналыг дэвшүүлж байна. Зая бандида нарын үйлс бүтээлээр Заяын гэгээний хүрээ улам өргөжиж Халхын томоохон хүрээ хийдийн нэг болжээ. Дармадалаагийн зохиолд, Халхын Жавзандамба хутагтын Их хүрээ хэмээн алдаршсан орон хэмээгээд Сэцэн хан аймгийн Хөгшин хүрээ, Сайн ноён аймгийн Дайчин вангийн хүрээ, Түмэдийн Хуучин хүрээ, Үзэмчиний Ламын хүрээ хэмээн алдаршсан хийд хэмээсэн байдаг. Дээд хүрээнд 6 аймаг дуган байгуулж бүгд 26 сүм дуган гэж нэрлэн тоолох боловч жижиг барилга, лам нарын сууц байшин олон байв. Хийдийн төв дунд нь Зая бандида хутагтын Гүдэн(Биеийн шүтээн) ба Лаврин(Гэгээн багшийн орд)-г байгуулж тус Лаврингийн баруун талд нь Цогчин дуган түүний үүдний хашаанд нэг жижиг сүм, түүний зүүн хажууд хүрд байв. Өмнө талд нь бүрээ үлээх шат, түүний баруун өмнө талд нь Ямандагийн сүм, баруун тал нь Сандуй дацан, баруун өмнө талд нь Дамдин хувилгааны байшин оршино. Сандуй дацангийн хойд талд Норовсамбуугийн сүм, түүний арын хашаанд Дэмчиг тайжийн хоёр сүм, тэдгээрийн өмнө талд нь бүрээ үлээх шат, баруун

⁴⁷ Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 1.

⁴⁸ С.Пүрэвжав. Монгол дахь шарын шашны хураангуй түүх. УБ., 1978. тал 46~47.

⁴⁹ Л.Хүрэлбаатар. Огторгуйн цагаан гарди. УБ., 1996. тал 55.

⁵⁰ О.Пүрэв. XX зууны эхэн үеийн Ар Монгол. Газрын зураг. УБ., 2004.

⁵¹ Олноо өргөгдсөний 9 дүгээр он 9-р сарын 17. Улсын номын сан. Гар бичмэлийн сан //Монголын хүрээ хийдийн түүх(эмхтгэл). Эмхтгэсэн: Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 132.

талд нь цай манзны газар, мөн Лаврингийн ар тад Булганы дуган Агва, Гүшиг дацан, хамгийн хойд талд нь 3 суварга байжээ. Түүний баруун хойд талд нь Булган уулын өвөрт Галдан зуугийн сүм байжээ. Лаврингийн зүүн талд нь Гүнриг дацан зүүн талд Шагдарын дуган, өмнө талд Шарав, түүний өмнө төлд Хамчин сүм, зүүн хойд талд нь Чойжин сүм, Ядамын сүм, Дарь эхийн сүм, зүүн өмнө талд нь хүрд байв. Өлзий дуган, Дүйнхорын дуган, Сэржибизаны дуган, Цэвэглэнгийн дуган, Жүд дацан байсан аж.⁵² Тэдгээрээс заримынх нь талаар тодруулан үзье.

Заяын хүрээний Лавринг XVII зууны эцсээр буюу 1696 онд Зая бандида хутагт Лувсанпэрэнлэй байгуулжээ. Лаврингийн давхартай гол сүмийг Шүтээний гурван сүм гэдэг. Баруун Гүдэн сүмд 1716~1904 онд Зая бандида Лувсанпэрэнлэй, Лувсаняндаг, Лувсанжигмэддорж нарын шарилыг оршуулсан гурван суварга байсан бөгөөд Лувсанжигмэддоржийн гүдэн суваргыг номын нөмрөгөөр бүтээсэн байв. Тэр нь хоргой, голдоо алтан саагаар хийсэн жанчив суваргатай уртаараа алд хагас, өргөнөөр алд хэмжээтэй нөмрөг байжээ. Зүүн Гүдэнд Лувсанжигмэднамжилын шарил байв. Голын тасалгаанд шүтээн хурдаг байжээ. Энэ тасалгааны дээд талын давхарт Ганжуур зэрэг ном байсан гэнэ. Зүүн талын тасалгаанд өдөр бүрийн жасаа хурдаг хоёр мөр суудалтай байжээ. Дээд тасалгаанд номын сан байжээ⁵³. Зүүн талын хоёр сүм тасалгаанд Ядам, Жасаа, Сономдоо зэрэг хурал хурж байв. Мөн Гүдэн сүмийн дээд давхрын майхан хэлбэрийн оройтой байв. Лаврингийн сүмүүд нь Цогчин дугантай адил тойруулж барисан модон сараалжин хашаатай бөгөөд уг сүмийг хэрмийн гаднаас нь харахад нугалан бүхий гурван нуруутай сүм шиг үзэгддэг байв.

IV Зая бандида хутагт Лувсанжигмэддорж 1802 онд Сэмчун(Бага орд)-г байгуулжээ. Тус ордонг анх байгуулахдаа дээд талдаа асар дээвэртэй, гурван давхартай байгуулжээ. Үүний доор хоёр давхрыг туйпуугаар барьж төвөд хэлбэртэй барилга барьсан байна. Дээд давхрыг модоор барисан асар дээвэртэй жижиг өрөөтэй байжээ. Зая бандида хутагт Лувсанпэрэнлэйн говь шавь нар 1907 онд ирсний дараа хоёр Сэмчунгийн гуравдугаар давхрын модон тасалгааг буулгажээ.

Сэмчун нүүрэн талдаа 16 баганатай, багана бүрийн хооронд хоёр хаалгатай байв. Жашин хаалга гэдэг нь дээд талдаа сараалжин, доод тал нь хоёр хавтастай хаалга юм. Сараалжин хаалганы дотор талыг ямбуугаар наасан бөгөөд доод нимгэн самбарт ваартай цэцгийн сийлбэртэй, ийм жашин хаалгануудыг зуны цагт салган авдаг байжээ. Дээд давхартаа жижиг өрөөтэй бөгөөд гадна талдаа ганц хаалгатай зузаан модон цонхтой, зузаан модон

⁵² Ж. Өлзий. Монголын дурсгалт уран барилгын түүхээс. УБ., 1992. тал 60.

⁵³ Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив. Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 3.

сараалжны дунд жижиг савхан моднуудын хооронд эрвээхий хээтэй байсан. Урд талын хаалга нь мөн түүнтэй адил байв. Харин дээшээ гарах шаттай юм. Тус Сэмчунд V Зая бандида хутагт Лувсанжигмэднамжилын үед Дүйнхорын хурал хурахгүй болсноос хойш хоосон байсан бөгөөд зүүн Сэмчунг анхнаасаа агуулахын байшин болгож тэрэг, жууз тэрэг, дамнуурга гэх мэтийн баяр ёслолын үеэр хэрэглэх эд зүйлийг агуулдаг байжээ.

Баруун Сэмчунгийн хийц байдал нь Зүүн Сэмчунтэй гадна хэлбэр нь адил боловч дотоод зохион байгуулалт нь өөр юм. Энэ Сэмчунгийн дээд давхар нь том жижиг гурван тасалгаатай бөгөөд дунд тасалгааны баруун хананд гэгээний хүрэн зандан хөрхөгтэй(хөшиг) ор хоёр хос, зандан шүүгээ 4 ширхэг, зандан шүүгээ уртаараа алд гэрүй гурван ширхэг, чулуун өртэй зандан сандал 50 ширхэг, үүнээс гадна Далай ламын ор зэргийг зассан байжээ. Тус Сэмчунгийн доод талын давхар нь гурван тасалгаатай бөгөөд дунд талын тасалгааны баруун ханын голд гэгээний суудаг зандан сандал бий. Хоёр талаар хурлын суудал засдаг байжээ. Хойд талын тасалгаанд бэлэг дурсгал, эд хогшил, үнэт зүйлс байжээ. Урд талын баруун өнцгийн жижиг тасалгаанд гэгээний бурхан шүтээн байдаг. Дээд давхарт заримдаа хурал хурдаг байжээ. Доод давхарт бүгд 16 хаалгатай нүүр талын хаалга нь голын баганыг гурван хэсэгт хуваарилж бүрийн хооронд 4 хавтастай хаалгатай байв. Нүүрэн талын голын баганын хооронд бүгд 13 хашин хаалгатай байв. Эдгээр хаалганы доод талын нь банзан хавтастай бөгөөд түүний дотор, гадна талы нь зураг, хээ, угалз бүхий хэлбэртэй байжээ. Харин дээд хэсэг нь сараалжин бөгөөд түүний сараалжин нүхийг цагаан ямбуу нааж тагласан байжээ. Мөн урд, хойд тасалгааны нүүрэн талын баганын хооронд хоёр хавтастай хаалга иэжгээд байсан бөгөөд түүний доод хэсгийг банзаар хавтасласан байна. Дээд хэсэгт зузаан сараалж хийж ямбуу нааж тагласан байжээ. Урд талын зузаан сараалжин хаалгаар орж жижиг өрөөгөөр дамжин шатаар гарч дээд давхрын Заяын гэгээний өрөөнд ордог байв.

Тус хүрээний бурхан шүтээний тухай цухас дурдвал, 1679 онд Сандуйн дуганы Пүрэв шүтээнийг II Зая бандида хутагт урлажээ. III Зая бандида Балданлхам шүтээнийг урласан бөгөөд Заяын хүрээний урчуудын урласан бүтээсэн шуумал сийлбэр, хөөмөл олон байв. Ядамын сүмийн шавар бурхан, Лойлонг дархан Төгс, Соном, уран Эрдэнэ лам хийжээ. Заяын хүрээнд байсан уран хийцтэй, шуумал, хөөмөл зурмал зүйлийг дурьдвал, Агва дацанд шавраар барьсан босоо хүний хиртэй Дамдинчойжил, Гүшиг дацанд Бэгзжонхор сүм гэдэг гурван бурхан байсан бөгөөд тэр гурван бурхан нь Жамсран, Эрэгвийлхам, Цорогдонмараба гурав юм. Дэмчог дацанд зэс

гуулиар хийсэн Шалши, хүрээний урчуудын хийсэн наамал Лхам байсан. Мөн Жигж дархан Төвөдэд очиж бурхан цутгах эрдэмд суралцсан Шар дархан нарын урласан шүтээд байжээ.⁵⁴ Заяын хүрээний сүм дуганыг XVIII зууны эцэс хүртэл голдуу монгол дархчууд барьж байсан ба засварлаж байжээ.

1906 онд Төвөдийн Далай лам Заяын гэгээний хүрээнд очиж 3 сар суухдаа хутагтын үе үед суусан цагаан хүрээг шар өнгө болгож Лаврингийн баруун Сэмчунгийн үүдэн дээр “Баясгалан төгөлдөр бүхний тодорхой орд” хэмээх ба мөн хүрээний үүдэн дээр “Хотол чуулганы есөн хүсэл цугларсан орд” хэмээн нэрлэж хаяг хадуулжээ.⁵⁵ Мөн онд II Зая бандида хутагт Лувсанпэрэнлэйн шарилыг алтадсан юм.⁵⁶

Заяын гэгээний Доод хүрээг байгуулсан тухайд эрдэмтдийн санал адилгүй юм. Тухайлбал, эрдэмтэн Ц. Сономдагвын бүтээлд, Зая бандида Лувсанпэрэнлэй 1706 онд бас нэгэн хүрээ байгуулсныг “Буяныг дэлгэрүүлэгч” сүм гэж нэрлэжээ. Энэ нь Заяын Доод хүрээ гэгдэх болсон⁵⁷ хэмээсэн бол эрдэмтэн О.Пүрэв бүтээлдээ, Заяын Доод хүрээг 1833 онд байгуулсан хэмээсэн⁵⁸ нь “Өлзий бадруулагч сүм” байгуулсан үйл явдалд тулгуурласан хэрэг юм. Харин зарим судлаач, 1844 онд Заяын хүрээний Манба дацан буюу Доод хүрээг V Зая бандида хутагт Лувсанжигмэднамжил байгуулсан хэмээдэг.⁵⁹ Дацан байгуулснаар тооцвол 1844 он нь үндэслэлтэй.

VI Зая бандида хутагт Лувсанчойжинванчигийн 13 настайд буюу 1880 онд Булганы тахилгын сүм, 1889 онд Норовлин Чойжингийн сүм бариулсан. Оросын эрдэмтэн А.М.Позднеев зохиолдоо Заяын хүрээний тухай дэлгэрэнгүй бичсэнийг олон ном зохиолд иш татсан. Тухайлбал, энгийн ярианд Халхын хувилгаадын тэргүүлэгчид болох “Цагаан гэрт хаан Жавзандамба, Шар гэрт хаан Зая бандида, Хар гэрт хаан Ламын гэгээн” хэмээдэг бөгөөд Заяын хуучин буюу Дээд хүрээ, шинэ буюу Доод хүрээ хэмээж байсан нь анхаарал татна. Учир нь 1885 онд Улиастайн жанжны бичигт Лувсанчойживанчигийг “Заяын хувилгаан” бус “Заяын гэгээн” хэмээснийг шалтаглан Гадаад Монголын төрийг засах явдлын яамны түшмэд болон Бээжингийн лам нар 8000 лан мөнгөний хахуулиар хэргээс мулталсан бөгөөд 1889 онд Бээжин рүү явахдаа 30 000 лан мөнгөний дээр хятад пүүсээс 20 000 лан мөнгийг хүүтэй зээлжээ. Буцаж ирээд Доод хүрээнд 10 000 лан мөнгөөр хятад маягийн шинэ ордон бариулсныг өвгөн лам нар хуучин хувилгаад бурханы номыг шүтэн Халхад Төвөдийг нүүлгэн авчирч байсан бол одоогийн хувилгаан манж хятадыг хүрээний дотор суулгаж байна хэмээн шүүмжилж байв.⁶⁰ Энэ нь тухайн үед Манжийн бодлого өөрчлөгдөн Халхын хутагт, сүм хийдэд зарим өөрчлөлт гарсны илэрхийлэл юм. Зая бандида хутагтын шавь хувилгаан Жанцандорж,

⁵⁴ Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 27.

⁵⁵ Өргөх цэс //МУУТА. Ф-А171. Д1. ХН1.

⁵⁶ Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 12.

⁵⁷ Ц.Сономдагва. Монгол улсын засаг захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлт, шинэчлэлт(1691~1997). Нэмж засварласан Ч. Банзрагч, О.Батсайхан. УБ.,1998. тал 231~232.

⁵⁸ О.Пүрэв. XX зууны эхэн үеийн Ар Монгол. Газрын зураг. УБ.,2004.

⁵⁹ Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 24; Zsuzsa Majer-Krisztina Teleki. History of Zaya gegeenii khuree, The monastery of the Khalkha Zaya pandita. Ulaanbaatar. 2013. p. 74, 148.

⁶⁰ А.Позднеев. Монголия и монголы. Результат поездки в Монголию, исполненной в 1892~1893 гг. Том I. Дневник и маршрут 1892 года. С.-Петербург. 1896. с.411,413~414;419.

Дамбийжанцан, Батсуурь нар нь Далай лам, Банчин эрдэнэ, Жавзандамба хутагт нараас цол, ямба шагнуулж байсан нь шашин номын үйлст идэвхийлэн зүтгэж байсны илрэл болно.

Доод хүрээнд хоёр аймаг дуган байгуулсан бөгөөд лам нарын сууц барилга нэлээд байжээ. Энэхүү Доод хүрээг намхан довын орой дээр байгуулж зүүн талаар 5-аас хэтрэхгүй жижиг сүм хийдийг барьсан байв. Зая бандида хутагтын ордон нь тус хүрээний төв дунд нь оршино. Ордонд харьяалагдах өргөө гэрүүд сүмийн зүүн талыг бүхэлд нь эзэлж байжээ. Уг ордон нь хятад хэлбэртэй барилга бөгөөд өмнө талдаа уудам талбайтай байв. Ордон ба гол сүмүүдийн хооронд гурван хаалгатай бөгөөд Доод хүрээний зам харилцаа сайн учир явж харилцахад маш дөхөм хялбар оршин суугчид нь сийрэг суурьшсан, замын баруун талд Богдын булаг хэмээх газарт төвөд хэлбэрийн шашны сүм байжээ. Заяын хүрээнд ямагт 1000 лам суудаг ажээ. Нэг жилд хэдэн удаагийн их хурал хурах үеэр 4000 орчим буюу түүнээс илүү лам нар цугларч хурал номыг гүйцэтгэн хурдаг байжээ. Тус хийдийн нэлээд хэсгийг шивээгээр буюу модоор тойруулан барьжээ. Түүний барилга нь төвөд хэлбэртэй 2~3 давхар сүм дуган олон байв.⁶¹ Заяын хүрээнд шинээр сүм дуган баригдахыг дагалдан оршин суугчид нь байнга нэмэгдэж байлаа. Тус хүрээний оршин суугчдын хороо хашаа нь лам нар, хүрээ харчууд, хүрээ худалдаачид гэж хуваагддагаас ихэнх нь түүний Зая бандида хутагтын харьяат шавь нар байсан бөгөөд 1000 гаруй өрхийн 5000 хүн суурьшжээ. Хүрээний бүх лам 8 аймагт суудгийн 6 аймаг нь Дээд хүрээнд, 2 аймаг нь Доод хүрээнд байв. XVIII зууны эцсээс Заяын хүрээнд хятад худалдаачид, XIX зуунд орос худалдаачид суурьшсан бөгөөд монгол дархчуудын зэрэгцээ хятад мужаанууд ажиллаж болов.

Зая бандида хутагтын аливаа зардлыг харьяат шавь нараас нь гаргадаг байв. Шавь нар нь Гүшиг, Сандуй, Дэмчиг, Гүнрэг, Өлзий, Жаврай, Цэгээлин, Жий хэмээх дацангийн⁶² захиргаатай байв. 1918 оны мэдээгээр Зая бандида хутагтын шавь нарын өрх нь 1723, хүн ам нь 8486, үүнээс эрэгтэй 4461, эмэгтэй 4025 байв. Тэдний 1993 нь шар шавь нар буюу лам банди нар, 2143 нь хар шавь нар, сул ард 325 байсан бөгөөд хар шавь нарын 1137 нь хүүхэд, 18~50 насны хүн 623, 50 наснаас дээш хүн 383 байжээ. Хүрээ хийд, сүм дуган 35 байсан нь Жавзандамба хутагтыг оруулахгүй бол Халхын тамгатай хутагтуудын шавь нарын дотор хамгийн олон хүрээ хийд, сүм дугантайд тооцогдоно. Хүрээ хийдийн жасын мал сүрэг нь адуу 2539, үхэр 1529, хонь, ямаа 20718 байсан бөгөөд хутагтын мал сүрэг нь адуу 4695, тэмээ 1, үхэр 772, хонь, ямаа 33508 байв. Шавь нарын мал сүрэг нь адуу 17239, тэмээ 87, үхэр 14653, хонь, ямаа 38345 байжээ.⁶³ 1922 онд Заяын хүрээ нь Монгол Улсын

⁶¹ Ж. Өлзий. Монголын дурсгалт уран барилгын түүхээс. УБ., 1992. тал 60~61.

⁶² О.Пүрэв. XX зууны эхэн үеийн Ар Монгол. Газрын зураг. УБ., 2004.

⁶³ И.М.Майский. Монголия накануне революции. Москва. 1959. с. 288~289, 296~297.

Сайн ноён хан аймгийн засаг захиргааны төв болов. 1925 онд Зая бандида хутагтын шавийг Цэцэрлэг мандал уулын аймгийн Эрдэнэбулган уулын хошуу болгон өөрчилсөн юм.

XVII зууны эхэн хагаст Түмэнхэн хөндлөн цөөхүр ноёны шашныг дэмжсэн үйл хэргийг залгамжлагч Данзан ламын үүсгэсэн хийдийг өргөтгөн XVII-XVIII зууны эхэнд Зая бандида хутагт Лувсанпэрэнлэй нь шинэ дацангуудыг байгуулжээ. 1737 оноос Зая бандида хутагтын шавь нар нь засаг захиргааны нэгжийн эрхтэй болж цаашид улам өргөжсөнөөр Заяын гэгээний хүрээ нь 2500~3000 лам хуврагтай 2000 гаруй энгийн ард иргэд төвлөрөн суусан зөвхөн Сайн ноён хан аймаг төдийгүй XVII-XX зууны эхэн үеийн Монголын нийгмийн хүн амын давхрааны ихэнх төлөөлөл суурьшсан томоохон суурин газар, нөгөө талаар зам харилцааны чухал уулзвар, дорно дахины бурханы шашны соёл, боловсролын томоохон төвүүдийн нэг байсан юм.⁶⁴

Шашныг тодруулагч Эрдэнэ Зая бандида хутагтын гэгээний хүрээ нь Монголын бурханы шашны соёлын өв болохын хувьд сүүлийн жилүүдэд дахин сэргэж буй тул түүхэн онцлогийг нь шинэ баримтуудыг харьцуулан улам нарийвчлан судлууштай билээ.

2.2. Заяын гэгээний хүрээний хамгаалалт ба сэргээн засварлалт

Монголын бурханы шашны гурван зулын нэг Зая бандида Лувсанпэрэнлэй (1642~1715) нь монголын лам нарын дотроос эрдэм мэдлэгээрээ тодрон гарсан эрдэмтэн байжээ. Лувсанпэрэнлэй Төвөдэд суралцах хугацаандаа ном эрдмээрээ алдаршин, таван ухаанд төгс нэвтэрсэн тул V Далай ламаас “Зая бандида” буюу “Ялгуулсан гэгээн” хэмээх номын цол хүртжээ.

Зая бандида Лувсанпэрэнлэй 1679 оны өвөл Төвөдээс нутагтаа ирээд бурханы шашныг дэлгэрүүлэх, сүм хийд байгуулах, ном бүтээл туурвих ажлыг эхэлж, 1631 онд суурь нь тавигдсан Заяын хийдэд Гүнрэг, Агва, Чойр, Жанрайсиг, Ханцан гэсэн 5 дацанг байгуулж, 200 гаруй ламтай, байнгын хуралтай болгон Манжийн хаанаас “Тандангэжайлин” буюу “Төгс баясгалант буяныг дэлгэрүүлэгч” нэрийг авч өргөжүүлснээр Заяын хүрээ байгуулагджээ.

Заяын хүрээ нь Сайн ноён хан аймаг төдийгүй XVII-XX зууны эхэн үеийн монголын нийгэм, эдийн засаг, худалдаа, шашин, соёл, боловсролын төв болсон томоохон суурин газар байсан байна.

⁶⁴ Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 23, 25.

2.2.1. Заяын гэгээний хүрээний хамгаалалтын байдал

1924 онд “Хуучны зүйлүүдийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг баталжээ. 1941 оны Улсын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлын 2-р зүйлээр “Улсын нэгдүгээр зэрэгт орох дурсгалуудын бүртгэл”, “Улсын хамгаалалтад авах булшнууд”, “Улсын хамгаалалтад авах сүм, хийд”-ийн жагсаалтыг баталж 29 түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалалтад авахад Заяын хүрээ оруулаагүй байна.

“БНМАУ-ын соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах хууль” 1970 онд батлагдсан бөгөөд энэхүү хуулийн хүрээнд БНМАУ-ын СнЗ-ийн 1971 оны 420-р тогтоолоор баталсан “БНМАУ-ын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ад Заяын хүрээнээс үлдсэн сүм дуганыг “Эдүгээ аймгийн музей байгаа байшин”, “Дамдин хувилгааны хийд” гэсэн нэрээр Орон нутгийн хамгаалалтад бүртгэжээ. “Эдүгээ аймгийн музей байгаа байшин” гэдэг нь Заяын хүрээнээс үлдсэн Гүдэн сүм болон Баруун - Зүүн Сэмчунгийн барилгыг, “Дамдин хувилгааны хийд” гэдэг нь Сандуй хувилгааны дуганг тус тус хэлж байгаа болно.

1994 онд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль” шинэчлэн батлагдаж, “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг батлахад “Эрдэнэбулган сумын төвд орших Заяын гэгээний хийд, чонон хөшөө” гэж улсын хамгаалалтад бүртгэсэн байна. “Заяын гэгээний хийд” гэдэгт аймгийн музей байрлаж байгаа Гүдэн сүм болон Баруун - Зүүн Сэмчун, Хөлийн сүм болон тухайн үед бүтэн байсан Цогчин дуган, Сандуй хувилгааны дуган зэрэг нь багтаж байгаа бөгөөд “Чонон хөшөө” гэдэг нь Гүдэн сүмийн өмнө талд сүүлд байрлуулсан 582 онд босгосон оройдоо хүүхэд хөхүүлж буй чонын дүрстэй согд үсэгтэй гэрэлт хөшөөг хэлж байна.

2.2.2. Заяын гэгээний хүрээний сэргээн засварлалт

1) Баруун - Зүүн Сэмчун

Заяын хүрээнээс үлдсэн Гүдэн болон Баруун - Зүүн Сэмчунгийн эвдрэл гэмтэл нь аймгийн музей ажиллах боломжгүй болсон тул сэргээн засварлуулах талаар Архангай аймгийн Ардын Депутатуудын Хурлын Гүйцэтгэх Захиргаа цаашид (АДХГЗ)-наас Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг сэргээн засварлах газар(ТСДЗСЗГ)-т хүсэлт гаргасны дагуу тус газрын Зургийн группийн инженер техникийн ажилтнууд 1977 онд газар дээр нь очиж анхны хэмжилт судалгааг хийжээ.

Сэмчун гэдэг нь шин - орд, орон байр(монголчууд сэм гэж дууддаг) чун-бага

гэсэн утгатай төвөд үг бөгөөд Гэгээний бага орд юм.

IV Зая гэгээн Лувсанжигмэддорж 1802 онд Баруун - Зүүн Сэмчунг бариулсан ба бага орд гэсний учир нь Зая бандида Лувсанпэрэнлэйн сууж байсан Лавранг их ордон гэдэг байсантай холбоотой юм. Ларван, Баруун - Зүүн Сэмчун, Хөлийн сүм, асар хаалга бүхий цагаан хэрмийг бүхэлд нь “Лавран орд” хэмээн нэрлэж байсан байна. 1905 онд Далай ламын зөвлөснөөр шар өнгөтэй хэрэм болгожээ.

Сэмчуны анхны байдал нь гурван давхар, 1, 2 дугаар давхар нь тоосгон, 3 дугаар давхар нь модон, асар дээвэртэй байжээ. II Зая бандида Лувсанпэрэнлэй Хөх хотын Хожай нэртэй газар Буяныг илтгэгч хэмээх сүм барьж тэнд Өвөр монголын хошуудаас шавь тавьжээ. Энэ шавийг “говь шавь” гэдэг байсан бөгөөд Говь шавийнхан 1907 онд монголд нүүн ирж Хичгэнэ Хотол нуурын хавиар нутаглаж, гэр дугантай, цагийн хуралтай байж байтал гэр дуган нь шатсан тул 1908~1909 онд Баруун - Зүүн Сэмчуны гуравдугаар давхрын модон тасалгааг буулгаж нэгийг нь хурлын дуган, нөгөөг нь Цогчин жасын дуган болгожээ. 1909~1910 онд Сэмчуны дээврийг засаж одоогийн байдалтай болгосон байна.

Баруун - Зүүн Сэмчун нь хэмжээ, хийц, хэв маягаараа адилхан, тэгш өнцөгт байгуулалттай, баганын тэнхлэгээрээ 16,2x10,0м, ханын гадна талаар 17,7x11,5м хэмжээтэй, 7,5м өндөр хоёр давхар хөх тоосгон барилга бөгөөд нүүрэн талын 1, 2 дугаар давхар нь зургаан багана бүхий гоёмсог сийлбэр, өнгө будагтай галерейтай, монголын уран барилгын бүтээл юм.

1977 онд хэмжилтийн зураг, түүхийн судалгааг үндэслэн архитектор С.Чимэддорж Зүүн Сэмчунгийн сэргээн засварлах зургийг боловсруулж, сэргээн засварлах ажлыг ТСДЗСЗГазрын барилгын даамал Д.Чимэдбалдир удирдан 1977~1980 онд гүйцэтгэжээ.

Зүүн Сэмчунг янз бүрийн зориулалтаар ашиглаж олон удаа засвар хийж байсан тул төрх байдал нь нэлээд алдагдсан байсан боловч судалгааны үндсэн дээр хийсэн сэргээн засварлах зургийн дагуу засварлаж анхны төрх байдалд нь хүргэсэн юм. Энэхүү сэргээн засварлалтаар хазайсан, суусан багануудыг өргөж тэгшлэх, багана, дам нурууны ялзарсан хэсгийг солих, бетонон суурь шинээр хийж, хөх тоосгон ханын зарим хэсэг, манаас, банзан шал, дээвэр, дээврийн ус зайлуулах онгоц, дээврийн пин, ханан сараалжтай, сийлбэртэй модон самбартай хаалгануудыг бүгдийг шинээр хийжээ. Түүнчлэн сийлбэр, зүмбэр, өнгө будгийн ажлыг бүгдийг шинээр хийсэн байна.

Баруун Сэмчунгийн сэргээн засварлах зургийг инженер Г.Нямдорж 1981 онд хийж, 1981~1983 оны хооронд анхных нь төрх байдлаар сэргээн

Зүүн Сэмчунгийн сэргээн засварлалт, 1978 он Баруун Сэмчунгийн сэргээн засварлалт, 1980 он

засварлажээ. Сэргээн засварлалт нь Зүүн Сэмчунтэй ерөнхийдөө ижил байсан боловч Баруун Сэмчунгийн шатны байрлал өөр байсныг засаж хуучин байдлаар нь хийх, 2 дугаар давхрын гоёмсог хамар ханыг сэргээн засварлах, 1 дүгээр давхрын арын ханыг цоолж шинэ дөрвөн цонх суулгасан байсныг авч ханыг нөхөж анхны байдлаар нь өрөх, цавчиж гэмтээсэн, ялзарсан дам нурууг залгах, шинээр хийх зэрэг ажлуудаараа өөр байжээ.

ТСДЗСЗГ-ын эх бүтээлийн зураач байсан Б.Адъяатай уулзаж Зүүн, Баруун Сэмчуны өнгө будгийн талаар аман судалгаа авсан юм. Тэрээр ярихдаа: *“Би 1979 оны өвөл Зүүн Сэмчунгийн өнгө будгийн ажлыг хянаж, зөвлөхөөр очиход Цогчин дуган дотор пийшин галлачихсан, бригадын дарга, мужаан Самбуу гуай удирдаад 10 гаруй хүнтэй ажиллаж байсан бөгөөд хаалгануудын сийлбэр дууссан, өнгө будгийн ажил эхэлж байсан. Тэр үед Цогчин дуганы хамгийн зүүн урд талын өрөөнд Барилгын даамал Д.Чимэдбалдир гуайн албан контор, хойшоо 2~3 өрөөнд цахилгаан хөрөө рам суулгасан мужаан цех байрлаж сийлбэр, өнгө будгийн ажил хийж байлаа. Харин 2 дугаар давхарт нь өвс хураалттай байсан.*

Мужаан нарын өрөөнд өнгө будаг нь гандсан нэг хуучин хаалга байсан. Тэр хаалгыг Орон нутгийн судлах музей хадгалж байсан гэдэг. Энэхүү хуучин хаалганы өнгө будгийг харж хаалганы шинэ сийлбэр дээр тавих өнгө будгийг 1980 оны хавар очиж өөрөө хийж өгсөн. Тэгээд зун нь очиж хаалганы сийлбэрийн өнгө будаг дууссаныг шалгачихаад, дам нурууны өнгө будгийг хуулж газар дээр ватман цаасан дээр нь зурж өгсөн. Мөн хуучин дам нурууг сольж шинээр хийсэн дам нурууны өнгө будгийг хийж өгсөн. Би тэнд сар ажилласан ба ашиглалтад өгөх гээд өдөр шөнөгүй ажиллаж байсан юм.

Сэмчуны 1 дүгээр давхрын нүүрний хаалгануудын дээд талын хоёр дам нурууны хооронд хоосон самбар байсан. Тэр нүдэнд ямар зураг байвал зохилтой талаар нутгийн Гонгүний Сэр-Од гэсэн их эрдэмтэй лам хүнтэй уулзаж асуусан юм. Тухайн үед хар хүн байсан л даа. Сүүлд Ганданд ирж лам

болсон байсан. Тэр хүн хаалганы дээд самбарт хүслийн таван эрдмийн тахил, долоон эрдэнэ, найман хийвэл зүгээр гэж хэлсэн. Тэгээд би 1 дүгээр давхрын нүүрэн талын хаалганы дээд талыг 4 хаалганы дээр гурван нүд байхаар 15 нүдэнд хувааж төрийн долоон эрдэнэ буюу хорол, норов, хатан, түшмэл, заан, морь баатар гээд яг голд нь таван тахил хийгээд дахиад долоон эрдэнийг дарааллаар нь хийж өгсөн. Дотор талд шатаар өгсөөд 2 дугаар давхарт модон тасалгаа гаргасан. Тэр тасалгааны модон самбарыг шар дэвсгэр дээр бор шараар хээ тавьсан. Ийм л хоёр зүйлийн өнгө будгийн ажлыг шинээр хийсэндээ. Бусад нь бүгд хуучин өнгө будгаар сэргээн хийсэн.” гэсэн юм.

Зүүн Сэмчунг 2010~2011 онд улсын төсвийн 263,0 сая төгрөг, Монакогийн Вант Улсын санхүүгийн дэмжлэг 40,0 сая төгрөг нийт 303,0 сая төгрөгөөр “Сүлд уул” ХХК сэргээн засварлажээ.

Энэхүү сэргээн засварлалтаар арын хана нь зааг гарч дотогшоо нурсан байсныг буулгаж холбож дахиж өрсөн байна. Түүнчлэн бетонон суурь хийж, боржин чулуун хөвөө, хөх тоосгон манаас хийсэн ба дотор талын модон хийцүүд болох дам нуруу, нүүрний багана, хаалга зэргийг сольж шинээр хийсэн байна.

Зүүн Сэмчун сэргээн засварлахын өмнө, 2009 он

2 дугаар давхрын сэргээн засварлалт, 2011 он

БСШУЯамны захиалгаар Баруун Сэмчунг 2014 онд “Сүлд проект” ХХК хэмжилт судалгаа хийхэд, дээврийн ус ханын өрөгт нэвтэрч хананд ан цав, хагарал гарсан, баруун талын сууринд ус орж давхар дундын хучилт хөндлөн

Баруун Сэмчунгийн сэргээн засварлалт, 2015 он

Сэргээн засварласны дараа, 2016 он

чиглэлд шилжилтэнд орж 1, 2 дугаар давхрын баганууд 3~9см хөдөлсөн, 1980-аад онд хийсэн шал нь өмхөрч муудсан байжээ. Сэргээн засварлах ажлыг 2015~2016 онд “Сүлд Уул” ХХК улсын төсвийн 549,6 сая төгрөгийн санхүүжилтээр гүйцэтгэжээ.

Баруун - Зүүн Сэмчунгийн дээврийг сэргээн засварлахдаа гурван хамар налуу гаргаж, шинээр ус зайлуулах 3 модон онгоц хийж арын хананаас 2м илүү гаргасан байна. Мөн Баруун - Зүүн Сэмчуны шалыг сольж модоор шахаж хийсэн ба бүх эрээн будаг, сийлбэрийн өнгө будаг нь гандсан тул шинээр өнгө будаг тавьжээ.

2) Хөлийн сүм

Энэхүү сүмийг сүүлийн үеийн ажлын зураг, бичиг баримтанд “Хөлгийн сүм” гэж нэршсэн байх юм. Хуучны хүмүүсийн аман судалгаанд Хөлийн сүм гэсэн байх бөгөөд хэрэм бүхий Лавран ордны хамгийн урд байрлаж, эхлээд хөл тавьдаг сүм гэсэн утгаараа “Хөлийн сүм” гэдэг нь зөв болов уу.

Архангай аймгийн АДХГЗахиргаа 1983 онд ОНСМузейн хэрэм, гол асар хаалга, хоёр жижиг асар хаалганы зураг хийлгүүлэх захиалга өгчээ. ТСДЗСЗГ-ын инженер Г.Нямдорж түүх-архивын материал, аман судалгаа болон газар дээр нь хийсэн хэмжилт судалгаа үндэслэн нурж үгүй болсон гол асар хаалга буюу Хөлийн сүмийн ерөнхий дүр төрх, масштабыг харуулсан загварыг 1984 онд хийж захиалагчаар батлуулсан байна.

Хөлийн сүмийн макет, 1984 он

Эх бүтээлийн зураач Б.Адъяа ярихдаа: “Хөлийн сүмийн өнгө будгийн зургийг 1984 онд шинээр хийхдээ тухайн нутагт үлдсэн сүм дуганы өнгө

будаг болон Сэмчун, Гүдэн, Цогчины хаалганы өнгө будаг зэргийг судлан дурайлгаж хийсэн. Гэхдээ шинээр хийж байгаа учраас зарим зүйлийг ангид хийе гэж бодсон. Тухайлбал, дам нурууны голд толь хийж туурган дагнаас хийсэн. Хаалганы самбар дээр сийлбэр, өнгө будгийг нэгтгэж хийсэн. Өөрөөр хэлбэл хаалганы голд шууд сийлбэр хийгээд гадна талын өнгө будгийг хавтгай дээр хийж өгсөн. Сэмчунгийн хаалганы самбар сийлбэртэй байдгаас эх авч хаалганд сийлбэр хийсэн. Хожмын хойно шинээр хийсэн гэдгийг мэдүүлэх зорилгоор хийсэн юм. Гэхдээ сүм дуганд ихэвчлэн хийдэг хээ угалз, хүндэтгэлтэй хээ угалзыг оруулсан.” гэв.

Хөлийн сүмийн хаалганы хээ угалз, 2009 он

Хөлийн сүмийн байгуулалт нь гадна ханаараа 15,4х8,2м хэмжээтэй, 105,8м² талбайтай, модон араг ястай, дүүжин таазтай, хөх вааран дээвэртэй, гол дэлний хоёр захад луутай, голд нь хорол, бодь гөрөөстэй, нүүрэн талдаа 4 багана бүхий галерейтай, нүүр болон ар талдаа нэвт гарах хаалгатай, хөх тоосгон дан барилгыг сэргээн босгожээ. Уг барилгыг 3м өргөнтэй хоёр асар

Дээврийн сэргээн засварлалт, 2012 он

Хөлийн сүм, 2017 он

хаалга бүхий 300м урт хэрмэн хашааны хамт 1985 онд ашиглалтанд оруулжээ.

Хөлийн сүмд аймгийн музейн захиргаа байрладаг бөгөөд эвдрэл гэмтэл гарсан тул Монакогийн Вант улсын санхүүгийн дэмжлэг 40,0 сая төгрөгөөр 2012 онд “Сүлд уул” ХХК сэргээн засварлажээ. Үүнд 20х20см хэмжээтэй дам нуруу нь ачаагаа даахгүй хотойсон тул доороос нь нэмэлт багана хийж тулж өгсөн ба хөх вааран дээврийг бүтэн сэргээн засварласан байна.

3) Гүдэн сүм

Гүдэн гэдэг нь гү-бие, дэн- шүтээн буюу биеийн шүтээн гэсэн утгатай төвөд үг юм. Гэгээн, хутагт хүмүүсийг бурхан болсны дараа давсалж хатаагаад нүүрийг нь засаж шүтээн болгоод шүтдэг тусгай сүм болно. Энэхүү сүмийг Зая бандида Лувсанпэрэнлэй 1696 онд байгуулж өөрийн Лавран болгосон бөгөөд дээд давхарт баялаг номтой номын сантай байжээ. Лавран гэдэг нь ла-лама- багш, вран-өргөө гэсэн төвөд үг бөгөөд том хутагт, багш нарын амрах өргөө юм.

II Зая гэгээн Лувсанпэрэнлэйг 1716 онд нас барсны дараа түүний шарилыг суваргалан тахисан ба III Зая гэгээн Лувсаннандагдэлэгнамжил, IV Зая гэгээн Лувсанжигмэддорж нарын шарилыг оршуулсан суваргыг мөн байрлуулж 1715~1904 онд хүртэл шүтэж байсан тул Лавран нь Гүдэн сүм болж нэр нь өөрчлөгдсөн бололтой. Тиймээс судлаачдын номонд уг барилгыг “Гүдэн”, “Лавран”, “Гүдэн Лавран” гэх мэтээр нэрлэсэн байдаг.

Архангай аймгийн АДХГЗ-ны 1987 оны захилгын дагуу 1977, 1986, 1987 оны хэмжилт судалгаа хийж, түүхийн судалгаа, баримтат зураг дээр үндэслэн инженер Г.Нямдорж 1987 онд Гүдэн сүм болон эргэн тойрны хэрмэн хашааны сэргээн засварлах зургийг боловсруулсан байна. Тухайн үед 1 дүгээр давхрын таазны унь модноос дооших нь байсан ба түүнээс дээших бүх хийц буюу 2 дугаар давхар ул мөргүй устсан байжээ.

Гүдэн сүм нь 45,4х 15,4м байгуулалттай, өндөр нь 6,5м, модон араг ястай, хөх тоосгон ханатай хоёр давхар барилга бөгөөд 1 дүгээр давхар нь, хавтгай дээвэртэй, 2 дугаар давхартаа гурван тусдаа, төмөр асар дээвэртэй Гонхонтой, нүүрэн талдаа гурван том хаалга, 16 багана бүхий галерейтай Лавран орд болно.

Гүдэн сүмийг сэргээн засварлах ажлыг эргэн тойрны хэрмэн хашааны хамт 1988~1989 онд гүйцэтгэсэн байна. Энэхүү сэргээн засварлалтаар Баруун - Зүүн, хойт хананд 100м бетонон суурь хийж, 1 дүгээр давхрын шалыг 8см зузаантай банзаар давхарлан хийж, 2 дугаар давхрын шалыг 5см зузаан нарсан банзаар тус тус хийсэн байна. 1 дүгээр давхрын дээврийн парaped

буюу хашлагыг хуучин янзаар нь вааран дээвэртэй хийж, 2 дугаар давхрын гурван Гонхонг бүтэн шинээр хийж төмрөөр дээвэрлэж, дэлийг хөх ваар, хавтангаар хийжээ.

2013 онд Гүдэн сүмийн зөвхөн дээврийг сэргээн засварлах ажлыг улсын төсвийн 136,5 сая төгрөгийн санхүүжилтээр “Сүлд Уул” ХХК гүйцэтгэжээ. Үүнд, Гүдэн сүмийн 1 дүгээр давхрын хавтгай дээврийн банзыг сольж, нэг үе хар цаас нааж drank хадсан ба дээврийн ус зайлуулах онгоцыг шинээр хийжээ. Гурван Гонхоны төмөр дээврийг зэврэлтийн хамгаалалттай ногоон будгаар будаж, дээврийн дэлний хөх ваар болон амьтад, хавтан зэргийг нөхөж сэргээн засварласан байна.

Гүдэн сүмийн сэргээн засварлалт, сэргээн засварласны дараа, 2013 он

Гүдэн сүм болон Баруун - Зүүн Сэмчун, Хөлийн сүмийн анхны болон хоёр дахь сэргээн засварлалтад оролцож байсан Ц.Дуламсүрэнтэй миний бие уулзаж аман судалгаа авлаа.

Тэрээр ярихдаа: “Би Зүүн Сэмчунг 1977~1980 онд, Баруун Сэмчунг 1980~1983 онд, Гүдэнг 1988~1989 онд сэргээн засварлахад болон Хөлийн сүмийг буурин дээр нь шинээр сэргээн босгоход тус тус оролцож байсан. Баруун - Зүүн Сэмчун, Гүдэн, Хөлийн сүмийн сүүлийн сэргээн засварлах ажлын даамлаар ажилласан. Зүүн Сэмчунгийн ар талын хана, дотор талын дам нуруунууд, нүүр талын багана, хаалга зэргийг сольсон. Хоёр талын хана нь үлдсэн. Ар талын хана сууриараа хазайж, гадагшаа цүлхийсэн учраас буулгаж бетонон суурь хийж ханыг сэргээн засварласан. Ханан доторх баганууд бүгд дороосоо илжирсэн байсныг ханыг нь судаглаж баганаа авч сольсон. Дам нурууг хананд нь үлдээсэн. Өнгө будгийг иж бүрэн сэргээн засварласан. Ер нь Зүүн Сэмчунг 100% сэргээн засварласандаа. Баруун Сэмчунгийн ар талын хана зааг гарч дотогшоо нурсан байсныг буулгаж холбож дахин өрсөн.

Зүүн, Баруун Сэмчунгийн хавтанцраар хийсэн шалыг сольж модон шал болгосон. Мөн дээврийн ус зайлуулах онгоц нь нарийнхан тул онгоцонд орсон

ус багалиуур дээр хөлдөөд, гэсэхээрээ ус дотогшоо дээвэр лүү ордог байсныг өөрчилж, дээврийг хамарлаж ус урсах зайг өргөн том болгосон, цайртай төмрөөр доторлосон модон гурван онгоц хийж, хананаас 2м илүү гаргаснаар дээврийн ус чөлөөтэй урсаж гадагшлах болсон.”

2012 онд Хөлийн сүмд бага зэргийн сэргээн засварлалт хийсэн. 20х20см дам нуруу нь дээврээс ирэх ачааг даахгүй хотойсон байсан тул 4 дам нурууны доороос 4 багана шинээр хийж тулж өгсөн.

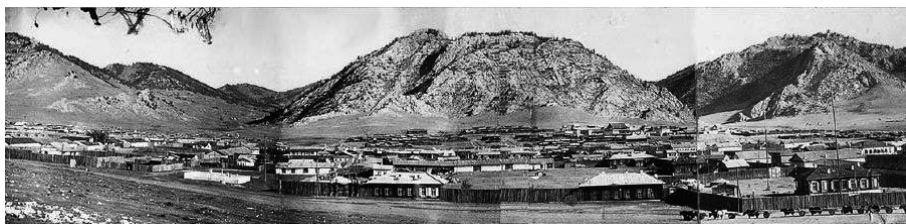
2013 онд Гүдэн сүмийн 1 дүгээр давхрын хуучин дээврийг буулгаж банзан дээвэр хийж, хар цаас нааж савх модоор даруулсан ба ус зайлуулах хуучин онгоцын авч шинээр хийж угсарсан. Гурван Гонхоны төмөр дээврийг будаж, дэлний хөх вааран дээврийг сэргээн засварлаж улаан хүрэн охороор будсан ба ханыг зосоор будсан.

2.3. Заяын гэгээний хүрээний ашиглалт

2.3.1. Заяын гэгээний хүрээний ашиглалт, өнөөгийн байдал

1937 оноос лам нарыг хувьсгалын эсэргүү хэмээн зохиомол хэрэг үүсгэн баривчилж эхэлсэн ба 1938 он гэхэд монгол орон дахь бүх сүм хийдийг бараг тараан устгаж, мал хөрөнгө, байшин савыг ардын аж ахуйтанд шилжүүлсэн байна. Энэ үед Заяын хүрээний сүм дуган эзгүйрэн хоосорч, лам хуварга нарыг хэлмэгдүүлэн, хэт хувьсгалчид эвдлэн сүйтгэж, арчилгаа хамгаалалтгүй болжээ.

1937 оны мэдээгээр Заяын Дээд хүрээнд 22 дацан, 22 дуган, 12 сүм суварга, 24 жастай, 1500 ламтай, Доод хүрээнд 2 дацан 6 жас, 238 ламтай байжээ. Өөрөөр хэлбэл, 1918 оны хүн амын тооллогоор Заяын хүрээ нь 3000 ламтай байсан бол 1937 онд дээд, доод хүрээ нийлээд 1738 ламтай болсон байжээ.

Заяын хүрээний ерөнхий байдал. 1938 он

1) Галдан зуугийн сүм

Нэг. Галдан зуугийн сүм. Галдан Зуугийн сүмд Бурхан багшийн одоо, ирээдүй, өнгөрсөн цагийн төрх байдлыг хийсвэрлэн дүрсэлсэн Хөх хотоос авчирсан Зуу бурхан байсан гэдэг. “Галдан Зуу” нь “Гандан Зуу” гэсэнтэй утга нэг бөгөөд “Гандан” буюу “Төгсбаясгалант” гэсэн төвөд үгийг тухайн газар нутгийн дуудлагаар “Галдан”, “Гадан” хэмээн дууддаг байна. Заяын хийд нь “Гандангэжайлин” буюу “Төгс баясгалант буяныг дэлгэрүүлэгч” хэмээх нэртэй тул тийнхүү нэрлэж байсан бололтой.

Галдан Зуугийн сүм.

Галдан Зуугийн сүм нь анх модон шалтай байсныг 1905 онд аргын чулуун⁶⁵ шалтай болгосон байжээ. Аргын чулуун шалыг хожим засвар хийхдээ дээр нь хөндлөн дэр мод тавьж шалласан байна. Галдан Зуугийн сүмийн туурийг буулгаж буурин дээр 1972 онд Архангай байгуулагдсаны 50 жилийн ойн самбарыг босгосон байж.

⁶⁵ Элс, шохой, ясны цавуугаар зуурмаг бэлдэж түүнийгээ хашлаганд хийж ширээр бэлдсэн цохиураар нүдэж дагтаршуулж бэхжүүлсний дараа хатуу чулуугаар зүлгэж дараа нь зөөлөн эдээр арчиж өнгөлөхөд шар цайвардуу өнгөтэй гантиг шиг болдог. Ийм чулууг аргын чулуу буюу аргаар хийсэн чулуу гэдэг.

Галдан Зуугийн сүм, 2011 он

Галдан Зуугийн сүм, 2017 он

Архангай аймгийн Соёлын хэлтэс 1990 онд “Сүмчин”⁶⁶ зураг төслийн товчоонд Галдан Зуугийн сүмийн зургийг хийлгэх захиалга өгсний дагуу архитектор Ц.Батбаяр сэргээн засварлах зургийг 1991 онд хийж, сэргээн босгох ажлыг ТДЗСЗГ-ын даамал Д.Чимэдбалдир(1925~2009) удирдан 1994 онд бариулжээ.

2008 онд Бурхан багшийн баримлыг босгож тохижуулсан байна. Галдан Зуу сүм нь одоогийн Төгсбаясгалант буян дэлгэрүүлэх хийдийн харьяанд байдаг бөгөөд билигт сайн өдрүүдэд хурал ном хурдаг гэнэ.

Гүдэн сүмийн гол хаалга, 1957 он

2) Гүдэн сүм

Уг сүмийг Зая бандида Лувсанпэрэнлэй 1696 онд байгуулж өөрийн Лавран болгосон бөгөөд Лаврангийн дээд давхарт түүний номын сан байсныг шавь нар, дараа үеийн хувилгаад баяжуулсаар улам өргөжиж “Заяын хүрээний номын сан” хэмээх монголын соёлын нэг голомт болгожээ.

Зая бандида Лувсанпэрэнлэйн номын сангийн ховор ном, судрыг 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэн дансалж бүртгэн татан авсан ба өдгөө Монгол Улсын Үндэсний номын сангийн ховор номын сан хөмрөгт хадгалагдаж байна.

1930-аад оны сүүлээр энэхүү Гүдэн сүм болон Баруун - Зүүн Сэмчунгийн барилгад Архангай аймгийн Гал команд байрлаж, агуулах болгон ашиглах болжээ. Уг барилга 1941 онд Хүнсний комбинатад шилжиж, мөн хүнсний агуулахын зориулалтаар 1950 оны сүүл хүртэл ашиглаж байсан байна. Гүдэн

⁶⁶ Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг сэргээн засварлах газрын Зургийн групп нь Соёлын яамны харьяа биеэ даасан “Сүмчин” зургийн товчоо нэртэй байгуулагдан 1990~1993 онд ажиллаж байсан.

сүмийн дээд давхар нь майхан оройтой, ганжиртай шарилын гурван сүм байсныг буулгаж, төмөр дээвэр хийж, дотор талын голын дөрвөн баганыг авч, нүүрэн талын цонхнуудыг томсгон шиллэсэн байжээ.

Гүдэн сүмийн нүүр ба ар тал, 2 дугаар давхрыг буулгасны дараа, 1977 он

3) Баруун - Зүүн Сэмчун

Баруун Сэмчун нь төлөвлөлтийн хувьд Зүүн Сэмчунгээс өөр байжээ. 1977 онд 76 настай байсан Д.Далхжав гуай ярихдаа: “Би Дэмчиг дацанд данстай хүн, Заяын дэргэд тогоочоор хэдэн жил болсон. Сэмчун, Лаврангийн талаар бага зэрэг мэднэ. Зүүн Сэмчунгийн нүүр тал хэдэн баганатай, багана бүр хоорондоо хоёр жашин хаалгатай байсан. Жашин хаалга⁶⁷ гэдэг нь хоёр хавтастай хаалга юм. Энэ жашин хаалга нь дээд хэсгээрээ ханан сараалжтай, сараалжны дотор тал янбуу наасан байдаг байлаа. Ийм жашин хаалгатай байдаг байсан учраас зуны цагт хаалгануудыг нь салгаад авчихдаг байсан. Дээд давхар нь мөн адил тийм хаалгатай байсан юм. Доод давхрын хойт талд нэг жижиг өрөөтэй гадна талдаа ганц хаалгатай байсан. Жуузан сараалжны хоорондох жижиг савх моднуудын хооронд эрвээхэй байсан. Урд талын хаалга үүнтэй адил юм. Харин ороход өөдөө гардаг шаттай билээ. Баруун Сэмчун нь Зүүн Сэмчунтай адил харин дотор тал нь өөр зохион байгуулалттай. Урд талын жуузан сараалжтай хаалгаар ороход тусдаа жижиг өрөөг дамжин шатны өрөөнд ордог. Түүгээр дээшээ гарч дээд давхарт орно. Дээд давхарт Заяын өрөө байсан. Дотор тавилаас гэвэл хүрэн зандан шүүгээ хоёр, зандан ор, зандан ширээ сандлууд байсан. Түүнд бэлэг дурсгалд ирсэн зүйл байдаг байсан. Харин урд талын жижиг өрөөнд бурхан шүтээн байдаг байлаа. Ямар бурхантай байсныг мэдэхгүй. Заяыг амьд байсан үеийн байдал ийм байсан. Дуйнхорыг Доод хүрээнд хуралдах болсноос хойш эзгүй хоосон байдаг байв. Харин Баруун Сэмчунгийн голд Заяын сэнти, дөрвөн суудал байсан. Заримдаа хурал хурдаг байлаа.”⁶⁸

⁶⁷ “...Жаазан хаалга гэрийн яс модны голлох нэг бүрдэл болж ирсэн цагаас хойш өнөө хүртэл гэрийн модны үндсэн бүрэлдэхүүн хэвээр үлдэж түүнд далавч нэмж морин буюу далавчин хаалга бий болжээ. Энэ хаалгыг орчин үе хүртэл манай нутгаар нийтлэг хэрэглэж иржээ. Хожим нь хос далавчин хаалганы далавч нэг том далавчаар солигдон хавтаст буюу самбар хаалга болон шинэчлэгджээ. Энэ хаалгыг баруун зүгийн нутгаар шашаа хаалга гэж нэрлэдэг. Бас жашин ч гэдэг.” Б.Баатархүү, Д.Одсүрэн, “Монгол гэр” тайлбар толь, УБ.2016, тал 56~57

⁶⁸ Үндэсний архивын Зураг төслийн баримтын Архив. Х21, Д1, ХН258, хуудас 8~9

Зүүн Сэмчунд Заяын гэгээний хүндэтгэлийн жууз буюу дамнуурга, дугар буюу шүхэр, дадар буюу туг хиар зэрэг эд зүйлсийг хадгалдаг байсан ба 1921 оноос хойш бараг хоосон байжээ.

Гал команд байхдаа Зүүн Сэмчунгийн доод давхрын 16 хаалгыг авч 3 машины гараж болгосон ба Баруун Сэмчуны дээд давхрыг сууц, доод давхрыг контор болгон ашиглаж байсан. Дараа нь Хүнсний комбинат аваад Зүүн Сэмчунг гараж, агуулахаар ашиглаж, Баруун Сэмчуны дээд давхарт конторлож байжээ. Доод давхрыг 1953 оноос Архангай аймгийн Булган сумын “Улаан туг” нэгдлийн цагаан идээний зах болгосон байна.

Баруун - Зүүн Сэмчунгийн 1, 2-р давхрын нүүрэн талын бүх хаалгыг авч банз, дүнзээр хана хийж шавардаж битүүлээд, доод давхрын нүүрэн талд хаалга, дөрвөн цонх, дээд давхрын нүүрэн талд таван цонх тус тус шинээр гаргасан байжээ.

1967 оноос “Аймгийн орон нутаг судлах музей” Заяын хүрээнээс үлдсэн дээрх гурван барилгад байрлаж, 1996 оноос түүхийн, угсаатны, шашны музейнүүдийг нэгтгэн “Архангай аймгийн музей” болж өнөөг хүртэл ажиллаж байна.

Баруун Сэмчун, 1957 он

Зүүн Сэмчун, 1970 оны эх

Архангай аймгийн музей, 2017 он

4) Сандуй хувилгааны дуган

Уг дуганыг V Зая бандида нас барсантай холбогдуулан Далай вангийн хөрөнгөөр 1863 онд барьжээ. 1947 онд Сандуй хувилгааны дуганд “Аймгийн

орон нутгийн судлах кабинет”-ийг байгуулсан байна. 1967 музейн сан хөмрөг уг дуганд үлдсэн ба дараа нь “Сүм музей” болгон тохижуулж нийтэд үзүүлж байжээ.

Заяын хүрээний хурал номыг сэргээж “Төгс баясгалант буяныг дэлгэрүүлэгч хийд”-ийг 1990 онд Сандуй хувилгааны дацанд нээж, Цогчин дуган болгож өнөөг хүртэл ажиллаж байна.

Дээрх хийд өөрсдийн хөрөнгөөр Сандуй хувилгааны дуганы дээврийг 2009, 2010 онд засаж төмөр дээвэр болгож, 2012 онд нүүрэн талын өнгө будгийг сэргээсэн байна. Хийдийн гадна талаар асар хаалга бүхий хашаа барьжээ.

Сандуй хувилгааны дуган буюу Төгс баясгалант буяныг дэлгэрүүлэгч хийд, 2017 он

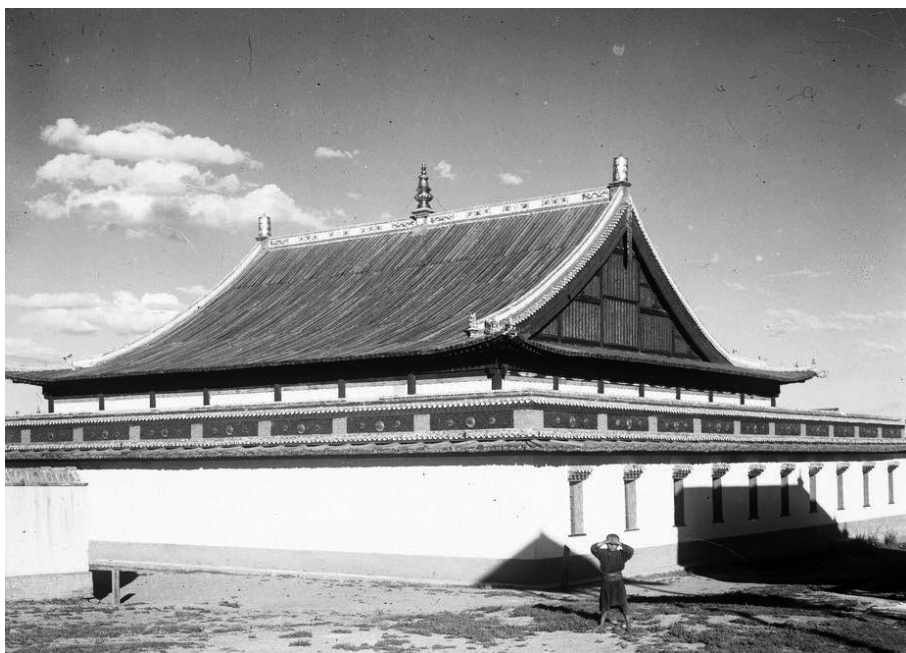
5) Цогчин дуган

Заяын хүрээний гол сүм Цогчин дуганг яг хэдэн онд баригдсан нь тэмдэглэгдэж үлдээгүй боловч эх сурвалж бичгийн мэдээнээс үзэхэд 1715 оноос өмнө Зая бандида Лувсанпэрэнлэйн үед баригдсан гэдэг.

Цогчин дуганд шавилан сууж байсан О.Баатар(1902~1994) гуай 1991 онд ярихдаа: “Манай дуганд бараг мянгаад лам хуварга багтах багтаамжтай байсан. Заяын хүрээ нийт найман дацантай, мянга гаруй ламын данстай байсан бөгөөд Цогчин дуганд эдгээр найман дацанд оногдох хоёр хоёр мөр нийт арван зургаан мөр байсан. Дуганы зүүн жигүүрт нь Жара, Гүшиг, Гүнрэг, Жий(Чойрт багтана), дуганы баруун жигүүрт Сандуй, Цэвээлин, Дэмчиг(Зодын аймагт багтана) байв. Цогчин дуганы үүдээр ормогц дуганы хойморт Зуу бурхан залаастай байх бөгөөд түүний хоёр талаар 16 Найдан бурхан байрлуулсан. Цогчин дуганы гол мөрний төв хэсэгт Гэгээний сэнти, ямбаны олбог, түшлэг байх ба түүнээс дээш(хойд талд) Их шунлайв⁶⁹ ламын түшлэг, бага шунлайв ламын түшлэг, Агва лам, Чойр лам, мөн бусад дацангийн хамба нарын түшлэг сэнти байрлуулж байсан. Харин гэгээний сэнти суудлаас доош буюу урагш хаалган тал руу хувилгаан лам Жанцандоржийн олбог түшлэг тус тус байсан. Цогчин дуганы гол мөр нь

⁶⁹ “шунлайв” гэж дацангийн тэргүүн ламыг хэлнэ.

дундаа нэг завсартай ба тэрхүү завсарт Гэгээний сэнти байрлах ба эгц үүдэн тушаа чиглэсэн байрлалтай байв. Энэхүү Гэгээний байрлаж буй мөрний хойд жигүүрт хорин нэг, хоёр гавжийн түшлэг бас байсан.”⁷⁰

Цогчин дуган (баруун хойноос)

Цогчин дуганыг 1833 онд засвар хийж дууссан, 1915~1916 онд засаж байсан гэсэн мэдээ байдаг.

Цогчин дуганыг 1938 онд засаж анхны төрхийг өөрчлөн дээд талын асар дээврийг буулгаж шувуун нуруун дээвэртэй болгох хар зургийг анхны барилгын инженер Б.Мотоо хийжээ. Цогчин дуганы 16 баганыг 6 болгож, түүний дотор талд 12 өрөө гаргаж, зуух суурилуулан Архангайн аймгийн клуб болгосон байна. Аймгийн клубын дараа нэг хэсэг зах байснаа дараа нь агуулах болгон ашиглаж байжээ.

Цогчин дуганы зүүн талын хэсэгт 1970 оны сүүлээр Зүүн Сэмчунг сэргээн

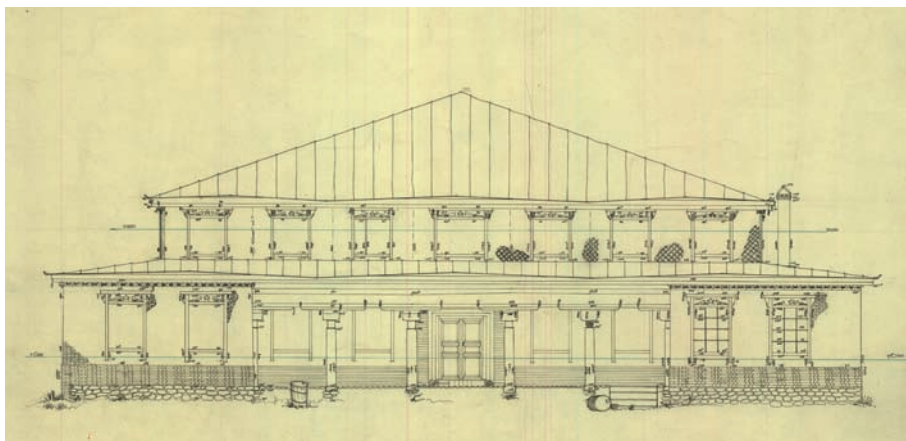
Цогчин дуганы ерөнхий байдал, 1977 он

Зүүн талаас, 1977 он

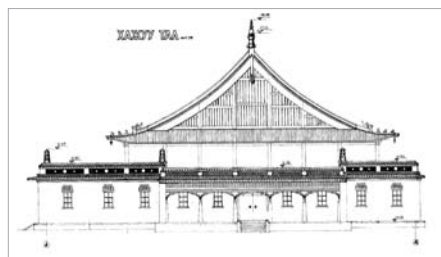
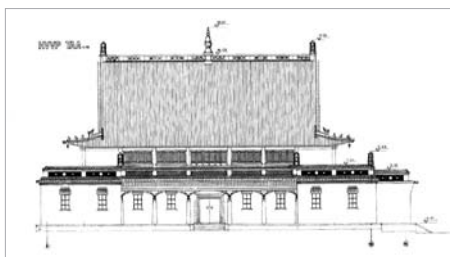
⁷⁰ Үндэсний архивын Зураг төслийн баримтын Архив. Х21, Д1, ХН290, хуудас12~13

засварлах үеэс эхлэн Баруун Сэмчун, Хөлийн сүм, Гүдэн сүм зэргийг сэргээн засварлахад ТСДЗСЗГ-ын Заяын бригад байрлаж байжээ.

Цогчин дуганы хэмжилтийн зураг, 1979 он

Цогчин дуганы хэмжилтийн зургийг 1979 онд инженер Г.Нямдорж хийсэн ба 1991 онд “Сүмчин” зураг төслийн товчооноос нэмэлт хэмжилт судалгаа хийж, сэргээн засварлах зургийг автор Г.Нямдорж, инженер Ж.Баясгалан нар боловсруулжээ.

Цогчин дуганыг сэргээн засварлах ажлын зураг, 1991 он

1993 онд тохиох Архангай аймаг байгуулагдсаны 70 жилийн ойг угтаж Цогчин дуганыг сэргээн засварлах ажлыг Аймгийн Засаг даргын Тамгын газраас зохион байгуулж, улсаас тодорхой хэмжээний санхүүжилт авч, ард иргэдээс хөрөнгө хуримтлуулж, “Гурван тамир” компани сэргээн

Цогчин дуган. Нүүр тал, 2017 он

Ар тал, 2017 он

засварлахаар эхэлсэн боловч чадаагүй орхисон тул хүмүүс мод, чулуу, хөх тоосгыг нь зөөж авсаар өнөөдрийн байдалд хүрчээ.

Цогчин дуганыг хамгаалах талаар 2017 онд Архангай аймгийн Газрын харилцаа, барилга хот байгуулалтын газар “Төв Монголын байгаль-түүх соёлын цогцолбор”-ын барилгын зураг төсөл боловсруулах Зургийн даалгавар баталж, нээлттэй тендер зарласан боловч амжилтгүй болжээ.

2.3.2. Цогчин дуганы ашиглалт ба өнөөгийн байдал

Зая гэгээний хүрээ нь Монголын Бурханы шашны анхдугаар тэргүүн Богд өндөр гэгээн Г.Занабазарын дэргэдийн 2 шавийн нэг Зая бандида Лувсанпринлэйн⁷¹ байгуулсан хүрээ хийд бөгөөд түүний нэрээр ийнхүү нэрлэгдэх болжээ. 1630-иад оны үеэс эх сууриа тавьж 1937 оны сүүл үе хүртэл 300 гаруй жил мандан хөгжиж байсан монголын сүм хийдийн томоохон цогцолбор газруудын нэг юм. Ламын шашны дээд хутагт, хувилгаадын хойд дүрийг тодруулах, өргөмжлөх номлол ёсоор XVI зууны дунд үеэс⁷² XX зууны эхэн үеийг хүртэлх хугацаанд монгол оронд Халхын Зая бандида гэгээнтэн нар 7 удаа тодрон, энэхүү орон хийддээ үе залгамжлан амьдарцгааж, шашныг ихэд тэтгэн сүм дуганыг нэмж байгуулан хүрээг өргөжүүлсээр ирсэн түүхтэй. Зая бандида нар зөвхөн Заяын хүрээгээр зогсохгүй халх монгол хийгээд өвөр монголын газар нутгуудад хэд хэдэн сүм дуган байгуулсан тухай түүхэн сурвалжуудад тэмдэглэгджээ.

XX зууны эхээр Зая гэгээний хүрээ нь хоорондоо 5 орчим км зайтай орших Дээд хүрээ буюу Буяныг дэлгэрүүлэгч, Доод хүрээ буюу Өлзийг бадруулагч хийд гэж хоёр хийдээс бүрдэж байв. Зая гэгээний хүрээ нийт 28 сүм дуган байсан бөгөөд 11 сүм дуганы байгуулагдсан он цаг нь тодорхой бөгөөд 17 нь тодорхой бус байна.⁷³ 1914 оны 9-р сард хийсэн тоо бүртгэлээр дээд, доод хүрээ нь нийт найман дацантай, бүгд томхондоо тооцогдох хорин найман уран барилгаас бүрдсэн найман аймгийн нийт 41 жастай, 2500 ламтай. Зая хутагтын хувийн мал 38625, жасынх нь мал 250000, хутагтын шавь нар нийтдээ 7323 гэжээ.⁷⁴ 1930-иад оны байдлаар “... Заяын хүрээ 1500 гаруй ламтай, ...доод хүрээ нь 250 гаруй лам хуврагтай...”⁷⁵ байв.

Заяын хүрээний дугануудаас одоо байгаа Сандуй хувилгааны дуганг⁷⁶ 1653 онд, Лавиран(Гүдэн) сүмийг 1696 онд, Баруун болон Зүүн Сэмчун ордонг⁷⁷ 1802 онд, Цогчин дуганыг 1706 онд тус тус барьж байгуулсан⁷⁸ хэмээн Жүнш.С. “Зая бандид Лувсанпэрэнлэйн өлгий нутаг Арын сайхан хангай” номондоо дурдсан байна.

⁷¹ Монголын шарын шашны тэргүүн, анхдугаар Богд өндөр гэгээн Г.Занабазарын дэргэдийн 2 шавь нь Зая бандида Лувсанпринлэй(1642~1715), Ламын гэгээн Лувсанданзанжалцан (1639~1704) нар юм. “Зая” гэдэг нь Ялгуулсан буюу гоц хэтэрхий ялгаран тодорсон, “бандида” гэдэг нь “Таван ухааны эрдэмтэн” гэсэн үг юм. Таванд ухаан: “Дотоод ухаан”- бурханы шашны ухаан, “дуун ухаан”- хэл шинжлэлийн ухаан, “тэмдэгт ухаан”-гүн ухаан, “тэжээх ухаан”- анагаах ухаан, “урлахуйн ухаан”- урлан бүтээх, зохиох ухаан юм.

⁷² Батмөнх Даян хааны арваннэгдүгээр хүү Гэрсэнз Жалайр хун тайжийн гуравдугаар хүү Онох үйзэн ноёны дөрөвдүгээр хүү Түмэнхан Сайн ноён(1558~1640)-ыг “Анхдугаар дүрийн Зая бандид” хэмээн хүндэтгэн өргөмжилдөг байна.

⁷³ Жүнш.С. Зая бандид Лувсанпэрэнлэйн өлгий нутаг Арын сайхан хангай. Уб., 2013 он. 161х

⁷⁴ Жүнш.С. Зая бандид Лувсанпэрэнлэйн өлгий нутаг Арын сайхан хангай. Уб., 2013 он. 175х

⁷⁵ Цэдэндамба.С, Лхагва.Л нар. Монголын сүм хийдийн түүхэн товчоон. Уб., 2009 он. 238х

⁷⁶ Сандуй хувилгааны хийдэд шинээр байгуулагдсан Заяын хүрээний Гандандэжэлин хийдийн Төгс баясгалант буянг дэлгэрүүлэх хийд нь хуучин уламжлалын дагуу шашин, номын үйл ажиллагаагаа явуулж байна.

⁷⁷ Өдгөө Лавиран(Гүдэн) сүм, Баруун болон Зүүн Сэмчин ордонд Архангай аймгийн Угсаатны зүйн музей байрлаж байна.

⁷⁸ Жүнш.С. Зая бандид Лувсанпэрэнлэйн өлгий нутаг Арын сайхан хангай. Уб., 2013 он. 160х

“...Цогчин дуганы барилгыг 1700-аад оны эхээр барьсан юм гэнэ билээ гэж манай хийдийн өвгөн лам нар ярьцгаадаг байсан. Зая гэгээн Лувсанпринлэй нь Төвөдийн Сэра, Дашлхүнбэд хийдэд 20 гаруй жил суралцаж ирээд хүрээ хийдээ байгуулсан гэдэг. Манай хүрээ Төвөдийн Дашлхүнбэ, Сэра-гийн ая дан хурлыг баримталдаг, “Ажа”-ын хурал номоо хурсаар ирсэн түүхтэй. “Ажа”-ын хурал гэдэг нь V Далай ламын сургаал номлолтой холбон үздэг, 1990 онд шинээр сэргээн байгуулсан хийд маань энэ “Ажа”-ын хурлаа үргэлжлүүлж байна. Үүгээрээ манай Заяын хүрээ бусад хүрээ хийдүүдээс онцлог юм даа.⁷⁹ Заяын хүрээний сахиус нь Лхам(санскрит: Śrī Devī), ядам нь Дамдинянсан(санскрит: Guhyasādhana Nayagrīva) байсан. Цогчин дуган нь аливаа хүрээ хийдүүдийн төв хэсэгт байрладаг, өдөр тутмын хурал ном тасралтгүй явагдаж байдаг гол дуган юм. Монголын сүм хийдүүд Цогчин дугандаа бурханы шашинг үндэслэгч Бурхан багш Шагжамуни(санскрит: Śākyamuni), бурханы шашны гэлүгвагийн урсгалыг үндэслэгч Богд Зонхова(санскрит: Tsongkhapa)-гийн хөрөг дүрийг гол шүтээн болгон залдаг учиртай. Тиймээс бусад хүрээ хийдүүдийн адилаар Заяын хүрээний Цогчинд Бурхан

“Зая гэгээний хийд” XVIII зуун. Монгол зураг /Дүрслэх урлагийн музей/

“Зая гэгээний хийд” зургийн Цогчин дуганы хэсэг

⁷⁹ Аман сурвалж. 1990 онд Архангай аймгийн Заяын хүрээний Гандандэжэпин хийдийн Төгс баясгалант буянг дэлгэрүүлэх хийдэд шавтлж байсан лам С.Эрдэнэбулган(2018 онд нас 40)-ы ярианаас

Зураач Ү.Ядамсүрэн. “Заяын хүрээ” 1958 он. /Архангай аймгийн музей/

багш Шагжамуни(санскрит: Śākyamuni), Богд Зонхова(санскрит: Tsongkhapa)-гийн хөрөг дүрүүдийг гол шүтээн болгон залж байсан болов уу даа. Яг залж байсан бурхан шүтээн бидний үед үлдсэнгүй. Харин Зая гэгээнтэн нарын эдэлж, хэрэглэж байсан цөөнгүй зүйлс Архангай аймгийн Угсаатны зүйн музейд хадгалагдаж байна даа...⁸⁰

Г.Занабазарын нэрэмжит Дүрслэх урлагийн музейн сан хөмрөгт хадгалагдаж буй XVIII зууны үед зурсан “Зая гэгээний хийд” уран зураг, мөн Архангай аймгийн Угсаатны зүйн музейн сан хөмрөгт буй зураач Ү.Ядамсүрэнгийн 1958 онд зурсан “Заяын хүрээ” уран зурагт тус хүрээний сүм дуганы ерөнхий хийц загвар болон тэдгээрийн байршлыг дүрслэн зуржээ. “... Хийдийн төв дунд нь Заяын гэгээний Гүдэн ба Лавринг байгуулж тус Лаврингийн баруун талд нь Цогчин дуган түүний үүдэнд нэг жижиг сүм, түүний зүүн хажууд хүрд байжээ. Мөн өмнө талд бүрээ үлээх шат, түүний баруун өмнө талд нь Ямандагийн сүм, баруун талд нь Сандуй дацан, баруун өмнө талд Дамдин хувилгааны байшин байрлаж...”⁸¹ байв.

1932~1937 онд тухайн үеийн төр, засгийн бодлогоор шашин шүтэхийг хориглож, сүм хийдүүдийг хүчээр тарааж, лам хувраг нарыг хэлмэгдүүлэн шийтгэж байсан юм. Бурханы шашинг дахин сэргэхээс болгоомжлон сүм хийд, бурхан шүтээнийг эвдэн сүйтгэх явдал монгол орны хаа сайгүй өрнөж байлаа.

“...1939 оны үед Дотоодыг хамгаалах яамнаас Архангай аймагт байрлаж

⁸⁰ Аман сурвалж. Архангай аймгийн Заяын хүрээний Гандандэжэлин хийдийн Төгс баясгалант буянг дэлгэрүүлэх хийдийн хурлын лам Жанцандоржийн Давхарбаяр(2018 онд нас 45)-ын ярианаас

⁸¹ Өлзий.Ж. Монголын дурсгалт уран барилгын түүхээс. УБ., 1992 он. 60х

байсан ардын цэргийн 32 дугаар хороон даргад нэгэн нууц даалгавар иржээ. Энэ нь аймгийн төвд байрлах Цогчин дуганы бүх бурхан шүтээнийг газар булах явдал байв. Тус хорооны дарга тушаалыг биелүүлэхийн тулд салааны дарга Пунцагтай Цогчин дуганы бүх ном бурхан шүтээнийг нууцаар газар ухаж булах салаа цэрэг авчирч, дуганы хэрмэн хашааны баруун урд өнцөгт ойрхон 2 м гаруй өндөр банзан хашаа эргэн тойрон бариулж, маш нууцлан далдалж, дөрвөн буланд нь буутай цэрэг зогсоож хамгаалуулав. 30х15 хэмжээтэй газар 5~6 м орчим доош ухсан гэдэг. Цэрэг дарга нар ажлаа дуустал 10 гаруй хоног тэндээ байрлаж байв. Хүн ойртуулдаггүй байсан гэдэг. Хүрээнд лам байсан Баатар жорвангийн гэр хашаа тун ойрхон байв. Нэгэнт ойртуулдаггүй учир учир дэмий хашааныхаа гаднаас сонирхон хардаг байжээ. Гэтэл нэг шөнө түн тан дуугарах чимээнээр гарч, сэм ойртон харахад, бурхдыг зөөж авчраад л ухсан нүхэндээ хийж байв. Том бурханыг нь хоёр зэрэг дамнан шидэхэд их дуу чимээ гарч байсан нь шөнийн нам гүмд содон дуулдаж байсан гэдэг. Өглөө эрт босоод харсан чинь аль хэдийнээ бурхан нуусан газраа тэгшлэн хашаагаа буулгаад машиндаа ачиж байсан гэдэг. Энэ тухай бурхныг зохион байгуулан булсан салааны дарга Пунцаг, лам байсан Баатар жорван, цэрэг байж бурхан булсан жолооч хар толгой Самбуу нар саяхан хүртэл эсэн мэнд дурдатгал дурсамжаа ярьж байсныг чимэг завсаргүй бичиж толилуулав. Одоогоор нурж балгас болсон Цогчин дуган нь засварлаж сэргээгдэхээ хүлээсээр булагдсан бурхануудаа ч ухан авч Цогчин дугандаа залрахаа хүсэн мөрөөдөн, чих тавин өдөр хоног өнгөрөөсөөр байгаа буй за ...⁸²

Аймаг, орон нутгийн соёлын өв, дурсгал хариуцсан байгууллагууд Цогчин дуганы бурхан шүтээн, ном судрыг газарт булсан тухай дээрх мэдээллийг дахин эрэн сурвалжилж, нягтлан шалгах ажлыг зохион байгуулбал соёлын өвийг олж илрүүлэхэд тустай юм.

Хаагдаж эзгүйрсэн сүм хийдүүдийг нурааж мод, туйпуу, чулуу зэргийг нь монголд тэр үед шинээр үүсэн байгуулагдаж байсан сургууль, эмнэлэг, цэцэрлэг, клубын барилгыг барихад ашиглаж байв. Зарим сүмийн барилгыг нураалгүй, орой дээврийг нь буулган, хийц загварыг өөрчлөн засаж, аж ахуйн зориулалтаар ашиглаж байлаа. 1937 оны үед Цогчин дуганы дээд давхрын сэртэн майхан оройг нь буулган орчин үеийн барилгын хэлбэрт оруулж аймгийн төв клуб болгон урлагийн тоглолт, кино ший үзүүлдэг газар болжээ. 1957 онд Архангай аймагт шинэ клубын барилга ашиглалтад орсноор Цогчин дуганы барилга эзгүйрчээ. Нэг хэсэг Архангай аймагт ажиллаж байсан хятад ажилчид байрлаж байсан ба 1961 онд хятад ажилчид буцсаны дараа уг Цогчин дуганд 1970 оны эхээр хүртэл аймгийн нийтийн зах ажиллаж байсан

⁸² Жүнш.С. Зая бандид Лувсанпэрэнлэйн өлгий нутаг Арын сайхан хангай. УБ., 2013 он. 223~224х

байна.

Архангай аймгийн АДХГЗ(Ардын Депутатуудын Хурлын Гүйцэтгэх Захиргаа) -ны 1972 оны 27 дугаар тогтоолоор Заяын хүрээний Лавиран сүм, Баруун - Зүүн Сэмчун барилгуудыг “Аймгийн хамгаалалт”-д, Цогчин дуганыг “Цэцэрлэг хотын хамгаалалт”-д авчээ.⁸³

1989~1990 онд аймаг, орон нутгийн удирдлагын санаачлагаар Цогчин дуганы анхны хэв маяг хийц загварыг нь сэргээхээр Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг сэргээн засварлах газраар барилгын хэмжилт судалгааг хийлгүүлсэн байна. Тус аймгийн барилга конторын барилгачид дуганы орой дээврийг нь буулган засварыг эхлүүлсэн боловч хөрөнгө мөнгө, мэргэжлийн урчуудын дутмагаас энэ ажил зогссон юм. Орой дээврийг буулгаж, хамгаалалт, бэхжүүлэлт хийлгүй орхисноос дуганы барилгын мод, ханын хөх тоосго тоногдож, улам бүр нурсан байна.

Монгол Улсын Засгийн газрын 2008 оны 5 дугаар сарын 14-ний өдрийн 175 дугаар тогтоолоор⁸⁴ батлагдсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-д Зая гэгээний хийдийг “улсын” хамгаалалтад авч бүртгэсэн билээ. Засгийн газрын 1998 оны 51 дүгээр тогтоолоор батлагдсан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийг хамгаалах сэргээн засварлах үндэсний хөтөлбөр”-т Зая гэгээний хүрээний Цогчин дуганыг 1999~2001 онд сэргээн засварлахаар тусгасан боловч улс орны эдийн засгийн байдал, хөрөнгө санхүүгийн асуудлаас шалтгаалан энэ ажил хийгдээгүй үлдсэн юм.

⁸³ СӨУНБМСан. Аймгууд дахь түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн хавтаст хэрэг /1972~1982 он/. ХН№2. 4~5х

⁸⁴ Монгол Улсын Засгийн газраас 1994 оны 12 дугаар сарын 23-ны өдрийн 233 дугаар тогтоолоор “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг баталсан ба энэхүү жагсаалт нь Засгийн газрын 1998 оны 235 дугаар тогтоол, 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор тус тус шинэчлэгдсэн юм.

III. Судалгааны агуулга

3.1. Заяын хүрээний төлөвлөлт

XVII зууны дунд үед монголд сүм хийдийн барилга байгууламжийг төлөвлөх үндсэн хоёр төрөл голлож байсан юм. Үүнд:

“Хүрээ”⁸⁵ – нүүдэлчин аймгаас уламжлалтай, орон зайн хувьд задгай, гол төлөв дугуй хэлбэртэй төлөвлөлт юм. Хүрээний төвд гол сүм дуганг төлөвлөж түүний гадуур бусад сүм дуган, дацанг түүнийг тойроод лам нарын сууц түүний гадуур аж ахуй, худалдааны зориулалттай барилгуудыг төлөвлөдөг. Хүрээ нь ард түмний дунд шашныг дэлгэрүүлэх зориулалттай.

“Хийд” – Байгалийн өвөрмөц, үзэсгэлэнтэй газар болон аглаг ууланд газрын налууг дагуулж хамгийн дээр нь гол сүмийг барьж түүнээс доош болон хоёр талаар бусад сүм дуган, лам нарын сууринг шаталж төлөвлөдөг. Хийд нь ном бясалгаж байнга байхад зориулагдсан байдаг. Хийдийн үндсэн төлөвлөлт нь төвөдээс уламжлалтай боловч монголчууд байгалийн янз бүрийн нөхцөлд(ууланд, талд) хамгийн тохиромжтой газрыг сонгон ерөнхий төлөвлөлтийн хувьд өөрсдийн “дугуй” төлөвлөлтийн зарчмыг баримталдаг байв.

Монголын хөрш зэргэлдээ суурьшсан ард түмний суурин хотоос худалдаачид ирж хүрээнд суурьшиж худалдаа арилжаа үүсэн хөгжиж, түүний зэрэгцээгээр газар тариалан эрхлэх, нутгийн барилгын материал шавар, шохой ашиглан тоосгон барилга барих болсон нь хүрээ хийдийг нэг газартаа суурьшсан хот болоход түлхэц болж өгчээ.

Шашны анхны суурин хэлбэрээс суурьшсан хот болох явцад үүсэн хөгжсөн монголын хотуудын нэг бол Заяын хүрээ юм. Монголчууд шашны хот суурин

⁸⁵ “Хүрээ” төлөвлөлтийн талаар “Өөлд бэйсийн хүрээний тайлан”-гаас үзнэ үү, 2016 он тал ...

байгуулахын тулд газар сонгон авах, түүнийг хүрээний хэтийн хөгжил, байгаль орчны зохицолдооны харилцан уялдааг тохируулах талаар онолын болон олон жилийн туршлага хуримтлуулсан байдаг.

“XVIII зууны эцэс XIX зууны эх үеийн Агваанцэрэнгийн бичсэн “Түүхчилсэн сургаалын гишүүн, сүм давхарлах ёсны гишүүн сэлт оршивой” хэмээх номонд “Нэгэнт барьж байгуулсан орон байшин удаан хугацаагаар далаас зуун жилд үл эвдрэх бат бэх хөрсийг сонгон олох дөрвөн зүйлд түшиглэх...хүмүүсийн ирж очих зам харилцаа сайн, цаг агаар жигд зөөлөн, ус бэлчээр тэгш газар нутгийг сонгон” олохыг заасан байжээ. Чухамхүү газар сонгох энэ аргыг үндэслэн тунгалаг Тамирын хойт талд Булган уулын өвөрт Чонотын хөндийд Заяын хүрээг үндэслэн байгуулжээ. Заяын хүрээг байгуулсан домогт Сайн ван, Зая хоёр хийд байгуулах газар үзэж яваад Чонотын хөндий дайралдаж зүүдээ манаж хоноод өглөө босоход Заяын аяганд цэцэг ургасан байсан тул Зая хийд байгуулахаар тохиролцсон байдаг. Үүнийг нарийвчлан үзвэл Заяын хүрээ байгуулсан явдал Сайн ван, Зая хоёртой холбоотой юм. Сайн ван гэдэг нь Сайн ноён хан аймгийн Сэцэн чин вангийн хошуу ноёдын өвөг бөгөөд Зая нь халхын Зая бандида гэж алдаршсан Лувсанпэрэнлэй холбоотой юм.”⁸⁶

Түүнчлэн Заяын хүрээний газрыг сонгосон талаар 1906 онд Заяын хүрээнд зочилсон XIII Далай лам айлдахдаа: “Наад зах нь хүрээ хийдээ барьсан энэ газраас Зая бандида Лувсанпэрэнлэйн гайхамшигт эрдэм ухааныг мэдэж болно. Доод оронд хаана ч байхгүй энэ гайхамшигт газрыг Зая гэгээн Лувсанпэрэнлэй олж мэдэж хүрээгээ энд барьсан, тиймээс ч энэ орон хийд өдий болтол сайхан хэвээрээ байгаа юм.”⁸⁷ гэсэн байдаг.

Шарын шашны монгол дахь хутагт хувилгаадын 70 орчим хувь нь Сайн ноён хан аймагт үе залгамжлан сууж байсан бөгөөд үүнээс зөвхөн эртнээс үе залгамжлан ирсэн Зая бандида хутагт 8000 гаруй шавь хамжлага захирч байжээ.

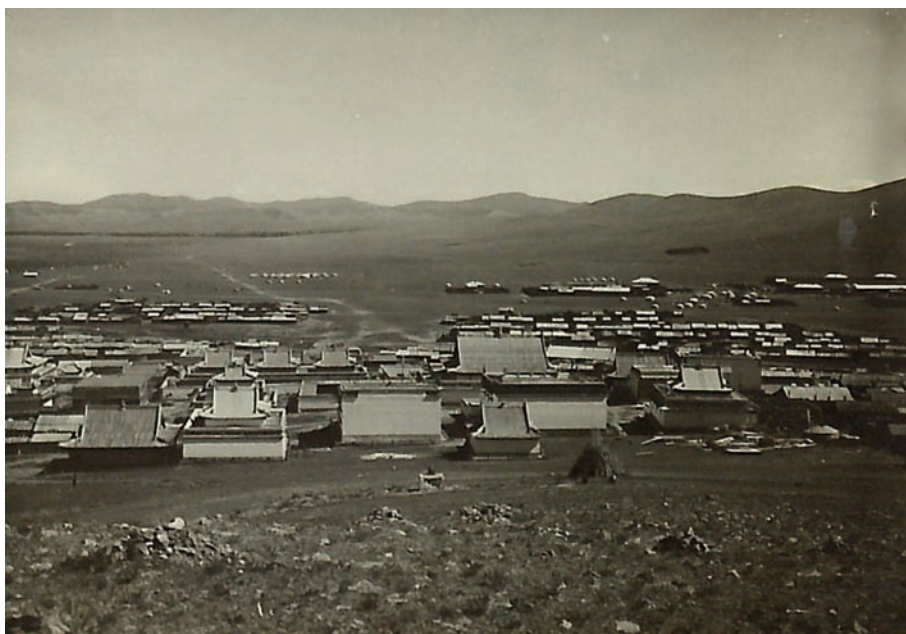
Заяын хүрээний сүм дуганыг монгол дархчууд барьж байсан бөгөөд түүний дотроос нэрд гарсан уран хүмүүс Дандаржамъян, Боржогба, Жагдал зэрэг дархчуул 1696-1765 онд амьдарч байжээ. XVII-XX зууны эх хүртлэх үед Төгс дархан, Соном дархан, Буянт, Лувсаншарав зэрэг уран хүмүүс байсан байна.

Судлаач, доктор Б.Даажав Заяын хүрээний төлөвлөлтийн онцлогийн талаар бичихдээ: “... Зая бандит Лувсаннамжилын үед 1889 онд шашин шүтлэгийн цогцолбор бүхийн суурин болсон Заяын хүрээний төлөвлөлт нь Их хүрээнээс нэлээд ялгаатай, төлөвлөлтийн төв хэсэгт гэгээний өмнө дүрүүдийг бурханчлан, шүтээний төв болгосон тусгаар хашаатай, урагш шүргэн хашаагаар хүрээлэгдсэн талбайн нэгэн эгнээний баруун талд Цогчин

⁸⁶ Үндэсний архивын Зураг төслийн баримтын Архив. Х21, Д1, ХН256, хуудас15

⁸⁷ Мягмарсамбуу Г., Батдорж Ч., “Зая бандида хутагтын хүрээний хувилгаан гүж лам Батсуурь (1895-1925)” УБ. 2018 он, тал 32

дуган, араар нь баруун зүүн тийш хөндөлдсөн гудам үүсгэн, хойд талд Жар, Гунриг зэрэг дөрвөн дацан эгнүүлж Булган уулын энгэрт “Буяныг дэлгэрүүлэгч” өвгөн сүм барьж, хөндлөн гудам үүсгэсэн багавтар талбайд зөв зохион байгуулалтаар барилгуудаа нягтруулан цогцолбор болгосон нь хүний сэтгэлд хоногших сүрлэг сайхан зохиомжтой болж, өвөрмөц урлагтай хүчтэй хэвтээ хуваарилал хийснээрээ онцлог боловч барилга бүрийн эзлэхүүн төлөвлөлтийг дахин давтагдашгүй өвөрмөц байдлаар шийдэж байсан нь дундад зууны монголын уран барилгын нэг онцлог юм. ...Заяын хүрээний төлөвлөлтийн зарчмыг одоогийн Хөвсгөл, Завхан, Архангай аймгуудад байсан хүрээ хийдүүд баримталж байжээ.”⁸⁸ гэсэн байна.

Заяын хүрээний ерөнхий байдал(хойд талаас) 1926-1928 он, Оросын судлаач С.А.Кондратьевийн авсан зураг

Заяын хүрээ нь удаа дараагийн Зая гэгээний үед сүм дуган шинээр баригдахын зэрэгцээ хүрээний оршин суугчид байнга нэмэгдсээр байжээ. Заяын хүрээний оршин суугчдын ихэнх нь түүний шавийнхан бөгөөд 100 гаруй өрх гэрийн 5000 хүн хүрээнд сууж байлаа. Хүрээний оршин суугчдын хороо хашаа нь лам нар, хүрээ харчуул, хүрээ худалдаачид гэж хуваагдаж байжээ. Заяын хүрээ өргөжин тэлэхийн хамт дээд, доод хүрээ гэсэн хоёр сууринд хуваарилагдан, доод хүрээ нь 5км-ийн газар байрлаж байв.

Заяын хүрээнд 1892 онд очсон А.Позднеев уг хүрээг “1000 ламын данстай боловч том хурал ном, ёслолын үеэр 4000 лам цуглардаг” хэмээн тэмдэглэсэн байдаг. Дээд хүрээ 6 аймаг 26 сүм дугантай хүрээний дэргэд лам нарын

⁸⁸ Даажав Б., “Монголын уран барилгын түүх” Дэд дэвтэр, УБ.2006 он, тал105

сууцны хороололтой, доод хүрээнд хоёр аймаг, лам нарын хороололтой байжээ. Заяын дээд хүрээ нь 22 дацан, 22 дуган, 12 сүм суварга, 24 жастай, доод хүрээ нь 2 дацан 6 жастай байжээ. Өөрөөр хэлбэл хүрээний бүх лам 8 аймагт суудаг бөгөөд 6 аймаг нь дээд хүрээнд, 2 аймаг нь доод хүрээнд байжээ.

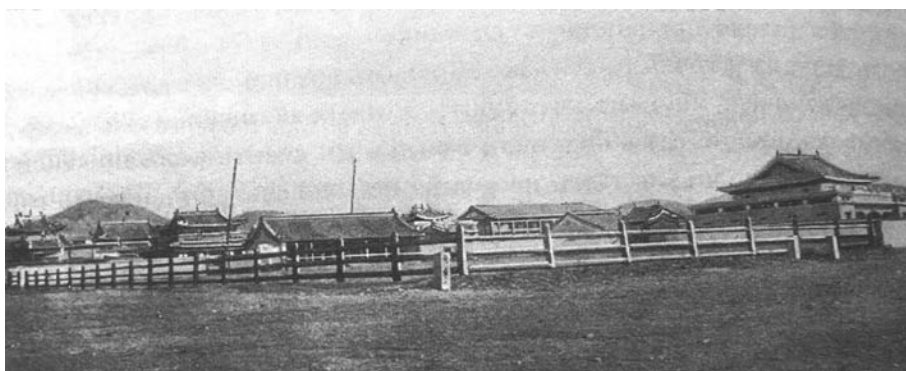

Заяын дээд хүрээ, 1926-1928 он. Оросын судлаач С.А.Кондратьевийн авсан зураг

Заяын хүрээ, 1957 он. Чехийн археологич Лумир Йислийн авсан зураг

“XIX-XX зууны Монголын сүм хийд, эрдэмт мэргэд” хэмээх номонд “Архангай аймгийн Эрдэнэбулган сум, Заяын гэгээний дээд хүрээ нь хойд өргөргийн 47°28'51.18", зүүн уртрагийн 101°27'7.14"-д, Сайн ноён хан аймгийн Зая бандида Лувсанпэрэнлэй 1688 онд Цогчин хурлыг үүсгэн Заяын хүрээний суурийг тавьжээ. Дээд хүрээ 1500 ламтай Чойрын дацантай. Заяын гэгээний доод хүрээ нь хойд өргөргийн 47° 27' 884', зүүн уртрагийн 101° 31' 292'-д, Сайн ноён хан аймагт .1832 онд байгуулагдсан. Доод хүрээ 250 гаруй ламтай Манба болон Дүйнхорын дацантай.”⁸⁹ гэж хүснэгтэд бичжээ.

Заяын доод хүрээ, А.М.Позднеев.1892 он

XVIII зууны эцсээр хятадын худалдаачид, XIX зууны эхээр оросын худалдаачид Заяын хүрээний баруун урд хэсэгт суурьшиж, хүрээнд гадаадын мөнгө хүүлэгчдийн пүүсүүд олширсон байна. Ийнхүү Заяын хүрээнд худалдаачдын хороолол үүсэж, үндэсний дархчуудын зэрэгцээ хятадын хувийн мод мужааны

⁸⁹ П.Гантуяа “XIX-XX зууны Монголын сүм хийд, эрдэмт мэргэд” УБ.2015 он, тал16

пүүсүүд бий болж, хөх тоосго шатаах бааюу(газар зуух)-нуудыг хятадууд ажиллуулж байжээ. Нөгөө талаар Заяын хүрээ нь Их Хүрээгээс Улиастай, Ховд хот орох худалдааны төв зам дээр байрлаж байсан нь цаашид улс төр, шашин, соёл, худалдааны нэг томоохон суурин болж хөгжихөд нөлөөлсөн байна.

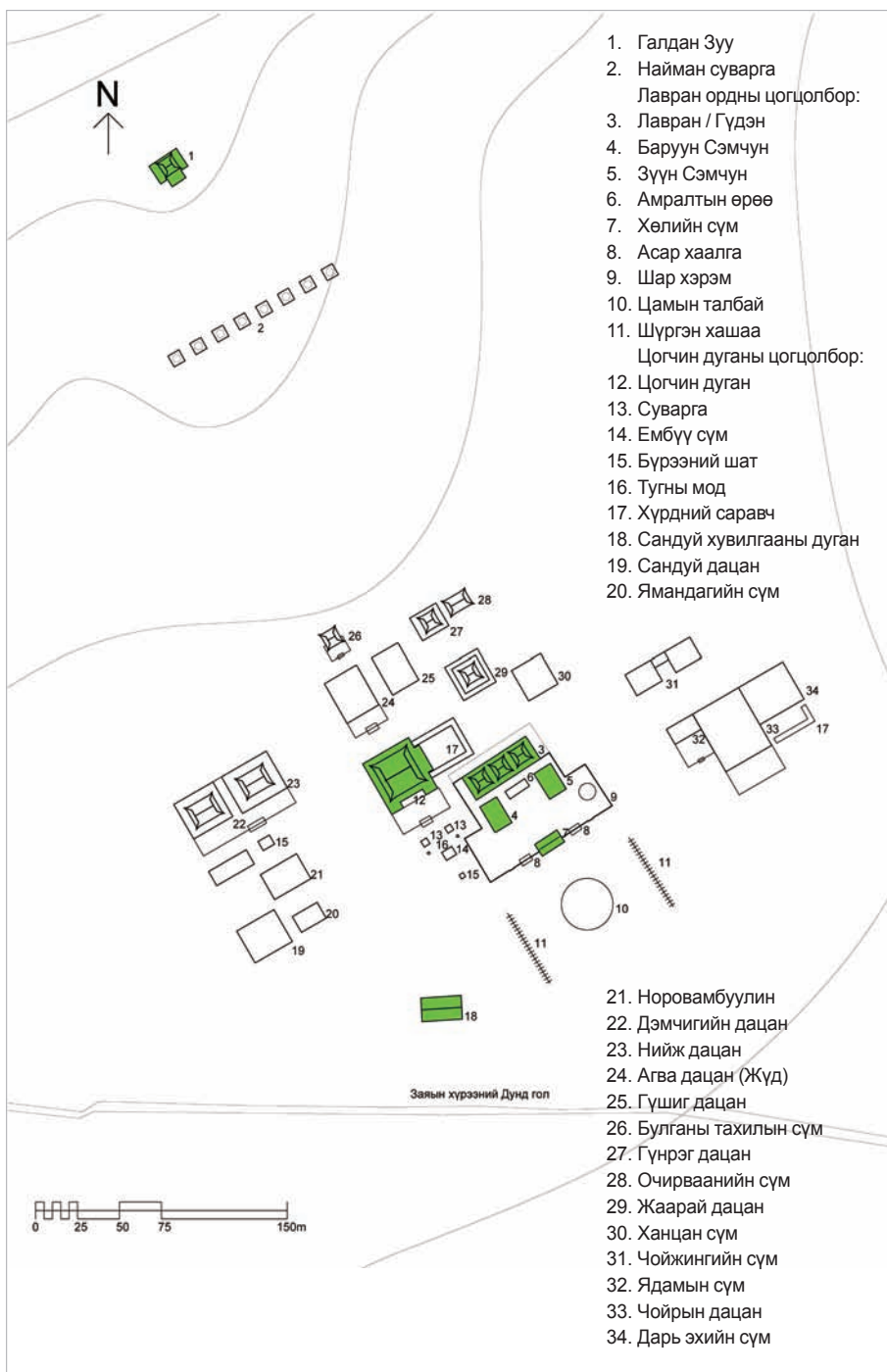
Заяын хүрээний ерөнхий байдал баруун урд талаас, Сакари Палси. 1909 он

Заяын хүрээнд гадны олон судлаачид очиж зохих хэмжээний судалгаа хийж тэмдэглэл, гэрэл зураг, тайлан, ном зэргийг үлдээсэн байдаг. Ялангуяа 1926, 1927, 1928 онуудад Оросын шинжлэх ухааны экспедицийн “Монгол

Дээрх экспедицийн тайланд байгаа С.А.Кондратьевийн авсан зургууд, 1926-1928 он

дахь бурханы шашны сүм хийдийн судалгааны материал. Хэнтий, Хангайн сүм хийдийн шүтээний болон сууцны барилгын тодорхойлолт” хэмээх судалгааны тайлан, түүнд хавсаргасан 75 гэрэл зурагт байгаа Заяын хүрээний сүм дуганы гэрэл зургууд нь үнэт баримт, судалгааны эх сурвалж болж байна.

Заяын хүрээний ерөнхий төлөвлөлт.

Сүм дуганы байрлалыг архивын материал, баримтат гэрэл зураг, аман судалгаа, газар дээрх туурь зэргийг үндэслэн зурав.

Заяын хүрээний төлөвлөлтийг харахад Эрдэнэ Булган уулын өвөр талын бага зэргийн налуу энгэрт уламжлалт “хүрээ” төлөвлөлтийн дагуу урагшаа задгай, бүх барилгын үүдийг урд зүг рүү харуулж, төвд нь Зая бандида Лувсанпэрэнлэйн Лавран ордон, ордны хэрмийн баруун хойдхон талд Цогчин дуганг төлөвлөж энэхүү хоёр гол байгууламжийн ар тал болон баруун зүүн талаар бусад сүм дуган, дацанг төлөвлөжээ. Лавран ордонтой бараг нэг тэнхлэг дээр түүнээс дээш Чандмань толгой дээр Галдан Зуу сүмийг барьсан байна. Сүм дуган буюу хийдийн хоёр талаар лам нарын гэр, сууц бүхий хороолол байсан бөгөөд Заяын хийд нь улам өргөжин хөгжиж Заяын хүрээ болж, дээд, доод хүрээ гэж хоёр хэсгээс бүрдэх болжээ. Заяын хүрээний өмнүүр одоогийн Бааст гол урсаж байсан бөгөөд тэр үед Заяын хүрээний Дунд гол хэмээн нэрлэж байсан байжээ.

Заяын хийдийн арын хадтай Булган уул нь далайн түвшнээс 1890м өндөрт орших бөгөөд түүний оройгоос доошлоод хамгийн дээд талын хавтгай том хадан дээр Богд Зонховын дүрийг түүнээс доош түүний хоёр талаар Жанрайсиг, Жанцав Дармаринчен, Хайдав Гэлэгбалсан, Ловон Бадамжунай, Авид бурханы хөргийг дүрсэлж өнгө ялган байж.

“Лавран ордон” хэмээх цогцолбор нь тусгай хэрэмтэй бөгөөд гол тэнхлэгийн хойморт Зая бандид Лувсанпэрэнлэйн Лавран байрлах ба өмнө

Лавран түүний урд талд Амрах өрөөний барилга харагдаж байна.

талд нь түүний Амрах өрөө хэмээх тусгай байшин түүний хоёр талд тэгш хэмийн байгуулалттай Сэмчун буюу Бага ордыг төлөвлөсөн байна. Хоёр Сэмчуны дундах талбайд төв тэнхлэг дээр Зая бандидын өвлийн гэр өргөө, хүлээн авалтын том өргөө, хамгийн урд талд Хөлийн сүм байрлана. Хэрмийн дотор урд хэсгийн баруун зүүн талаар үйлчилгээ аж ахуйн зориулалтын барилгыг төлөвлөсөн ба хэрмийн гадна цогцолборын урд талд цамын талбай, түүний хоёр талаар шүргэн хашаа⁹⁰ байрлуулсан байжээ. Энэхүү Лавран ордны цогцолбор нь Заяын хүрээний гол цөм болсон байгууламж тул IV Зая бандидын үед цогцолборын өмнө талд буюу хүрээний үүдэнд уулан өнгийн шүргэн хашаатай байх эрхтэй болсон байна.

Зая бандид Лувсанпэрэнлэйн Лавран ордны хэрэм цагаан өнгөтэй байсныг XIII Далай лам Заяын хүрээнд залрахдаа шар өнгөтэй болгохыг айлтгажээ.

Лавран ордны баруун хойх нь Заяын хүрээний гол сүм Цогчингийн цогцолборыг төлөвлөжээ. Уг цогцолбор нь Лавран ордны дараа орох томоохон цогцолбор бөгөөд Цогчин дуганы зүүн талын хаалганы өмнөх хашаатай том талбайд сүсэгтэн олонд зориулж “П” хэлбэрийн хүрдний саравч байсан ба энэ хашаа нь урдаа хаалгатай байжээ. Түүнчлэн урд талын гол хаалганаас урагш тэгш хэмийн байрлалтай хоёр суварга, хоёр тугны мод, түүний урд талд Ембүү хэмээх хоёр давхар жижиг сүм, түүнээс урагш бүрээний шат зэргээс бүрдэж байжээ.

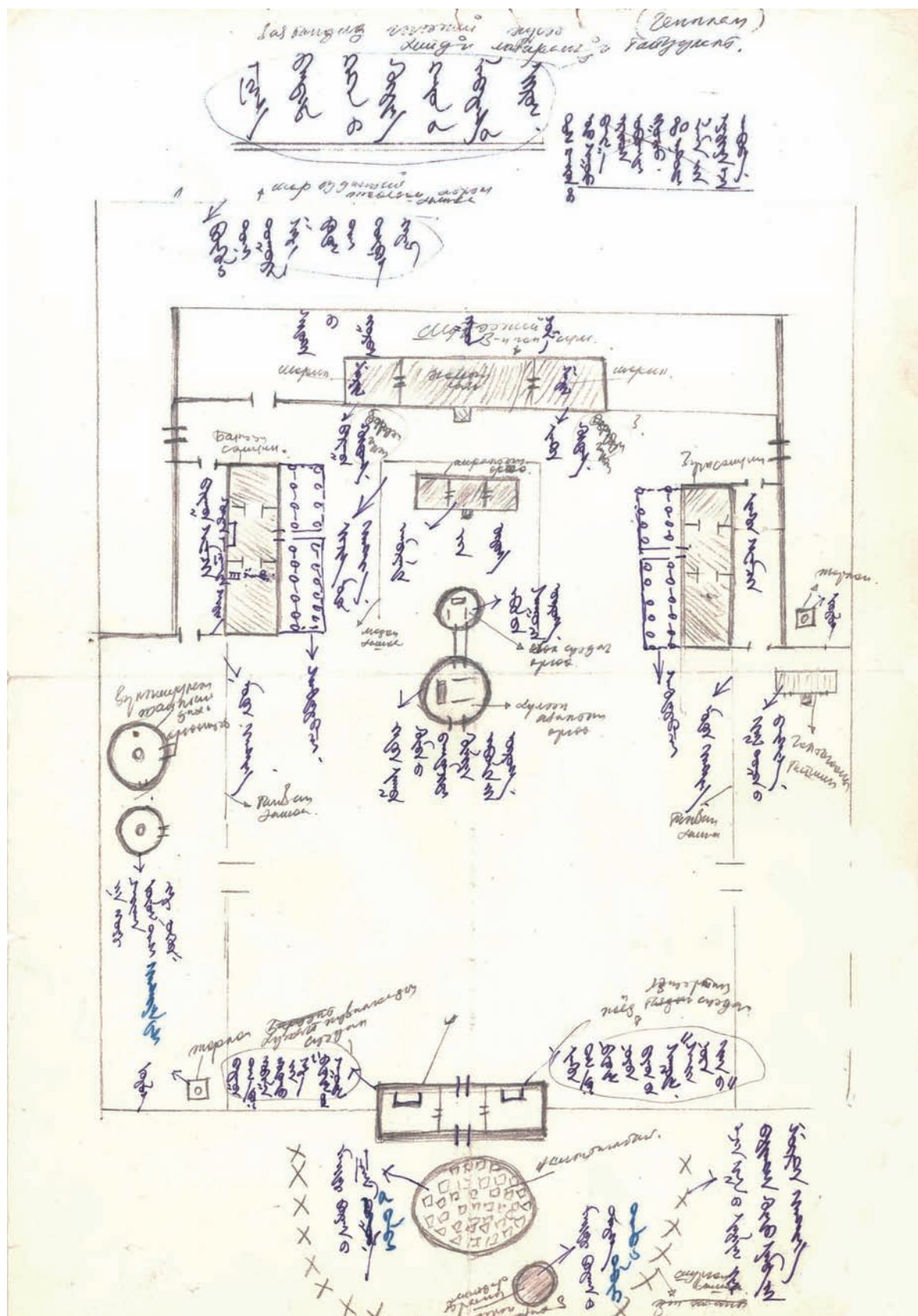

Цогчин дуганы цогцолбор

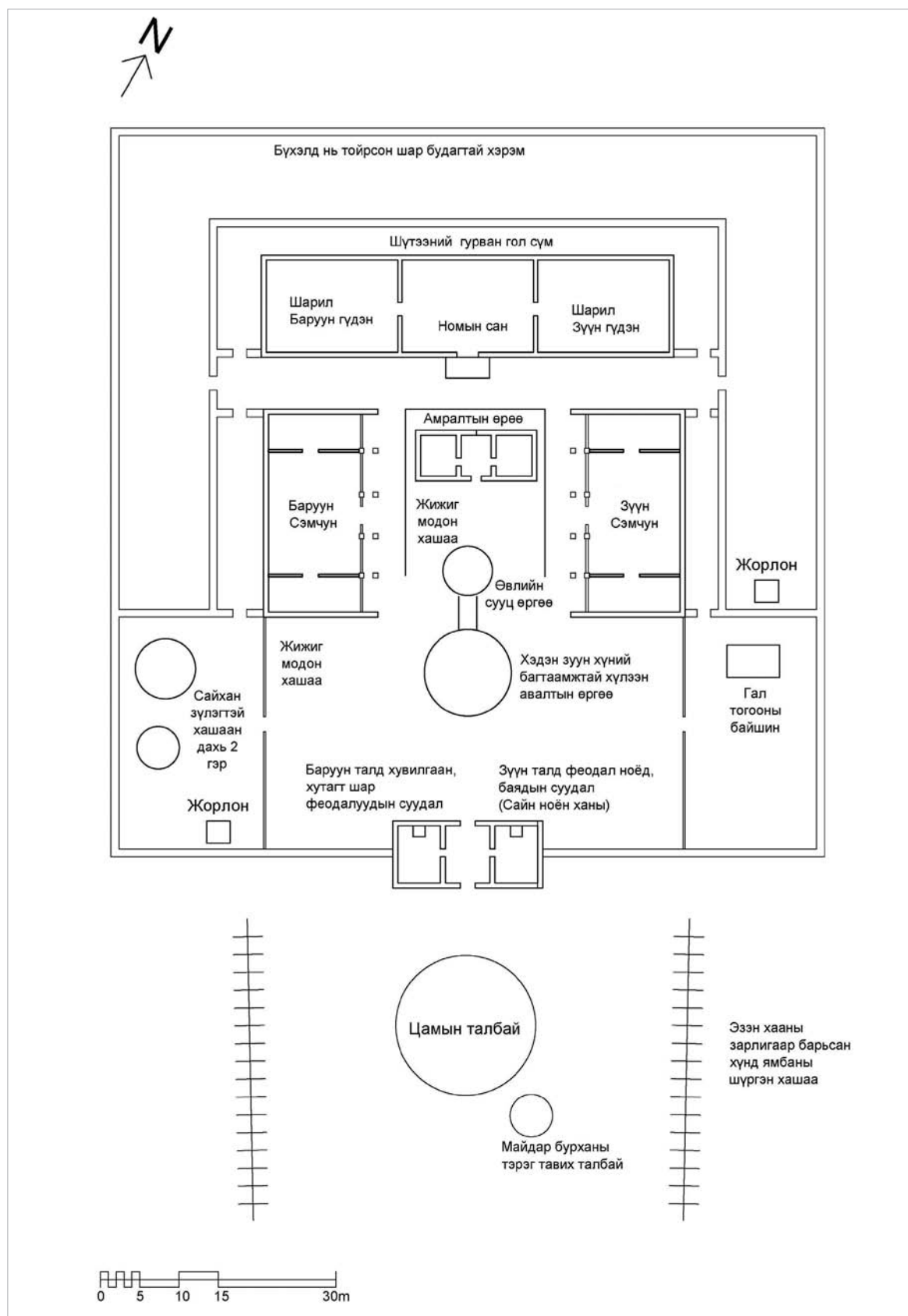
Цогчин дуганы зүүн хаалганы гадна талбай дахь хүрдний саравч 1926-1928 он. Оросын судлаач С.А.Кондратьевийн авсан зураг

⁹⁰ Гуалин модыг зөрүүлдэж нүхэлж хөшүүр хэлхэн хийсэн шүргэн шивээг “загаг” гэж боловч “шүргэн хашаа” хэмээн нэрлээд тогтжээ. Энэхүү шүргэн хашаа нь зөвхөн Манжийн хааны зарлигтай бөгөөд айлтгалтай сүмд байдаг.

Лавран ордны төлөвлөлт.

Заяын хийдэд шавилан сууж байсан Р.Гочоо(80 настай) ламаар 1986 онд яриулж ТСДЭСЗГ-ын түүхч Ж.Өлзий бичиж тэмдэглэсэн зураг (З.Оюунбилэгийн хувийн архиваас)

Лавран орд цогцолборын ерөнхий төлөвлөлтийн зургийг Р.Гочоо(1906-1996) ламаас авсан аман судалгааг үндэслэн зурсныг сийрүүлэн зурж, уйгуржин монгол бичгийг кирил үсэгт хөрвүүлэв.

3.2. Цогчин дуган

3.2.1. Архитектурын хэв маяг

Бурханы шашин Монгол нутагт одоогоос 2000 гаруй жилийн тэртээгээс эхэлж нэвтрэн хожим ихэд дэлгэрсэн бөгөөд XVI зуунаас Монголын зонхилох шашин болж буддын сүм хийд, хурал номын газар олноор байгуулагдах болсноор Монголын уран барилгын хөгжилд шинэ үе эхэлсэн гэж болно. Буддын шашны зан үйлийг эхлээд гэрт, дараа нь нүүдлийн модон сүм дуганд үйлддэг байснаа аажмаар суурьшмал байдалд шилжиж томоохон хүрээ, хийд байгуулагдсан байна. Эдгээр хүрээ хийд нь XVII зууны үеэс эхлэн олон хүн ам нутагладаг, ус бэлчээр сайтай, тодорхой газар суурьших болжээ. Иймээс суурьшмал байдалд тохируулан сүм дуганы барилгын материалд модноос гадна чулуу, тоосго, ваар зэргийг хэрэглэх болж архитектурын шинэ хэлбэр, зохиомж, хэв маягийг үүсгэн хөгжүүлжээ.

Архитектурын шинэ санаа, хэв маяг үүсэн хөгжихөд соёлын харилцаатай байсан төвөд, хятад, энэтхэгийн архитектур нөлөөлсөн юм. Тухайлбал, төвөдээс хавтгай дээвэр, чулуун дуган барих, хятадаас доугүн, дээврийн ваар, тоосго, энэтхэгээс суварга барих ур чадварыг нэвтрүүлж, өөрсдийн оюун санаа, уламжлалт арга, хуримтлуулсан туршлагадаа тулгуурлан үндэсний өвөрмөц хэв маягийг үүсгэсэн юм. Үүний нэг тод жишээ бол Заяын хүрээний барилгууд тэр дундаа Цогчин дуганы хэв маяг зүй ёсоор орно.

Заяын хүрээний төв хэсэгт буюу Лавран ордны баруун хойхно талд Цогчин дуган байрлах бөгөөд дуганы хаалгыг үл ялих зүүн урагш харуулж барьсан модон араг ястай, хөх тоосгон ханатай, тоосгон хана нь нэг давхар учир эгц босоо, асар дээвэртэй, хоёр давхар монгол хэв маягийн барилга юм. Ийм хэв маягийн барилга нь дорно дахины улс орон болон өөр хаа ч байхгүй зөвхөн Монголын үндэсний архитектур болохыг гадаадын эрдэмтэд цохон тэмдэглэсэн байдаг.

Цогчин дуган, баруун урдаас⁹¹

Цогчин дуганы үлдэц, баруун урдаас. 2017 он

⁹¹ "History, Architecture and Restoration of Zaya Gegeenii Khuree Monastery in Mongolia", Museum of Prehistoric Anthropology of Monaco, 2016. p.87

Ер нь шүтээний барилгын гол арга ясыг модоор хийж, дам нуруу, баганыг босгохдоо угсармал хийц хэсгүүдийг хэрэглэдэг. Өөрөөр хэлбэл, модон арга ясыг босгохдоо бүгдийг углуургадаж угсардаг байсан. Энэ нь Цогчин дуган дээр ч харагдаж байлаа. Цогчин дуганы сэргээн босгох зургийн автор Г.Нямдоржийн гүйцэтгэсэн ажлын зурагт Гонхоны ноён нурууны дээр өндрийг 15,14м гэж авсан байна.

Цогчин дуганаас үлдсэн модон араг яс, 2017 он

Цогчин дуганы гол хаалганы саравчны хоёр талын өрөө

Цогчин дуганы төлөвлөлтийг үзвэл тэг дөрвөлжин байгуулалттай, дотор талын баганын тэнхлэгээрээ 30,5х30,5м хэмжээтэй ба урд болон зүүн талын саравчны баганын тэнхлэгээр 33,8х33,8м хэмжээтэй, дотор талдаа дугуй огтлолтой 64 ширхэг баганатай, ханан доторх багана болон гол хаалга, зүүн хаалганы саравчны ил багана дөрвөлжин огтлолтой бүгд 52 ширхэг, хойд талын ханандаа цонхгүй, баруун зүүн талдаа 10,10 цонхтой, саравчны хоёр талд 2,2 цонхтой өрөө гаргаж өгсөн, цонхны хөмсгийг дөрвөлжин унь, хөх ваараар хийсэн байжээ. Төлөвлөлтийн онцлог нь зүүн талдаа хаалга нэмж гарган хаалганы өмнө гадна талд том талбайд хүрдний саравч төлөвлөж өгчээ.

Өнгө будаг, чимэглэл. Цогчин дуганы гадна талыг цагаан шохойгоор будаж, дээврийн хашлага(парапед)-ны баганын хоорондох зайг боролзгоны мөчрийг багцалж дүүргэн дээд талыг хөх ваараар хучсан нь хар бараан бүслүүрэн чимэг болж, түүн дээрх шармал толиуд нь наранд гялалзан улам сүр оруулж, хар цагааны хослол нь холоос тодрон харагддаг байна. Хоёрдугаар давхрын асар дээврийг банзаар ховил гарган, дэлийг хөх хавтан, ваараар хийж, гол дэлийг хээтэй хавтан, алт шармал суварган ганжир⁹², хоёр жанцан⁹³-гаар чимж, бага дэлийг амьтдаар чимсэн байжээ. Жанцанг ихэвчлэн хавтгай дээврийн дөрвөн өнцөг, хаалганы саравчны дээврийн хоёр тал зэрэгт тавьдаг бөгөөд гол дэлний хоёр үзүүрт лууны оронд жанцан тавьж чимсэн байх нь тун ховор юм.

⁹² Ганжир гэдэг нь сүмийн оройн чимэг. Ганжирыг зэсээр хөөж хийгээд алтаар өнгөлж, дотор нь маань хэмээх хэвлэмэл уншлага хийнэ. Суварган ганжир, догон ганжир гэсэн хоёр төрөл байдаг.

⁹³ Жанцан гэдэг нь уншлагын номоор дүүргэж, модон шонд угалсан бортог юм. Жанцанг зэсээр хөөж хийгээд алтаар өнгөлөх бөгөөд шашны зан үйлийн дагуу сүм дуганы орой, дээврийн өнцөгт 2, 4-р байрлуулж чимэглэдэг.

Цогчин дуганы дээврийн талаар 1984 онд Зая бандидын шавь байсан Ц.Аюуш(тухайн үед 74 настай) ярихдаа: “Хөлийн сүмийн дээвэр ховол⁹⁴ дээвэр байсан. Ховол гэдэг нь модоор ховол болгож цавчиж хийсэн дээврийг хэлнэ. Дэл нь хөх тоосгон дэлтэй байсан. Эндхийн Цогчин дуган тийм ховол дээвэртэй байсан.”⁹⁵ гэжээ. Мөн оросын судлаачдын 1926-1928 онд авсан зургаас Цогчин дуганы асар дээврийг модоор хийсэн байсныг харж болно. Шүтээний барилгын дээврийг модоор хийхдээ унины дээрх өнгөн банзыг үйсээр хучиж дээгүүр нь банзан дээврээ тавьдаг байсан байна. Ийм банзан дээврийг тэвш хэлбэрийн буюу ховилтой, эсвэл жигд харуулдсан банзаар хийдэг ба дээврийн банзны завсрыг нарийхан савхан модоор халхалдаг байж. Дээврийн ирмэгийг элдэв дүрс гаргаж огтолсон босоо ширхэгтэй банзаар хийх ба ихэвчлэн дээврийн ваарны дүрс хэлбэртэй адил хийдэг байна.

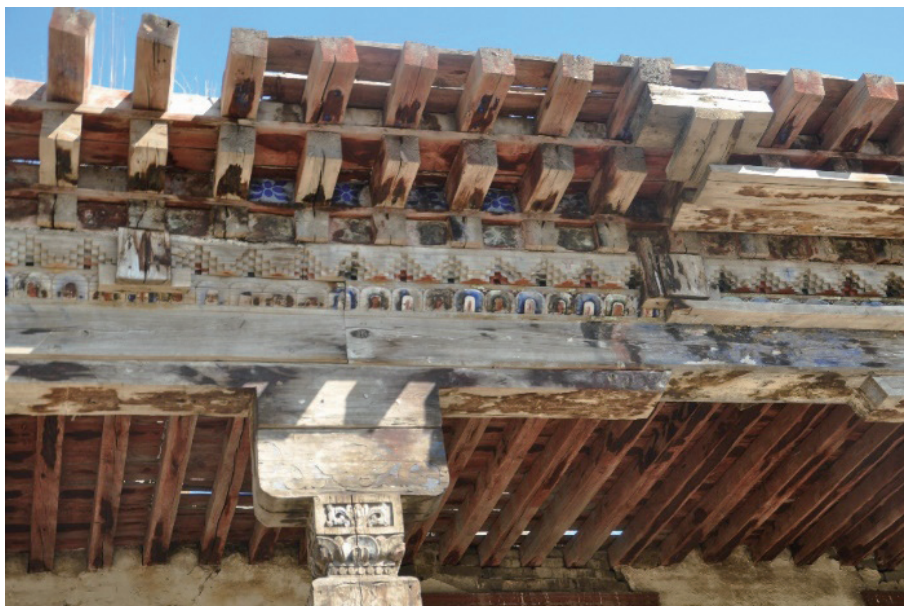
Цогчин дуганы нүүрэн талын төвийн хэсгийн хаалга, багана, дам нурууны хийц хэсэглэлийг хурц тод, олон өнгийн хээ угалзаар чимсэн байжээ. Тухайлбал, нүүрэн талын хоёр хавтастай гол хаалганы хүрээ модыг чимэглэхдээ эхлээд алтан очироор, дараа нь эрхин, бад, шоон хээ(шувууны үүртэй бад ч гэдэг)-гээр сийлж хөх, ногоон өнгөний дагнаас хийж буджээ. Хаалганы саравчны баганын толгойг сийлбэрлэж, дам нурууг өнгө ялган хээлж будаж, дам нуруу, дөрвөлжин унины хооронд мөн бад, шоон хээ(шувууны үүртэй бад)-гээр чимж будсан байна.

Цогчин дуганы урд талын хаалганы дээд хэсгийн чимэглэл, 2017 он

⁹⁴ “ховол”- нарийн уртуулаг хонхор; “ховил”- юманд янз маяг болгон мөчидхөн гаргасан уртааш дагуу нарийн хонхор гэж Я.Цэвэл “Монгол хэлний тайлбар толь бичиг”-т тайлбарласнаас үзэхэд “ховол, ховил” гэдэг үг нь нэг утгатай байна.

⁹⁵ ТСДЗСЗГ-ын эх бүтээлийн зураач Б.Адъяагийн хийсэн аман судалгаанаас 1984.4.23.

Цогчин дуганы нүүр талын саравчны баганын толгой, дам нурууны чимэглэл, 2017 он

3.2.2 Хэмжилт судалгаа

1) Барилгын ерөнхий байдал

Цогчин дуган бол Зая гэгээний хүрээний гол барилга бөгөөд эдүгээ үлдэж хоцорсон барилга нь төвөд маягийн 2 давхар барилга ажээ. Хуучны гэрэл зураг болон план зурагт үндэслэн, барилгын гол хэсэгт 2 давхар бүтэц бүхий хятад маягийн барилга байрлаж, түүний эргэн тойронд төвөд маягийн барилга байсан гэж үзэв. Тиймээс Цогчин дуганы анхны дүр төрх нь төвөд-хятад маягийн барилга байсан бололтой. Хятад маягийн барилга байрлаж байсан гол төв хэсэгт эдүгээ суурь чулуу нь л үлдэж хоцорсон боловч тэр нь хуучны суурь чулуу биш, харин хожим сольж тавьсан бетон суурь ажээ. Эдүгээ үлдэж хоцорсон хэсгийн гол бүтэц нь модон бүтэц бөгөөд гадна талын ханын хувьд модон бүтцийг тоосгон ханан дотор оруулан барьсан тул гаднаасаа тоосгон барилга мэт харагдана.

Тус хийд Булган уулын өвөрт налуу газарт байрлах бөгөөд баруун талаар нь 2 урсгалтай автозам хийдийн талбайгаар дайрч өнгөрөх тул ялангуяа хийдийн баруун хажуу талын эвдрэл гэмтэл нэлээд их ажээ. Барилга нь ерөнхийдөө нэлээд их эвдэрч гэмтсэн, нурж унах аюултай агаад орж гарахыг нь хязгаарлаагүй тул адуу мал орж гарсны улмаас үүссэн эвдрэл гэмтэл их байна. Урд хажуу талын гадна талын хана ба хаалга зэрэг нь харьцангуй бүрэн бүтэн байдалтай агаад хаалга нь баруун, зүүн хажуу талд бас байрлаж байсан бололтой. Гэвч зүүн хажуу талын хаалга нь гагцхүү ерөнхий бүтэц нь үлдэж,

баруун хажуу талын хаалганаас ямар нэгэн ул мөр үлдэж хоцорсонгүй.

Цогчин дуганы баруун хойд хажуу тал

Цогчин дуганы ерөнхий байдал
(2017 он)

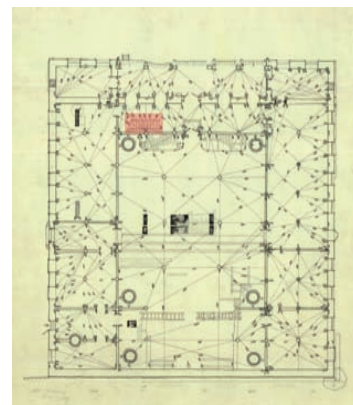
2) Байгуулалтын төлөвлөлт

(1) 1 дүгээр давхар

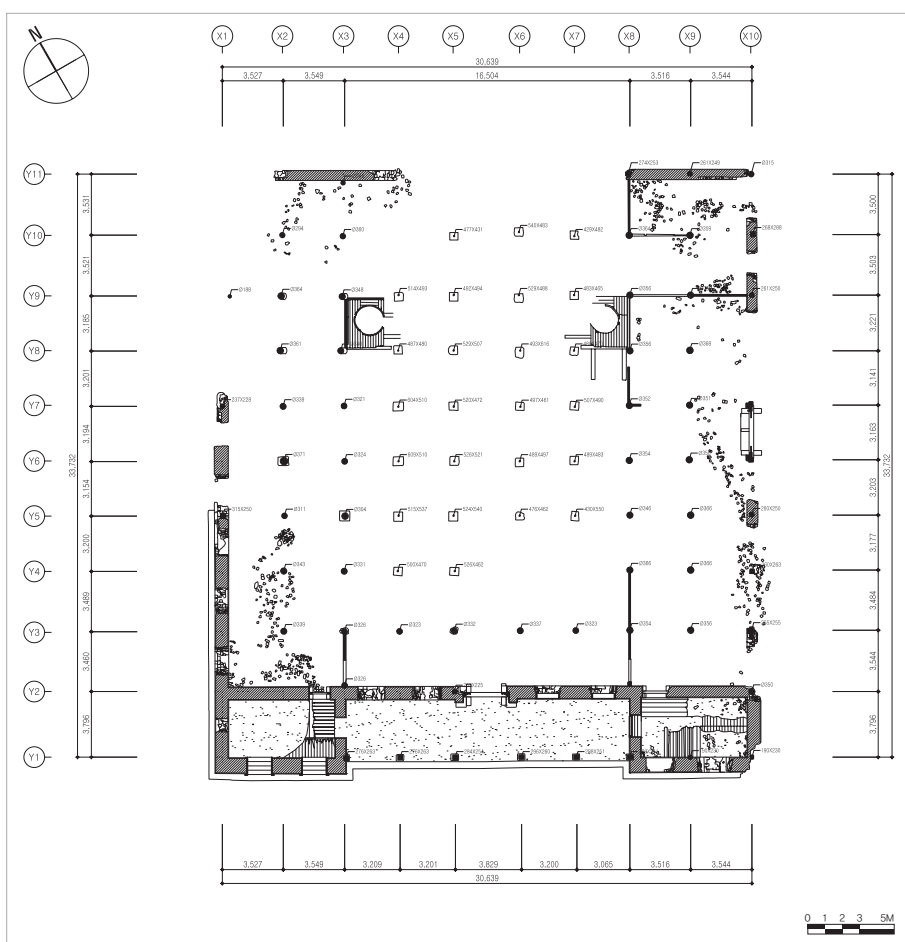
Барилгын байгуулалтын хувьд урд нүүрэн талдаа 9 тасалгаа, хажуу талдаа 10 тасалгаатай агаад ханын гол шугамын дагуу урдаас хойш чиглэлд 33,732 мм, зүүнээс баруун тийш 30,639 мм, урдаас хойшоо уртавтар тэг дөрвөлжин байгуулалттай ажээ. Барилгын урд тал нь зүүн урагш 30°-ыг чиглэж байрлажээ. Хийд нь '□' хэлбэртэй боловч түүний бүтцээс хойт тал руугаа задгай 'П' үсэг мэт хэлбэр нь л үлджээ. Харин хойт тал нь хашаатай залгаастай байсан гэж таамаглаж байгаа агаад эдүгээ хойт талын хана нь нурж хашааны зарим хэсэг нь үлдэж хоцорчээ. Урд талын хэсэг нь голын тасалгааны зүүн талын 2 тасалгаа, баруун талын 2 тасалгаа нь задгай (нээлттэй), хонгил хэлбэртэй бөгөөд түүний зүүн баруун талд хажуу өрөөтэй ажээ.

Баганын байрлалын хувьд барилгын зүүн, баруун, урд нүүрэн талаар, хамгийн дотор талд нь дотор эгнээний өндөр баганууд байх агаад түүний гадна талаар зүүн, баруун талд нь гадна эгнээний өндөр баганууд, мөн хамгийн гадна талын ханаар хүрээлэгдсэн төгсгөлийн өрөөний эгнээнээс бүрэлдэх ажээ. Урд талын хэсэг нь гадна эгнээний өндөр багана бус, гадна эгнээний 1 дүгээр эгнээ ба гадна эгнээний 2 дугаар эгнээнээс бүрэлдэх бөгөөд зүүн, баруун талын хажуу өрөө ба хонгил байрлаж байна. Дотор эгнээний өндөр баганын эгнээ ба гадна эгнээний өндөр баганын эгнээ нь дээш үргэлжилсээр дээд давхартайгаа холбогдон дээд давхрын байгуулалтыг бүрдүүлэх бөгөөд дээд, доод давхрын хооронд эдүгээ үлдэж хоцорсон дээд давхрын нээлхийн хэсгийн ул мөр ба 1978 оны хэмжилт судалгааны эх хэрэглэгдэхүүнээс үзэхэд Y2-Y3 эгнээний X3-X4, X7-X8 тасалгаанд байрласан хоёр хажуугийн шатаар орж гардаг байсан болов уу гэж таамаглаж

байна. Тасалгааны өргөн нь гол хаалга байрласан голын тасалгаа хавиар 3,800 мм орчим буюу хамгийн өргөн бөгөөд зүүн, баруун хажуугийн дотор эгнээний өндөр баганын эгнээнээс гадна эгнээний өндөр баганын эгнээ хүртэл байрлах “дэс өрөө” нь тус тус 3,200 мм орчим байна. Түүнээс цааш хажуу өрөө байрлах гадна эгнээний өндөр баганын эгнээнээс төгсгөлийн өрөөний эгнээ хүртэлх өргөн нь тус бүр 3,500 мм орчим ажээ. Хажуу талын хувьд хамгийн урд хажуугийн Y1~Y2-ийн тасалгаа нь 3,800 мм буюу хамгийн өргөн бөгөөд түүнээс хойш Y2~Y3, Y3~Y4 тасалгаа нь 3,500мм

1978 оны хэмжилтийн план
(шатны байршил)

1-р давхрын байгуулалт

Цогчин дуганы баруун урд хажуу тал

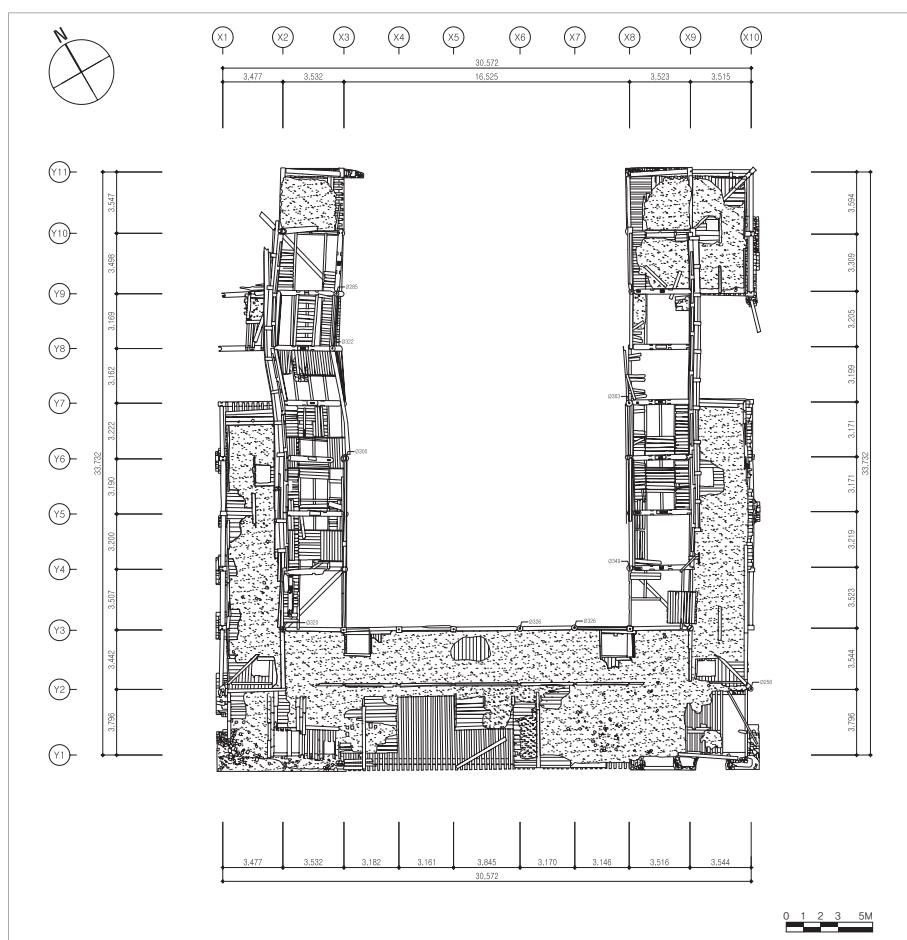

Цогчин дуганы дотор эгнээний өндөр багана

орчим байна. Түүнээс хойш 3,200 мм орчим ажээ.

(2) 2 дугаар давхар

Дээд давхрын байгуулалт нь нийт 36 ширхэг доод давхрын гадна эгнээний өндөр багана ба дотор эгнээний өндөр баганууд дээш үргэлжлэн дээд давхар луу холбогдож бүрэлдсэн тасалгааг дотор талын орон зай болгон ашигласан ажээ. Гадна эгнээний өндөр баганагүй дээд давхрын урд талын хэсэгт нь “захын багана” босгосон байсан гэж таамаглаж буй хэдий ч тэр нь эдүгээ үлдэж хоцорсонгүй. Эдүгээ ил гарсан дээд давхрын төгсгөлийн өрөөний эгнээ нь 1978 оны хэмжилтийн эх хэрэглэгдэхүүнээр дамжуулан дэврээр хаагдсан байсныг мэдэж болно. Дээд давхрын шалны тухайд, доод давхрын дам нурууны хоорондуур, нэг багана хоорондын зай 4 эгнээ болж байхаар урдаас хойш чиглэлд 3 ширхэг дүнзийг хуваарилж тогтоосны дараа түүний дээгүүр зүүнээс баруун тийш банз шахах аргаар байгуулжээ.

2-р давхрын байгуулалт

Дээд болон доод давхрын хаалганы нээлхийн хэсэг

Дээд давхрын дүнг болон шалны банз

3) Суурь чулуу, довжоо

Барилгыг тулж буй суурь чулууны хувьд, байгалийн чулууг засаж янзлаагүй суурь чулуу ба дөрвөлжин хэлбэртэй суурин дээр дугуй хэлбэртэй баганын суурь бүхий боловсруулж зассан суурь чулуу, дөрвөлжин хэлбэртэй засаж янзалсан суурь чулуу гэсэн гурван төрлийнхийг хэрэглэжээ. Эдгээрийн дотроос дугуй хэлбэртэй баганын суурь бүхий боловсруулж зассан суурь чулууг голдуу дотор эгнээ ба гадна эгнээний өндөр багана байрлах газарт тавьсан агаад төгсгөлийн өрөөний эгнээний баганын хувьд байгалийн чулууг хэрэглэжээ. Харин дөрвөлжин хэлбэртэй засаж боловсруулсан суурь чулууг барилгын урд талын хэсгийн хонгилд байх баганын доор хэрэглэжээ.

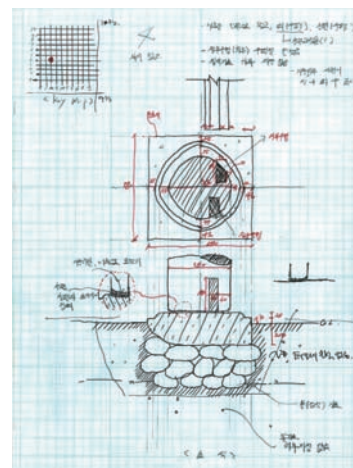
Барилга байхгүй төв хэсэгт нь бетон суурь чулуу үлдэж хоцорсон боловч энэ нь хожим сольж тавьсан хэмээн таамаглаж байна. Баганын доод хэсэг ба суурь чулууны хооронд төмрийн өөдсийг ивээс болгон хэрэглэж шавраар шавж бэхэлжээ. Барилгын суурийг тулах суурь чулууны дотроос нэгийг сонгон авч түүний доод хэсгийн бэхэлгээ, суурийг хэрхэн дагтаршуулж бэхжүүлснийг нягтлахын тулд сувгийн малтлага судалгааг хийв (ХЗҮ5). Судалгааны үр дүнд тэрхүү доод хэсэгт жижиг чулуунууд илэрснээс бус, тусгайлан суурийг дагтаршуулж бэхжүүлсэн зүйл илэрч олдсонгүй.

Дөрвөлжин дугуй хэлбэртэй баганын суурь чулуу ба жижиг чулуун суурь

Байгалийн чулуун суурь

Баганын суурь чулуу (гар зураг)

Урд нүүрэн талын дөрвөлжин суурь чулуу

Төв хэсгийн бетон суурь

Барилгын довжоо (фундамент) нь ойр орчмын газрын гадаргуу өргөгдөх буюу эвдэрсний улмаас урд хажуу тал ба зүүн хажуу, баруун хажуугийн зарим хэсэгт л илэрч байна. Довжооны хэсгийн ил гарч цухуйсан урт нь 400 мм орчим агаад урд хажуу талын баруун үзүүр хавиараа газрын өнгөн хөрснөөс дээш 680 мм орчим өндөр байна. Эдүгээ довжооны гадна тал нь бетоноор хучигдсан агаад зүүн хажуу талын хагарсан хэсгээр дамжуулж довжооны дотор талыг нягталж чадсан боловч, тусгай хэлбэр маяг илэрч олдсонгүй, жижиг чулуунууд ба шороогоор дүүргэсэн байдалтай ажээ.

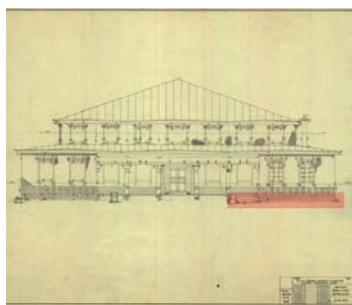
1978 оны хэмжилтийн эх хэрэглэгдэхүүнээс үзэхэд байгалийн чулуун довжоотой байсныг таамаглаж болно. Довжооны хэсгээс ч бас тусгай шатны ул мөр олж чадаагүй боловч, 1978 оны хэмжилтийн эх хэрэглэгдэхүүнээс урд нүүрэн талын зүүн хажуугийн “дэс өрөө”-нд шат байсан нь харагдах агаад

Довжооны бетондсон хэсэг (1)

Довжооны бетондсон хэсэг (2)

1978 оны хэмжилтийн зураг
(шат, довжоо)

Довжооны хэсгийн жижиг чулуунууд

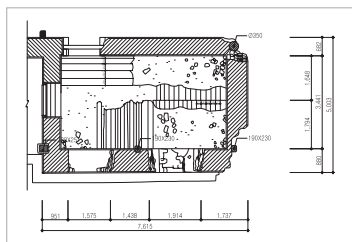
Урд талын шал

хэмжилт судалгаа хийхдээ үйлдсэн сэргээлтийн зураг дээр төв хэсгийн “голын өрөө”-нд шат байсан нь мэдэгдэж байна. Урд нүүрэн талын “голын өрөө”-нөөс арай зайтай газарт засаж янзалсан дугуй хэлбэрийн шалны чулуунууд дэвссэн байсан агаад түүнээс хойш байгалийн чулуугаар зам хийсэн ул мөр байгаа тул “саран тагт” үйлдсэн байх магадлалтай хэмээн таамаглаж байна.

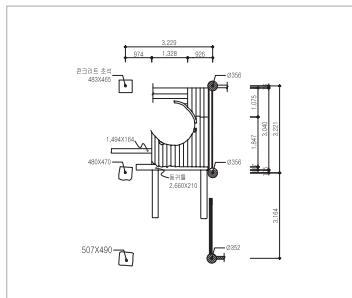
4) Шал, модон шал

Дотор талын шал нь удаан хугацаанд ил байсны улмаас шороо, өвс ногоогоор хучигдсан байдалтай байв. Тиймээс шалыг хэрхэн тавьсныг нягтлахын тулд дотор талд овоорсон шороог зайлуулж хоёр хажуугийн “хажуу өрөө” ба төв хэсэгт тусгай модон шалны хэлбэр бүхий шал байсныг тогтоов. Хоёр хажуугийн “хажуу өрөө”-нд урт модон шал тавьсан байсан боловч чиглэл нь жигд ижилхэн биш, харилцан адилгүй өндөртэйгөөр шинэ модон шал тавьсан учир хэрэглээ ба цаг үеэсээ хамааран модон шалыг нэмж тавьсаар байсан гэж үзэж байна. Мөн 1978 оны хэмжилтийн план зураг дээр хоёр хажуугийн “дэс өрөө”-нд модон шалыг тэмдэглээгүй тул, хожим нь бий болсон гэж таамаглаж ч болно.

Барилгын дотор талын төв хэсэг дэх шалыг сорилын малтлага судалгаа хийж үзсэний үр дүнд зүүн, баруун хажуу талд тус тус пийшин тавьж байсан байршил ба модон шалны бүтцийг олж тогтоов. Пийшин тавьж байсан газарт модон шал тавилгүйгээр, шороон шалны дээр модоор үйлдсэн дугуй хүрээг тавьжээ. Гол хэсэг дэх пийшин нь 1978 оны план зурагт дотор эгнээний өндөр баганын эгнээнээс дотогш төв хэсэг ба урд, хойт талд 6, зүүн хажуугийн төгсгөлийн өрөөний эгнээн дээр 1 тэмдэглэгдсэн байсан боловч, тус судалгааны үед төв хэсгийн 2 пийшингийн ул мөрийг л илрүүлж чадав. Модон шалны бүтэц нь урт дүнзэн модыг 1,755 мм-ийн зайтайгаар тавьж, түүний дээр богино дүнзийг 1,275 мм-ийн зайтай ховил гаргаж холбосны дараа, 150-170 мм-ийн зайтай (өргөн) шалны банзыг богино дүнзтэй хадаасаар хадаж тогтоох аргаар үйлджээ. Модон шалны бүрдэл хэсгүүд нь дээд хэсэгтээ модыг засаж янзалсан боловч доод хэсэгтээ засаж янзлаагүй учир модны холтосны зарим нь тэр хэвээр үлдэж хоцорсон байдалтай байв. Модон шал ба багана, бас ханын доод хөндлөвтэй зангидан холбосон арга нь шууд залгуулан холбох буюу хадаасаар бэхлэх аргаар үйлдсэн бөгөөд ямар нэгэн тусгай зангидан холбох аргыг олж илрүүлсэнгүй.

Зүүн хажуу өрөөний хэсэглэл

Төв хэсгийн модон шалны хэсэглэл(зүүн тал)

Сандуй хувилгааны дуганын зуух

Урд нүүрэн талын баруун хажуугийн хажуу өрөөний модон шал

Урд нүүрэн талын зүүн хажуугийн хажуу өрөөний модон шал

Баруун хажуугийн хажуу өрөөний модон шалны нарийвчилсан зураг

Зүүн хажуугийн хажуу өрөөний модон шалны нарийвчилсан зураг

Төв хэсгийн баруун хажуугийн модон шалны бүтэц

Төв хэсгийн зүүн хажуугийн модон шалны бүтэц

Зүүн хажуугийн модон шалны урт дүнз ба богино дүнз

Зүүн хажуугийн модон шалны бүрдэл хэсгийн нарийвчилсан зураг

5) Хийц бүтээцийн төлөвлөлт

Цогчин дуган нь хятад маягийн 2 давхар барилгыг төвөд маягийн барилга ороосон байдалтай төвөд-хятад маягийн барилга мэт харагдах боловч эдүгээ

төвөд маягийн барилга нь л үлдэж хоцорчээ. Эдүгээ үлдэж хоцорсон барилга нь урд нүүрэн талын 9 тасалгаа, хажуу талын 10 тасалгаатай агаад доод давхрын дотор эгнээний баганын эгнээ ба гадна эгнээний баганын эгнээ дээш үргэлжилсээр дээд давхрын “захын багана” болж дээд давхрын дотор талыг бүрдүүлсэн ажээ. Дээд давхар нь төгсгөлийн өрөөний эгнээнээс бусад, урд нүүрэн талын 7 тасалгаа, хажуу талын 8 тасалгаанаас бүрдэнэ. Гадна эгнээний баганууд байхгүй урд хажуу талын 2 дугаар давхарт дээд давхрын “захын багана”-ыг босгосон байсан хэмээн таамаглаж буй боловч эдүгээ үлдэж хоцорсон багана алга байна. Хойт хажуугийн төгсгөлийн өрөөний эгнээ (Y11) бас доод давхартаа өндөр багана биш, харин “гадна талын багана” босгосон тул [тэр хэсэгт] дээд давхар үгүй ажээ. Өмнө талын хаалганы хэсэгт харьцангуй сайн засаж янзалсан 6 багана босгож хонгилыг бий болгожээ. Урд талын хэсгийн “өнцөг бүхий баганын” дээд хэсэгт баганын толгой ба доугунг гоёмсгоор товойлгон сийлж чимэглэсэн боловч, хожим нь энэхүү сийлбэрийг бүгдийг нь хусаж арилгасан болон мод хадаж хээ угалзыг нь далдалсан ул мөр үлдэж хоцорчээ.

Тасалгааг бүрдүүлж буй дотор талын өндөр баганын хувьд дугуй [хөндлөн огтлолтой] багана хэрэглэсэн бөгөөд төгсгөлийн өрөөг бүрдүүлж буй тоосго чулуун хананд орсон багана нь голдуу “өнцөг бүхий баганыг” хэрэглэжээ. Дугуй баганын диаметр нь 1,200 мм-ийн зайд хэмжихэд 294-366 мм бөгөөд дунджаар 330 мм диаметртэй баганыг хэрэглэжээ. Харин дээд хэсэг рүү ойртох тусам хэмжээ нь багасч байна.

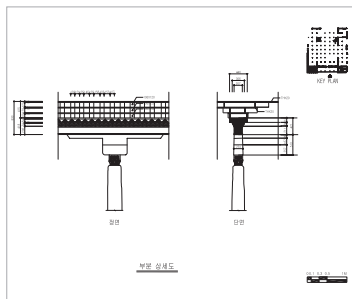
<Хүснэгт 2> Цогчин дуганы өндөр баганын диаметр (нэгж: мм)

Баганын байршил	Y3	Y4	Y5	Y6	Y7	Y8	Y9	Y10
X2	339	343	311	371	339	361	364	294
X3	326	331	304	324	321	340	348	360
X4	323	.	.	.	.	.	.	.
X5	332	.	.	.	.	.	.	.
X6	337	.	.	.	.	.	.	.
X7	323	.	.	.	.	.	.	.
X8	354	366	346	354	352	356	356	364
X9	356	366	366	358	351	368	352	359

* Баганын диаметрийг сууринаас дээш 1,200 мм-ийн өндөрт хэмжсэн болно.

Өндөр багана нь газрын гадаргаас ойролцоогоор 3,800 мм орчимд доод давхрын дам нуруутай холбогдож, дээд давхрын баганын толгойн хэсэгт дээд давхрын дам нуруутай холбогджээ. Энэхүү эгнээний өндөр багана нь

хөндлөвчөөр холбогдсон байна. Өндөр багана ба дам нуруу, хөндлөвчийг зангидан холбохдоо бүгдэд нь углуургын аргыг хэрэглэжээ. Өндөр баганын дээд хэсэгт нь баганын далбааны дээд талын банзыг ам зөрүүлэн залгасан агаад өндөр багана ба баганын далбааны дээд талын банзны хувьд үзүүрт нь углуурга гаргаж холбожээ. Баганын далбааны дээд талын банзны дээр дээврийн нурууны нэг хэсэг үлдэж хоцорсон агаад харин дээврийн нурууны дээд хэсгийн бүтэц нь үлдэж хоцорсонгүй. Өндөр багана ба дам нурууны зангидан холбосон байдлын тухайд гэвэл доод давхрын дам нуруу нь баганыг нэвт гарах байдлаар углуургадан холбосон боловч, дээд давхрын дам нуруу

Урд нүүрэн талын багана ба дээд хэсгийн бүтэц

Цогчин дуганы дотор талын хийц бүтээцийн бүтэц

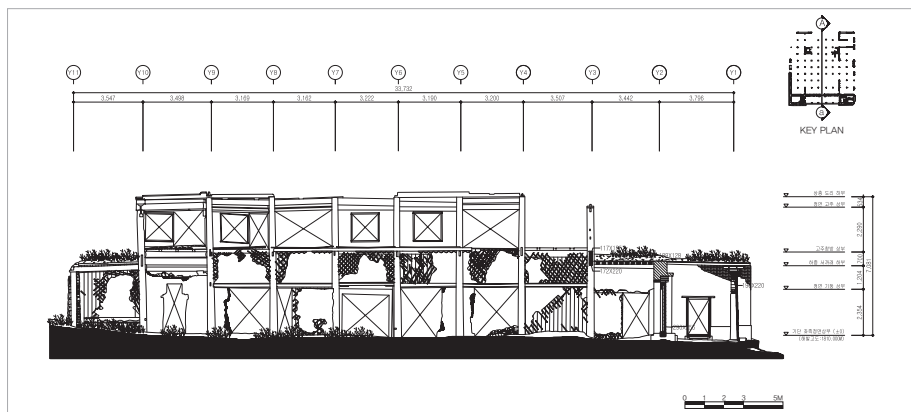
Өндөр баганын дээд хэсгийн дам нуруу ба дээврийн нурууны зангидан холбосон байдал

Доод давхрын "гадна талын багана" өндөр баганын хооронд булангийн дам нурууг зангидан холбосон байдал

Өндөр баганын ар талын үзүүрийг зангидан холбосон байдал

A-a Огтлол

нь баганыг нэвт гаралгүй, углуургаар холбогджээ. Барилгын буланд гурван тийш чиглэсэн дам нурууг багананд ховил гарган холбожээ. Эдгээрийн дотроос диагональдан (ташуу чиглэлд) тавигдсан булангийн дам нурууны хувьд илүү гарсан үзүүр нь баганыг нэвтлэн нэлээд урт илүү гарч, хэвтээ чиглэлд дам нурууг сугалахгүйн тулд шаантаг хадаж бэхэлжээ.

6) Цонх, хана

Эдүгээ хана нь ихэд эвдэрч гэмтсэний улмаас цонх болон ханын ерөнхий төлөвлөлт ямар байсныг тодорхой мэдэх боломжгүй боловч, 1978 оны хэмжилтийн эх хэрэглэгдэхүүн ба эдүгээгийн ул мөр зэргийг лавлаж үзвээс гол хаалганы хувьд өмнө талын төв хаалга ба зүүн хажуу, баруун хажуу талд гадна талаасаа орох боломжтой хаалга тус тус нэг байсан гэж үзэж болох агаад дээд давхарт нь гагцхүү цонх байсан хэмээн таамаглаж болно.

(1) Цонх

Барилгын өмнө талын урд талын 5 тасалгаа нь задгай байдалтай агаад төв хэсгийн "голын өрөөнд" байрлах хаалга нь гол хаалга бөгөөд хамгийн том хаалга гэж үзэж болно. Төв (гол) хаалгыг үйлдэхдээ тоосго чулуун ханын хооронд дээд, доод хөндлөвчийг зангидан холбож тэдгээрийн хооронд хаалганы баганыг хоёр хажуу талд нь босгожээ. Дээд хөндлөвчийн дээр дээврийн унины бүтэцтэй ижил унины чимэглэл нь давхар саравч хэлбэрийн үеэс бүрэлдэж байна. Эдүгээ хаалганы хавтас нь устаж үгүй болсон хэдий ч хаалганы багана ба товойж гарсан чимэглэлийг эс тооцвол, хаалганы өргөн ойролцоогоор 1,800 мм бөгөөд хаалганы хавтас нь ганц хавтастай хаалга суулгахад тохиромжгүй байсан бололтой тул хоёр хавтастай хаалгатай байсан бололтой. 1978 оны хэмжилтийн эх хэрэглэгдэхүүнээс хоёр хавтастай хаалга байсан нь тодорхой боловч, түүний хийц маяг орчин үеийн шинжтэй тул анх байсан хуучин хаалга гэж үзэхэд бэрх бөгөөд хаалганы баганын чимэглэлд ч бас хааж халхалсан ул мөр буй тул өөрчлөгдөн хувирсан гэж таамаглаж болно. Урд талын "голын өрөөний" хаалганы хавтасны 4 талд нь бурханы шашны зан үйл үйлдэх үед хэрэглэдэг очирын дүрс бүхий хээ угалзыг сийлсэн бөгөөд хээ угалзны хувьд хаалганы хавтсанд хээ угалз зурж, түүн дээр төмөрлөг давхарлах аргыг хэрэглэж чимэглэжээ.

Зүүн хажуугийн хаалгыг үйлдэхдээ хоёр баганын (X10Y6, X10Y7) хооронд дээд, доод хөндлөвчийг зангидан холбож, түүний дунд хаалганы багана суулгажээ. Зүүн хажуугийн хаалга ч бас хаалганы хавтас нь устаж үгүй болсон хэдий ч хэмжээ, хэлбэр нь өмнө талын хаалга лугаа төстэй учир хоёр

Нүүр талын хаалганы хээ
угалзнаас авсан хэв 1

Нүүр талын хаалганы хээ
угалзнаас авсан хэв 2

Өмнө талын хаалганы нүүрэн тал

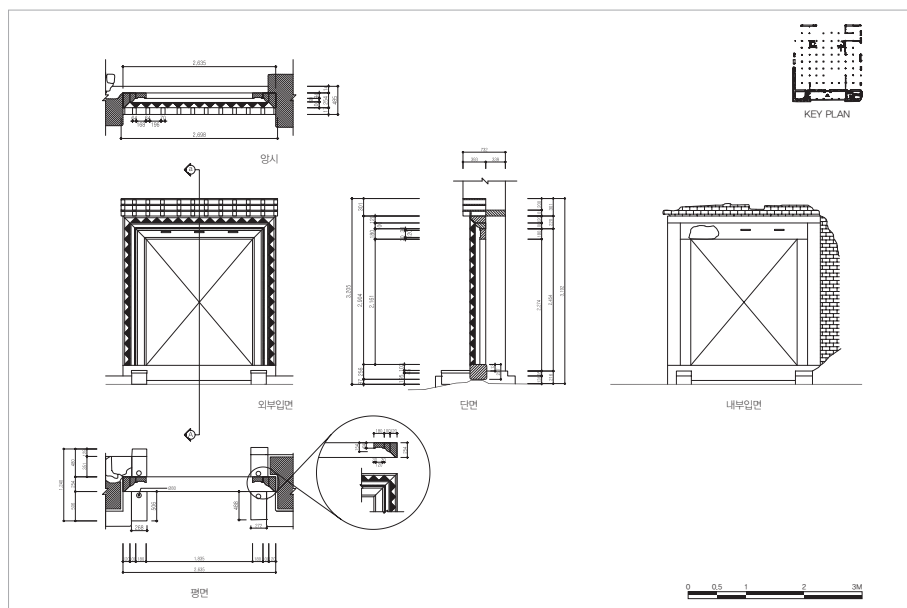
Өмнө талын хаалганы ар тал

Өмнө талын хаалганы босго, хөндлөн
тулгуур

Өмнө талын хаалганы хээ угалзны
нарийвчилсан зураг

Нүүр талын хаалганы хэсэглэл

хавтастай хаалга байсан гэж таамаглаж болно. Харин баруун хажуугийн хувьд, хана нь нурж унасны улмаас хаалганы ул мөрийг олж илрүүлэх боломжгүй боловч эдүгээ үлдэж хоцорсон ханын хоорондох зай ба өмнөх хэмжилтийн эх хэрэглэгдэхүүн гэх мэтээс лавлаж үзвээс өмнө тал ба зүүн хажуугийн хаалгыг бодвол хэмжээгээр жижиг, зэрэг дэвийн хувьд ч доогуур хаалга байжээ хэмээн таамаглаж болно. Үүнээс гадна урд талын хэсэгт

хоёр хажуугийн хажуу өрөө рүү нэвтэрдэг хаалга үлдэж хоцорсон агаад бас хоёр хажуугийн хажуу өрөөнөөс дотогшоо чиглэсэн хаалганы ул мөр үлдэж хоцорчээ.

Цонхны тухайд урд талын хэсгийн баруун хажуугийн хажуу өрөөний хэсэгт харьцангуй бүрэн бүтэн байдалтай цонхны хүрээ 2 ширхэг үлдэж хоцорсон агаад зүүн хажуугийн хажуу өрөөний хана нь нурсан хэсэгт ч бас

Зүүн хажуугийн хаалганы урд нүүрэн тал

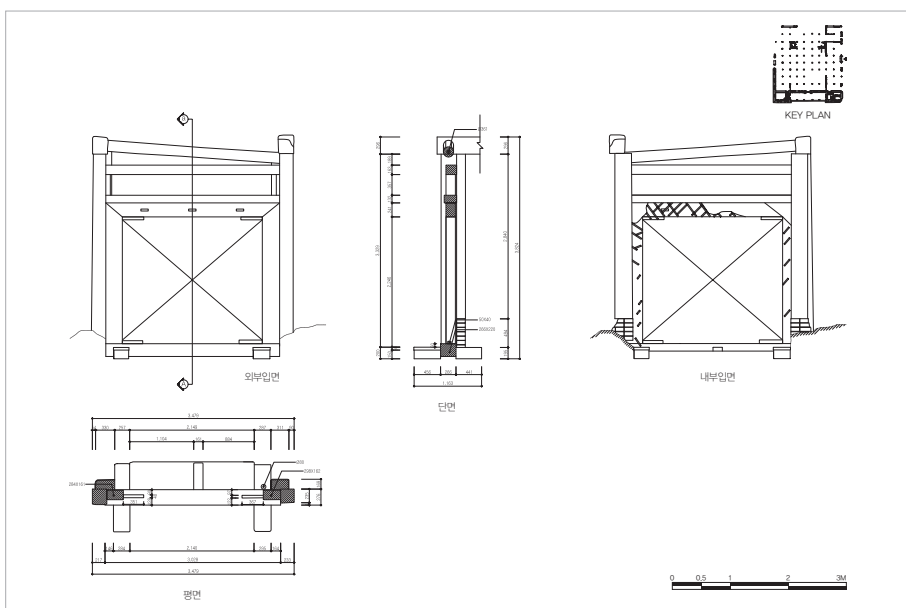
Зүүн хажуугийн хаалганы ар тал

Зүүн хажуугийн хаалганы урд нүүрэн талын доод үзүүр

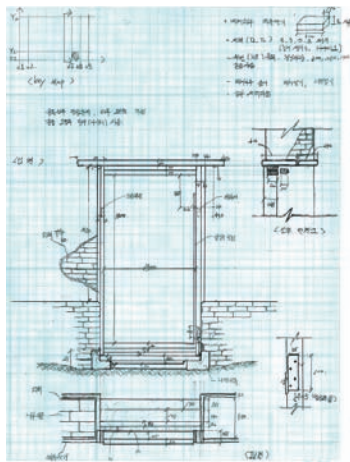

Зүүн хажуугийн хаалганы ар талын доод үзүүр

Зүүн талын хаалганы хэсэглэл

ийм хэлбэрийн цонх байсан хэмээн таамаглаж болно. Онгорхой гол хаалганы хоёр хажуугийн “дэс өрөөнд” ч бас урд талын хэсгийн хажуу өрөөнд суулгасантай адил цонх тус бүр 2 ширхэг байсан гэж таамаглаж буй агаад энэ нь хүртэл эдүгээ зүүн хажуугийн цонхны хүрээ нь л харьцангуй бүрэн бүтэн үлдэж хоцорчээ.

Нүүр талын зүүн хажуу өрөөний хаалга(гар зураг)

Урд нүүрэн талын баруун хажуугийн хажуу өрөөний хаалга

Урд нүүрэн талын зүүн хажуугийн хажуу өрөөний хаалга

Баруун хажуугийн хажуу өрөөний дотор талын хаалга

Зүүн хажуугийн хажуу өрөөний дотор талын хаалганы ул мөр

Урд талын хэсэгт байрласан цонх нь бүгдээрээ тоосго чулуун хананд суурилагдсан учир хаалганы баганыг суурилуулсны дараа дээд, доод талд нь хөндлөвч хийн хаалганы хүрээг үйлджээ. Нээлхийн хэсгийн хэмжээ нь хэвтээгээр 1,380 мм, босоогоор 1,750 мм орчим хэмжээтэй тэгш өнцөгт хэлбэртэй бөгөөд бүх цонх нь ямар нэг тусгай цонхны бүрдэл хэсэг үгүй, онгорхой байдалтайгаар үлдэж хоцорчээ. Гадна талдаа цонхны багана (яс мод) ба хөндлөвчийг хавтгай модоор таглаж чимэглэл бүхий хаалганы хүрээг хийсэн бөгөөд дээд хэсэгт нь од (таван хошуу) хэлбэртэй чимэглэлийг хийж өгчээ.

Ийм чимэглэл нь социализмын үед хийгдсэн чимэглэл бөгөөд цонхны хүрээг хожим нь үйлдсэн болохыг үүгээр мэдэж болно. 1978 оны хэмжилтийн эх хэрэглэгдэхүүнээс цонх нь хойт талыг эс тооцвол, тасалгаа бүрт суулгасан байсныг мэдэж болох агаад хэлбэр нь бүгд урд талд үлдэж хоцорсонтой төстэй байгааг харж болно. Харин эдүгээ зүүн хажуугийн X10Y9, X10Y10

Урд нүүрэн талын баруун хажуугийн цонх

Баруун хажуугийн цонхны дотор тал

Урд нүүрэн талын зүүн хажуугийн цонх
(Y2 эгнээ)

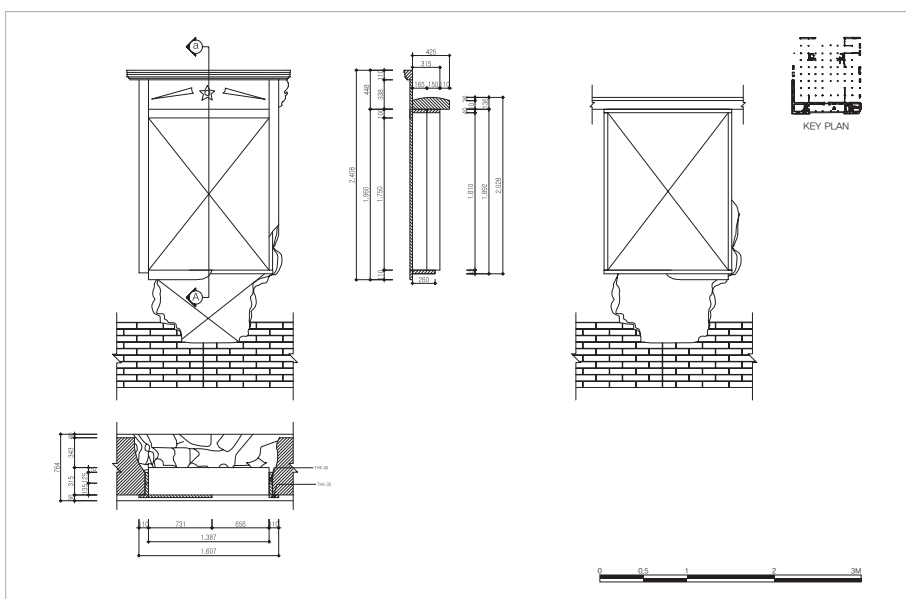
Урд нүүрэн талын зүүн хажуугийн цонхны
хөндлөн огтлол

Зүүн хажуугийн цонхны дээд хэсэг

Дээд давхрын цонх

Цонхны хэсэглэл

тасалгаанд хаалган дээр харагдаж байгаатай адил давхар саравчны хэлбэр бүхий унины бүтэц үлдэж хоцорчээ. Энэ нь цонхны хэлбэр солигдохын өмнө байсан хэлбэр гэж таамаглаж байна.

(2) Хана

Барилгын гадна талын хана ба урд хажуу талын нүүрний хаалга бүхий дотор хана нь тоосго өрж босгосон тоосго чулуун хана ажээ. Хана нь довжооны дээд хэсэг тийш 10 үе өрсний дараа дотогш нь оруулж өрөх аргаар дахин дээд хэсгийг өржээ. Доод хэсгийн 10 үе нь 300 мм*150 мм*70 мм-ийн тоосгыг нэг үед урт болон өргөн талыг сөөлжүүлэн өрсөн бөгөөд буланг нь уртаар нь болон өргөнөөр нь өрж төгсгөжээ. Түүний дээд хэсэг тийш ойролцоогоор 40 мм орчим дотогш нь оруулж тоосгыг өрсний дараа шавардаж янзалсан агаад эдүгээ шавар нь унаж дотор талын нь тоосго ил гарсан байна.

Барилгын дотор ханыг шавраар үйлдэж, шохойджээ. Хана босгохдоо баганын хооронд хөндлөвч хийж, хөндлөвчид босоо чиглэлд ойролцоогоор 200 мм-ийн хавтгай банз залгажээ. Банз тус бүр нь булангаас гол руугаа болох тусам ухагдсан байдалтай агаад энэ нь хожим шаврыг сайн наалдуулахын тулд үйлдсэн бололтой. Ийм банзан дээр ташуу чиглэлд модон материал олныг давхарлан дранк болгосон агаад түүн дээр шавар хана ба өнгө шавар хийжээ. Гэвч ийм дранк нь хана төдийгүй багана гэх мэтэд ч хадаастай байх

Баруун хажуугийн гадна хана

Хойт талын гадна хана

Баруун хажуугийн гадна хана

Тоосго чулуун ханын дотор хана

Ханан дотор багана оруулсан байдал

агаад дранкийг тогтоохдоо орчин үеийн хадаас зэргийг хэрэглэснээс үзэхэд энэ нь ч бас хожим засвар хэд хэдэн удаа хийсэн ажээ.

7) Дээвэр

Цогчин дуганы дээврийн хэсэг нь бүхэлдээ нуран унаж, эдүгээ үлдэж хоцроогүй тул дээд хэсэг нь ил гарсан байдалтай байна. Гэвч хуучны гэрэл зургийн эх хэрэглэгдэхүүн болон хэмжилт судалгааны эх хэрэглэгдэхүүнээс дээврийн бүтцийг нягталж болно. Эдүгээ устаж үгүй болсон төв хэсгийн хятад маягийн барилга нь 1930 оны гэрэл зургаас үзэхэд асар хэлбэрийн давхар дээвэртэй байсныг мэдэж болно. Төвөдийн бурханы шашны сүм дуганы онцлог болох их дэлний төв хэсэгт чандмань (ганжир) хийсэн байжээ.

Дотор ханын банз

Дотор ханын drank

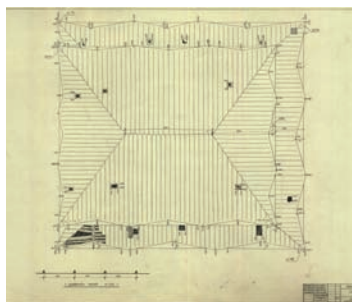

Дотор ханын drank ба шавар хана

Дотор ханын өнгө шавар, шохой

Гэвч 1978 оны хэмжилт судалгааны эх хэрэглэгдэхүүнээс дөрвөн талт дээврээр солигдсон болохыг мэдэж болно. Эдүгээ үлдэж хоцорсон төвөд маягийн барилгын урд тал ба хажуу талын 1 тасалгаа нь дан саравч хэлбэрийн хавтгай дээвэртэй ажээ. Унь нь урд талын хэсэгт харьцангуй сайн үлдэж хоцорсон агаад унийг дам нурууны дээд хэсэгт өлгөж, 30 мм зузаантай хучилтын банз модоор хучиж өгчээ. Эдүгээ хучилтын банзны дээд хэсэгт удаан хугацааны турш ил байсны улмаас шороо овоорч, түүн дээр өвс ногоо их ургасан учир шороо дэвсэх буюу шохойдсоны ул мөр харагдахгүй байна.

Цогчин дуганы дээврийн хэсгийн план зураг (1978 он)

Цогчин дуганы дээврийн хэсгийн гэрэл зураг (1930-аад он)

Цогчин дуганы дээврийн урд талын хэсэг

Цогчин дуганы дээврийн баруун хажуу тал

Цогчин дуганы дээврийн зүүн хажуу тал

8) Бусад зүйл

Барилгын урд талын хаалга хавийн дөрвөлжин хэлбэртэй баганын дээд хэсэг ба баганын толгойд лянхуа цэцэг, үүлэн хээ зэргийг товойлгон сийлсэн бөгөөд хөх, улаан зэрэг будгийг хэрэглэсний ул мөр бага зэрэг үлдэж хоцорчээ. Мөн ийм товойлгож сийлсэн сийлбэрийг хусаж арилгасан ул мөр байх агаад үлдэж хоцорсон чимэглэл гэх мэтийг шахмал хавтан зэргээр нөхөж далдалсан хэсэг ч бас нэлээд байна. Энэ нь социализмын үед шашныг хориглож байсантай холбоотой болов уу. Барилгад хэрэглэгдсэн хээтэйтоосго буюу шавар тоосго гэх мэт зүйлс үлдэж хоцроогүй боловч дээврийн ваар юм уу хананд хэрэглэгдэж байсан гэж таамаглаж буй хээтэй тоосгыг барилгын ойр орчим ба малтлага судалгааны явцад түүвэрлэж авав. Бүрдэл хэсгүүдийг

Цогчин дуганаас олдсон хээтэй тоосго

Цогчин дуганаас түүвэрлэн олсон төмөр эдлэл

Цогчин дуганы баганын дээд хэсгийн хээ угалз, өнгө будаг (1)

Цогчин дуганы баганын дээд хэсгийн хээ угалз, өнгө будаг (1)

хооронд нь зангидан холбохдоо ихэнхдээ хадаас хэрэглэсэн бөгөөд уламжлалт шаантаг маягийн тавгүй хадааснаас авахуулаад орчин үеийн хадаас хүртэл төрөл бүрийн хадаас олдов.

9) Товч дүгнэлт

Цогчин дуган бол Зая гэгээний хүрээний гол барилгын бөгөөд урд нүүрэн талын 9 тасалгаа, хажуу талын 10 тасалгаа бүхий төвөд маягийн барилга ажээ. Дуганы барилга нь эвдрэл гэмтэл маш их байдалтай, хийц бүтээцийн хувьд багана ба дам нуруунаас бусад бүрдэл хэсгүүд бараг үлдэж хоцроогүй агаад дээврийн хэсэг нь бүгд устаж үгүй болжээ. Барилга эвдэрч гэмтсэний улмаас бүрдэл хэсгүүд нь алга болж, нурж унах магадлал өндөр байна. Тиймээс энэ удаагийн судалгааг явуулснаар өнөөгийн байдлыг баримтжуулж үлдээх, үлдэж хоцорсон хаалга, цонх гэх мэтийн хэмжилт судалгаагаар дамжуулж цаашдын судалгаанд шаардлагатай хэмжилтийн эх хэрэглэгдэхүүнийг үлдээсэнд гол ач холбогдол нь оршино хэмээн хэлж болно.

Барилга нь хуучны эх хэрэглэгдэхүүн ба Зая гэгээний хүрээний талаарх түүхийн тэмдэглэлээс үзэхэд томоохон хэмжээний, зэрэг дэв өндөртэй барилга байсан гэж таамаглаж буй боловч Монгол Улсын нийгмийн өөрчлөлтөөс хамааран түүний хэрэглээ зориулалт нь байнга өөрчлөгдөж байсныг харж болно. Тиймээс цаашид барилгыг хадгалж хамгаалахын тулд ийнхүү өөрчлөгдөхөөс өмнөх үеийн уугуул хэлбэрийн нь талаар нарийвчлан судлах шаардлагатай байна.

Цогчин дуганы баганын толгой, дээд хэсгийн хуулга

Цогчин дуганы баганын сийлбэрийн хуулга

IV. Дүгнэлт

Энэ удаагийн судалгааны үр дүнгийн тайлан бол Монгол-Солонгосын хамтарсан баримтжуулах төслийн үр дүнд тулгуурлан гарч буй гурав дахь тайлан юм. Баримтжуулалтын объект болох Зая гэгээний хүрээний судалгааг 2017 оны 6 дугаар сарын 19-нөөс 7 дугаар сарын 7-ны хооронд явуулсан агаад судалгааны үр дүнг 3D план зураг болон хэмжилтийн зураг, гэрэл зураг гэх мэтээр дамжуулан нэгтгэн цэгцлэв.

Зая гэгээний хүрээ нь Монгол Улсын Архангай аймгийн Цэцэрлэг хотод байрлах хийд бөгөөд урьд өмнө маш өргөн талбайтай байсан боловч эдүгээ гол дуган болох Цогчин дуган хийгээд Архангай аймгийн музей байрлаж буй дагуул барилга 4 ширхэг, шашны хурал ном сэргэн явагдаж буй Сандуй хувилгааны дуган үлдэж хоцорчээ. Эдүгээ эргэн тойронд нь хотжилт явагдсан байдалтай байна.

Гол барилга болох Цогчин дуганы хувьд баруун хажуугаараа авто замтай маш ойрхон тул тийш орж гарахыг тусгайлан хязгаарлалгүй, удаан хугацаанд гадна тал нь ил байснаас хүн малын хөлд нэлээд их эвдэрч сүйдсэн ажээ. Хийц бүтээцийн хувьд багана нь анх байсан байрнаасаа хөдөлж дээд хэсгийн бүтэц нь суларсны улмаас нийт бүтцэд өөрчлөлт орсон агаад тоосго чулуугаар хийсэн гадна талын хана ч гэсэн ихээхэн хэсэгтээ суларч, эвдэрч гэмтсэн байна. Ийнхүү ерөнхий хэлбэр нь л үлдэж хоцорсон учраас өнөөгийн байдлыг нь яаралтай баримтжуулж авах шаардлагатай байна.

Тиймээс Монгол-Солонгосын судалгааны баг 3D скан судалгаа хүрээ сүм, хийдийн өнөөгийн байдлыг баримтжуулж, 3D скан хийх үед тогтоогдоогүй зарим хэсэгт нь гар хэмжилтийг зэрэгцүүлэн хийх аргаар судалгааг явуулав.

Зая гэгээний хүрээний гол барилга болох Цогчин дуган нь төвөд-хятад

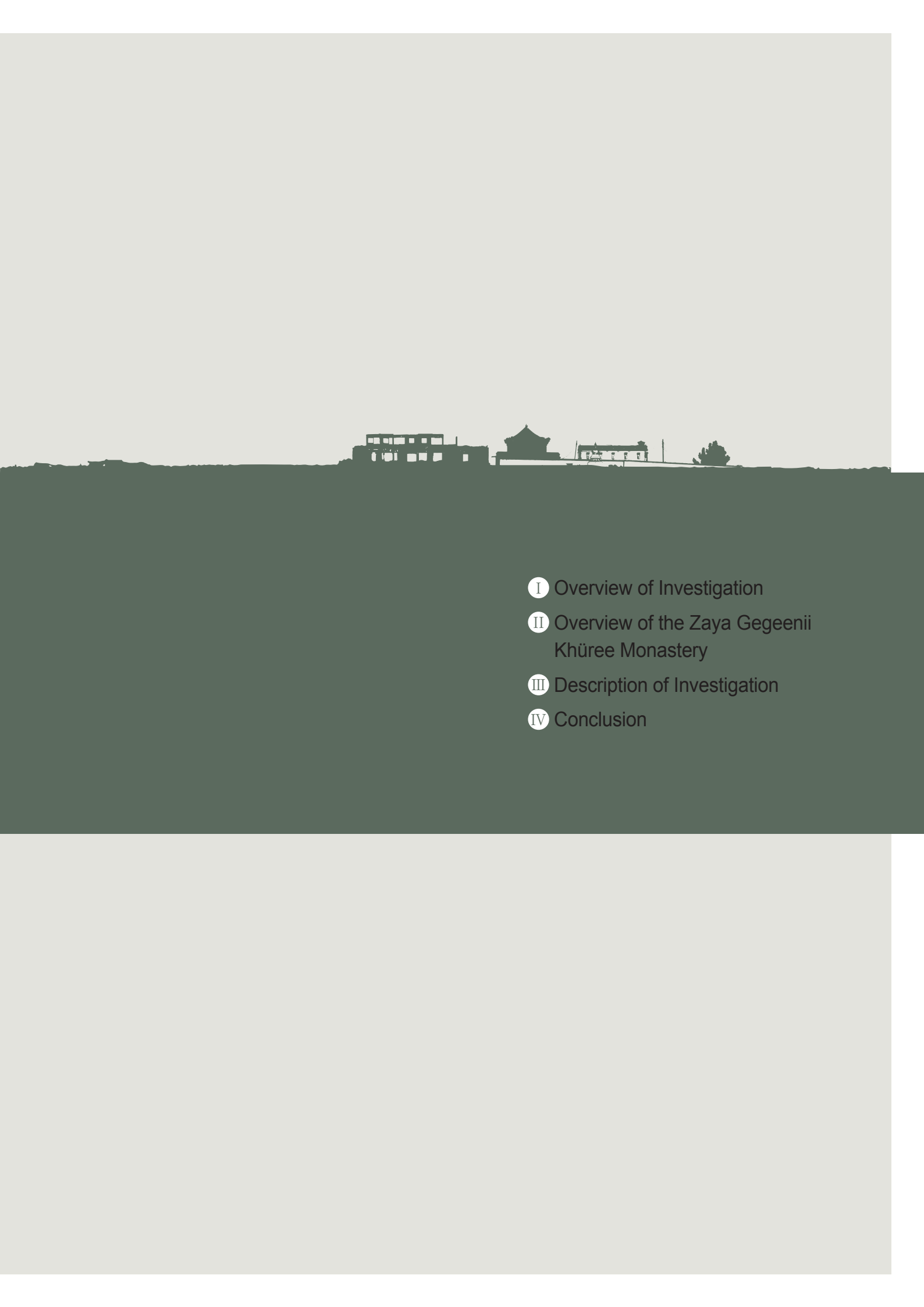
маягийн барилга агаад хятад маягийн давхар барилгыг тойруулан төвөд маягийн барилга ороосон хэлбэртэй байсан боловч эдүгээ төвөд маягийн барилга нь л үлдэж хоцорчээ. Барилга нь доод давхрыг бүрдүүлж буй дотор эгнээний өндөр багана ба гадна эгнээний өндөр багана нь тэр чигээрээ дээд давхар луу үргэлжлэн ”захын багана” болж, дээд давхрын байгуулалтыг бий болгодог 2 давхар барилга юм. Доод давхрын төгсгөлийн өрөөний эгнээнд баганыг тоосго чулуун ханан дотор оруулан барьсан тул гаднаасаа тоосго чулуун барилга мэт харагдана. Ерөнхий бүтцийн аргын хувьд дотор эгнээний өндөр багана ба гадна эгнээний өндөр баганын хооронд, бас гадна эгнээний өндөр багана ба төгсгөлийн өрөөний баганын хооронд “төгсгөлийн өрөөний дам нурууг” хэрэглэсэн бөгөөд баганын эх биед төгсгөлийн өрөөний дам нурууг зангидан холбох аргаар барьжээ. Баганыг хооронд нь холбохдоо баганын далбааны дээд талын банз гэх мэтийн хөндлөвчийг хэрэглэсэн бөгөөд голдуу углуургаар зангидан холбожээ.

Зая гэгээний хүрээний эдүгээ үлдэж хоцорсон барилгын хадгалалт хамгаалалтын байдал сайнгүй учир газар дээр нь судалгаа явуулахад ихээхэн бэрхшээл тулгарч байв. Агаар салхинд ил гарсан барилгын бүтэц нь өөрчлөгдөх буюу ихээхэн эвдэрч гэмтсэн ажээ. Бас зориулалтыг нь өөрчилсний улмаас нэлээд хувирал өөрчлөлт гарсан хэмээн таамаглав. Цогчин дуганы дээд давхар нь бараг бүхэлдээ эвдэрч, эдүгээ үлдэж хоцроогүй учраас голдуу доод давхрын хэсгийг гол болгон судалгаа явуулав. Ийм нөхцөлд тус судалгаагаар нягтлах боломжтой хэсгийн талаар чадахын хэрээр судалгаа явуулж баримтжуулан үлдээв. Газарт булаастай байсан шалны хэсэгт малтлага судалгаа хийж, харьцангуй бүрэн бүтэн байдалтай модон шалыг олж тогтоосон нь бидний ажлын нэг гол үр дүн гэж хэлж болох агаад малтлага судалгааны явцад хээтэй тоосго, төмөрлөг эдлэл зэрэг олдворыг түүвэрлэж авав.

Харин 1978 онд харьцангуй том хэмжээний хэмжилт судалгаа хийгдсэн хэдий ч ерөнхий план зургаас өөр гэрэл зураг, хэрэглэгдэхүүн олдоогүй нь харамсалтай байна. Энэ талаараа энэ удаагийн хамтарсан судалгааны хүрээнд бий болсон баримт нь Монгол Улсын барилга архитектурын өвийг баримтжуулан үлдээх үйлсэд хөгжил дэвшлийн шинжтэй нөлөө үзүүлж, цаашид Зая гэгээний хүрээний хадгалалт хамгаалалтад ихээхэн хувь нэмэр болно хэмээн найдаж байна.

Mongolian national architecture | 03

Temple of Zaya Gegeenii Khuree

- I Overview of Investigation
- II Overview of the Zaya Gegeenii
Khüree Monastery
- III Description of Investigation
- IV Conclusion

I. Overview of Investigation

1.1. Implementation of the Korea-Mongolia Joint Documentation Project ¹

1.1.1. Background

The National Research Institute of Cultural Heritage (NRICH) of Korea has been conducting a comparative study on the wooden cultural heritage of East Asia since the early 2000s. In order to share our technology and experience, specialists in the field of cultural heritage in the Asian region have been selected for special training since 2005 under the Asia Cooperation Program on Conservation Science (ACPCS). The program began with conservation science and was eventually expanded to include construction in 2010 and archaeology in 2014. The program consists in building a foundation for exchanges of technology and experience in preserving Asia's cultural heritage between professionals who are working in various areas of cultural heritage conservation, including conservation science, archaeology, and ancient art and architecture. The Korea-Mongolia Joint Project for the Documentation of Architectural Cultural Heritage was launched on the basis of such exchanges.

Many Mongolian professionals have been participating in the ACPCS and, in particular, those belonging to the Cultural Heritage Center of Mongolia's Ministry of Education, Culture, Science, and Sports (currently, the Mongolian Cultural Heritage Center) have actively proposed their opinions on the joint project. The first discussions between the two countries on the project for joint documentation of the architectural cultural heritage began in 2014, along with written communications with the focus on how the working-level personnel of

¹ The description of 1.1. was referred to in the report titled 『Mongolian National Architecture 1 - UULD BEISIIN KHUREE』 written by Korea's National Research Institute of Cultural Heritage (NRICH) in 2016.

South Korea and Mongolia should proceed with the project efficiently. Then, in the second half of that year, they met in Mongolia to discuss the possibility of concluding a memorandum of understanding (MOU) on the project. Choi Byung-sun (then Director of Architectural Heritage Research of NRICH) and Ji Sung-jin (Art and Science Researcher of NRICH) visited the Mongolian Cultural Heritage Center from November 17 – 21, 2014 to discuss the basic terms and conditions of the MOU, and surveyed UULD BEISIIN KHUREE Monastery, which was considered the first target of investigation in establishing the outline of the 2015 joint investigation plan.

After determining the targets and methods of investigation, the heads of the relevant authorities of the two countries signed the MOU and the practical agreement of the joint project in 2015.

1.1.2. Memorandum of Understanding (MOU) for the Joint Documentation Project

<Summary>

- ▶ Title: Memorandum of Understanding for the Survey of the Ancient Architectural Heritage and the Preparation of the Survey Drawings in 3D between the National Research Institute of Cultural Heritage (NRICH) of the Republic of Korea and the Cultural Heritage Center of the Ministry of Education, Culture and Science of the Mongolian People's Republic.
- ▶ Date of execution: 9 June (Tue) 2015
- ▶ Executing Agencies: The National Research Institute of Cultural Heritage (NRICH) of the Republic of Korea, and the Cultural Heritage Center of the Ministry of Education, Culture and Science of the Mongolia.
- ▶ Representatives responsible for executing the agreement:
 South Korea: Kang Soon-hyung (Director General of NRICH)
 Mongolia: Galbadrakh Enkhbat (Head of the Cultural Heritage Center)
- ▶ Description of main contents: Activities, rights and obligations, and budgets of the two organizations regarding the documentation of Mongolia's cultural heritage during the period of the agreement (2015 – 2020)

1.2. Site Investigation at Zaya Gegeenii Khüree Monastery

1.2.1. Introduction

1) Practical Agreement

The Korea National Research Institute of Cultural Heritage and the Cultural Heritage Center of Mongolia's Ministry of Education, Culture, Science, and Sports completed the First Investigation of Uuld Beisin Khüree Monastery from 2015 to 2016; the Second Investigation of Unstiin Khiid Temple in 2016; and the Third Investigation of Zaya Gegeenii Khüree Monastery in 2017 according to the Memorandum of Understanding (MOU) for the Joint Documentation Project executed in 2015 by and between the two state organizations. Each year, the targets of the investigation were selected and a practical agreement, in which the details of the related investigation were included, was signed. According to those practical agreements, the First Investigation of Uuld Beisin Khüree Monastery was conducted from 2015 to 2016, the Second Investigation of Unstiin Khiid Temple in 2016, and the Third Investigation of Zaya Gegeenii Khüree Monastery in 2017.

Tsogchin Dugan, which is the main temple of Zaya Gegeenii Khüree Monastery, located in the city of Tsetseleg in Arkhangai Aimag, Mongolia, was the target of the third investigation of the Korea-Mongolia Joint Documentation Project for Cultural Heritages implemented in 2017. There are five existing buildings in the area, i.e. one main temple and four auxiliary buildings, which currently serve as a museum. Of these, the main temple Tsogchin Dugan, which was the target of the 2017 investigation, was the subject of an investigation and measurement survey.

<Summary of the Agreement>

- ▶ Title of the Agreement: Practical Agreement on Experimental Study through 3D Scanning of Zaya Gegeenii Khüree Monastery in Tsetseleg City, Arkhangai Aimag, Mongolia.
- ▶ Representatives: Bae Byeong-seon (Director of Architectural Heritage Research of NRICH)
Dalkhaa Narantuya (Head of the Dept. of Tangible Cultural Heritage of the Mongolian Cultural Heritage Center)
- ▶ Description: Duration (June 19 ~ July 7, 2017), plan for investigating Zaya Gegeenii Khüree Monastery, rights and obligations of the investigation team, actions to be taken in the event of an emergency, researchers of the project for that year, etc.

2) Investigation Team

The site investigation team was composed of professionals in the architectural area and members of a 3D scanning company from the Korean side and documentation experts and supporting personnel from the Mongolian side. The participants in the 2017 site investigation at Zaya Gegeenii Khüree are as follows:

- Korea National Research Institute of Cultural Heritage (5 people)

- Bae Byeong-seon / Supervisor

- Jang Jae-hyeok / Site survey manager

- Kim Sun-mi / Investigator

- Kim Tae-hyeong / Investigator

- Tumendelger Erdenetsogt / Investigator

- Atti Plan, a 3D Scanning Company (5 people)

- Kim Jin-beom / Team manager

- Song Jin-seok / 3D scanning manager

- Kim Hwan-cheol / 3D scanning advisor

- Kim Jong-beom / 3D scanning

- Park Han-bin / 3D scanning

- Mongolian Cultural Heritage Center (4 people)

- Dalkhaa Narantuya / Supervisor

- Ganbold Burentugs / Investigator

- Purevsuren Chinbat / Investigator

- Jargalsaikhan Davaatseren / Investigator

- Mongolian University of Science and Technology (1 people)

- Zundui Oyunbileg (Ph.D) / Consulting Architect

- Arkhangai province museum (2 people)

- Museum director : Tulga Munkhburen

- Museum curator : Batmunkh Baatarkhuu

3) Investigation Schedule

<Table 1> Investigation Schedule

Date	Description	Remarks
Jun. 19 (Mon)	· Departure of the Investigation Team -Departure from Incheon International Airport → Arrival at Chinggis Khaan International Airport.	
Jun. 20 (Tue)	· Visit to the Mongolian Cultural Heritage Center. - Meeting and submittal of the first report. - Procurement of investigation-related goods.	
Jun. 21 (Wed)	· Travel to the site. -Ulaanbataar → Arkhangai	505km (8hrs)
Jun. 22 (Thu)	· Inspection of the surroundings of Zaya Gegeenii Khüree and planning of the investigation. - Photographing of the long-distance view of Zaya Gegeenii Khüree and its surroundings.	
Jun. 23 (Fri)	· Joint meeting and signing of the MOU relating to Zaya Gegeenii Khüree. · Joint site survey of Zaya Gegeenii Khüree. - Establishment of the work area and cleaning up of the surroundings.	Consulting architect Z. Oyunbileg and an interpreter joined the team.
Jun. 24 (Sat)	· Experimental study - Investigation of the trench of near the right and left side rooms at the front and structural traces. - Establishment of the overall layout.	
Jun. 25 (Sun)	· Experimental study - Inspection of the cornerstone and foundation stones; survey of the floors of the right and left side rooms at the front.	
Jun. 26 (Mon)	· Experimental study - Survey of the floors of the right and left side rooms at the front and the floor of the central part	
Jun. 27 (Tue)	· Experimental study - Interior survey, survey of the principal parts, and survey of the overall layout and the surrounding buildings.	
Jun. 28 (Wed)	· Experimental study - Interior survey, survey of the principal parts, and survey of the overall layout and the surrounding buildings.	
Jun. 29 (Thu)	· Experimental study - Interior survey, survey of the principal parts, and survey of the structure of the upper part. - Photography of the whole view, interior and exterior's primary structural members.	
Jun. 30 (Fri)	· Experimental study - Survey of the front and side doors, survey of the windows, photography of the primary structural members. - Photography of the whole view, interior and exterior primary structural members, and the taking of aerial photos using a drone.	The 3D scanning team arrived at the site.

Date	Description	Remarks
Jul. 1 (Sat)	· Experimental study - Survey of the front and side doors, survey of the windows, and photography including aerial photos using a drone. ·3D scanning measurement: 3D scanning of the exterior of Tsogchin Dugan.	The 3D scanning team started the site survey.
Jul. 2 (Sun)	· Experimental study - Survey of the front and side doors, survey of the windows, rubbing of the design on the upper part of the pillar, and photography including aerial photos using a drone. ·3D scanning measurement: 3D scanning of the exterior of Tsogchin Dugan.	
Jul. 3 (Mon)	· Experimental study: Supplementary photo shoot. ·3D scanning measurement: 3D scanning of the interior of Tsogchin Dugan and its surroundings.	The site survey team moved to Ulan Bator.
Jul. 4 (Tue)	· Synthesizing of the survey results, preparation of the result presentation, and collection of data. ·3D scanning measurement: 3D scanning of the interior of Tsogchin Dugan and its surroundings.	
Jul. 5 (Wed)	· Experimental study: Meeting for presentation of the results. ·3D scanning measurement: Wideband 3D scanning of the surrounding layout of Tsogchin Dugan.	The 3D scanning team finished the site survey.
Jul. 6 (Thu)	Exploration of future investigation targets and collection of the relevant data and materials.	
Jul. 7 (Fri)	· Return of the investigation team - Departure from Chinggis Khaan International Airport → Arrival at Incheon International Airport.	

1.2.2. Description and Method of the Investigation

1) 3D Scanning measurement

A. 3D Scanning

3D scanning is largely divided into two types – wideband scanning and precise scanning. Factors that affect the choice of scanning method include the overall scale of the investigation target, details of its shape and form, and accessibility. In general, wideband scanning is applied to large buildings, towers and historic sites, while precise scanning is applied to relatively smaller cultural properties such as pottery and accessories. However, precise planning can also be applied in the case of a large cultural property for which precise data are required. As such, the primary means of determining the scanning method consists in selecting the minimum point density required to obtain the point data for the shape and characteristics of a given target

cultural property. Generally, in the case of a large building, it is appropriate to record its form with a point density of between 3mm and 10mm, whereas when the surface element is grand and elaborate, the point density should be between 1mm and 3mm. As for Zaya Gegeenii Khüree Monastery in Mongolia, which is heavily damaged, with only a few detailed elements remaining, it was most urgent to document the location information and shapes of the target cultural property, as time was limited, so only wideband scanning was applied, with the point density set at less than 10mm. Regarding wideband scanning, it is convenient to use and mobilize, which makes it easy to obtain data about large cultural properties relatively quickly; and it will be possible to apply it in various ways by connecting it with the Geographic Information System (GIS) and geographic information in the future.

B. Summary of Equipment Used

Wideband scanning is based on a method of using light to measure the distance from an observer to a target using a device called a rangefinder or a laser rangefinder. Usually, a laser beam is used as the light source, and the 3D data obtained from this method form a point cloud and build which can be used to create 3D spatial coordinates. Wideband scanning methods mainly include the time of flight and phase-shift methods. For the Zaya Gegeenii Khüree Monastery project, a piece of equipment called a Focus3D x 330 (produced by the American company FARO), a device for the phase-shift method that is ideal for the measurement of medium-distance subjects, was used.

Photo	Product	Measurement Principle	Maximum Scanning Speed pts/sec	Range of Measurement	Scanning Angle	Precision
	FARO Focus3D X330	Phase-Shift ²	976,000	0.6~330m	Vertical: 300°, Horizontal: 360°	±2mm

² Usually, medium- to long-range 3D scanners use the time-of-flight technology or phase-shift technology. The time-of-flight technology is applied to scanners that measure longer distance, while phase-shift is applied to scanners that measure medium distance. In terms of measurement accuracy, the phase-shift method is excellent. The FARO Focus, which uses the phase-shift method, can measure medium-distance objects within 120m with an outstanding degree of accuracy and quality. 3D SYSTEMS, <http://www.3dscanning.co.kr/faro/>

C. Scanning

A precise survey using 3D scanning was conducted at Zaya Gegeenii Khüree Monastery for a period of five days from July 1-5, 2017. The work was performed by a Korean 3D scanning company with the wideband scanning method. The working hours were from 09:00 to 18:00, however, because of the adverse weather

conditions at the site, in which the sun is up for a long time, and nighttime work was also carried out to enhance the level of precision. In order to further increase the precision, the initial precision can be densely controlled for scanning, or the number of scans can be increased. For Zaya Gegeenii Khüree Monastery, the initial precision was set at 10mm and the number of scans was increased to a total of 320 times all around the monastery. Scanning was performed mainly on the exterior and interior of Tsogchin Dugan, as well as on the exterior of the Arkhangai Museum situated to the east of Tsogchin Dugan, in order to identify the overall layout of the monastery. Regarding the scanning work conducted by the aforementioned Korean company, the Mongolian Cultural Heritage Center requested information and education on 3D scanning, so the team provided education on the specifications of the scanner and scanning methods prior to the scanning work, and ran regular training and education sessions for three Mongolian investigators during the work.

3D scan aerial view of Zaya Gegeenii Khüree Monastery

3D Scanning Location

3D Scanning Education

3D Scanning Measurement

점번호	점명	점좌표 (X, Y, Z)	점고	점거리 (m)	점각 (°)	점속도 (mm/s)
P101	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P102	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P103	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P104	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P105	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P106	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P107	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P108	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P109	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P110	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P111	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P112	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P113	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P114	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P115	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P116	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P117	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P118	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P119	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P120	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P121	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P122	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P123	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P124	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P125	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P126	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P127	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P128	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P129	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P130	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P131	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P132	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P133	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P134	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P135	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P136	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P137	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P138	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P139	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P140	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P141	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P142	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P143	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P144	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P145	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P146	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P147	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P148	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P149	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
P150	점명	0.000000 / 0.000000 / 0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000

3D Scanning Worksheet (partial)

2) Manual measurement investigation

The site survey of Zaya Gegeenii Khüree Monastery was conducted for a period of twelve days between June 22 and July 3, 2017. Since the site is severely damaged, with a possibility of collapse, and the damages caused by livestock are

severe, the team aimed to obtain 3D feature information of the monastery's current state through 3D scanning and manual measurement, and to secure basic data for study and repair of the building in the future. Simple manual measurement, rather than precision measurement, was applied to areas requiring supplementation by 3D scanning data, and the monastery's main dimensions including its main span, width, and column height were measured manually.

In the case of Tsogchin Dugan, the central building of Zaya Gegeenii Khüree Monastery, it is presumed to be a Tibetan-Chinese style of building consisting of a medium-height Chinese-style structure inside a square-shaped Tibetan-style building. However, only the Tibetan-style building and the cornerstone line in the center of the building remain today. The remaining central structure of the building is made of timber, while the outer wall is made of masonry, embracing the wooden structure with bricks. As traces of the wooden floor were found at the eastern and western side rooms at the front and central parts of the building, the wooden floor part was excavated. The site survey was performed by recording the measurements noted in a field book for use as data for future studies. In addition, rubbings were made of the members with an engraved design in base relief, including the capital of the column. Dry rubbing was applied to prevent damage to wood. Nails and metal fittings, together with roof pieces, were collected from the surroundings of the building, and during the survey of the trenches such materials were photographed for use as reference data in future repair and restoration works.

Cleaning up before the survey

Measuring the wooden floor of the side room at the front of the building

Survey of the cornerstone trench

Excavation of wooden floor of the central part of the building

Survey of the frame structure of the upper part

Rubbing

3) Aerial photography with a drone

Aerial photography using a drone was performed to identify the layout of the remaining buildings inside Zaya Gegeenii Khüree Monastery and its surrounding area. In Mongolia, as most buildings are located on flatlands and there tend to be few or no high-rise structures around them, it is easy to use a drone to identify the layout and take photos of panoramic views. More precise investigation, such as a layout survey, is required to prepare the layout of all the buildings at the site, but we employed aerial photography as a means of understanding the outline of the layout in order to complete the investigation within the limited time due to the investigation conditions. Aerial photography with a drone was used to understand the layout of Tsogchin Dugan and its neighboring buildings, thus enabling us to take photos of the upper flat surface, which was difficult to approach due to the severe damage. Aerial photography with a drone was used to capture the overall layout, distant view and upper flat surface, and the surrounding environment - mainly in the morning when there were fewer people around. We used the DJI Inspire 1 Pro model for our aerial survey, operating it at the maximum altitude to take the photos, since there were no dangerous elements and fewer constraints in the surrounding environment.

Layout of the Monastery

Distant view of the monastery
(North-South)

Distant view of the monastery
(South-North)

II. Overview of the Zaya Gegeenii Khüree Monastery

2.1. Sain Noyon and Major Regional Temples in Khalkha in the Seventeenth Century

The Mongolian ruler Batmunkh Dayan Khaan divided the country among his sons, giving Northern Khalkha (seven otoy) to his youngest son Gersenze's children, including Ashikhai Darkhan Khuntaij, Noyondai Khatan Baatar, Onokhu Uizen, Amin Dural, Darai, Daldan Khundlen, Samu Buima, and those areas ultimately became the seven regions of Khalkha. The West part of the area was divided in two and ruled by Onokhu Uizen and Amin Dural, while the East part was divided and ruled by the other sons.

In the late sixteenth century, Mongolian Khaans and noblemen began to build Buddhist monasteries in a campaign to spread Buddhism. In 1581, together with his brother Tumenkhen Sain Noyon, Abtai Sain Khan, the first son of Onokhu Uizen, sent an envoy to Altan Khan in Tumed, which is located in present-day Inner Mongolia, and it is said that “In 1585, with the high priest Gumen Nangsu of the Saskyapa order, he built the statue of the third Dalai Lama, Sodnomjamts, and housed it inside a building at the old fortress site of Takhai near the Orkhon River.....And on May 15, 1586 on the lunar calendar, a splendid monastery in which the Buddhist sanctum Gurvan Zuugiin Sum was housed was also built.³” In 1586, the third Dalai Lama named Abtai Sain Khan as Ochirvaaniin Khuvilgaan (“a living Buddha”) and granted him the title of “Ochir bat sain khan,” and also named his brother Khundlen Tsookhur Noyon (later Sain Noyon) as an incarnation of Honshimbodisadyn Khuvilgaan. In 1588, the envoy of the Dalai Lama, Lodoinyambuu, who was a high priest of the Saskyapa order, held a dedication

³ Монгол Улсын Үндэсний Төвархив (МУУТА).ФА-З. Д-1.ХН-248 //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ.,2004. тал 7~8

ceremony at this monastery and granted the Ochir Khaany Sum the title of “Bat Erdene Zuu.”

On January 8, 1614, the noblemen of four regions started writing the Buddhist law books in front of the Ochir Khaany Sum, and then these noblemen, whose leaders were Setsen Khatan and Khundlen Tsookhur Noyon, established the law books in front of the Saikhan Sum. On January 25, 1614, a group of noblemen including Tusheet Khan and Daichin Khundlen Tsookhur Noyon discussed one small law book (Ochuukhen Tsaaz) in front of the Khotagur Khatan and Dalai Khun Taij monasteries. In the Year of the Snake (巳年) a number of crown princes, including Khaan Akhai, Khatan Baatar, Dai Baatar and Khundlen Tsookhur, promulgated the law books in front of Sain Ochir Khaan. The law book covers the privileges of the temple and the role of the sumch, saying that, “If the Khan damages a temple, the entire seven regions shall sue him for it. If a commoner damages a temple, he shall be killed and his property shall be confiscated. If a horse is stolen by a sumch, the neighboring noblemen will ask him to give it back to the owner. But if he does not return the horse, the entire seven regions will ask him to give it back to the owner. When the noblemen travel, they shall receive food from a sumch once every half day. If the sumch does not provide any food, he shall pay the value of a horse as a fine, and the sumch shall pay two horses in fines.”⁴ In the law book of 1603, all the temples in the sum were included, and it is written that “If a Khan damages a temple, the entire seven regions will sue him for it.”

At the beginning of the seventeenth century, the noblemen in Khalkha established the Ikh Tsaaz (Great Code) of the seven regions and the Ochuukhen Tsaaz (a small law book) of the four regions in the West part of Khalkha, reflecting the power and faith of the Khan and noblemen and referring to the destruction of main temples, which were regarded as common property. In 1639, two Khutagts⁵ - Zasagt Khaan and Tusheet Khaan – began a discussion about the Ikh Tsaaz (Great Code) with the nobles in front of the Sain Khaany Sum and proclaimed it to the seven regions of Khalkha. The Ikh Tsaaz (Great Code), which was jointly established by the noblemen of Khalkha and Oirad in 1640, reflected the status and influence of the temples and the lamas.

In the 1640s and 1690s, Khutagts and lamas in Khalkha built many monasteries. In 1647, Undur Gegeen (Jibzundamba Khutagt), the son of Tusheet Khaan, said: “I have permitted the laying of the foundations for the construction of Baruun Khuree, which is a venue for large Buddhist lecture meetings.”⁶ In that year, Shidshir’s son Tsevvil Khun Taij asked Undur Gegeen to allow him to hold a Buddhist service using a tent while moving from place to place. Later, Sholoi Setsen Khan

⁴ Х.Пэрлээ. Халхын шинэ олдсон цааз-эрхэмжийн дурсгалт бичиг. Халхын үйсэн дээр бичсэн цааз эрхэмжийн сийрүүлэг//Монгол ба Төв Азийн орнуудын соёлын түүхэнд холбогдох хоёр ховор сурвалж бичиг. УБ.,1974. тал 56.

⁵ In Tibet, a living Buddha is generally called ‘Rinpoche’. In the Mongolian region, it is transliterated as ‘Rinbuchi’ (ринбүчи), while in the eastern area of Inner Mongolia it is also called ‘Khuvilgaan’ (хувилгаан), meaning “an incarnated person”. However, the official honorific title for the incarnation of the Mongolian Buddhism granted by the emperor of the Qing Dynasty is ‘Khutagt’ (хутагт), which was given to monks who practiced many good deeds or achieved something special on behalf of the Qing government. Note by Kim Gyeong-na, 2016, A Study on Datsan of Mongolian Buddhist Temples in the 17th ~ 19th Century, Doctoral thesis, Graduate School of Dankook University.

⁶ Аграмба Лувсанбалдан. Аврал итгэл гэтэлгэгч дээд богдын хийд орон Баруун Хүрээний гарсан ёсыг товч төдий өгүүлсэн шударга агчийн чихний шим авагч. Түвд хэлнээс орчуулсан Л.Тэрбиш//Орхоны хөндийн өв. Дугаар 2/2013.т.104.

obtained permission from Undur Gegeen to build a Ger-style Buddhist temple in his territory.⁷ In 1654, Undur Gegeen built the Nomyn Ikh Khuree monastery to the south of Khentii Mountain.⁸ In 1657, Khalkha's noblemen held a banquet for Undur Gegeen who, along with his elder brother Tusheet Khan, established the rules for chanting the Buddhist scriptures, including 'Ganjur', inside a large Ger called 'Bat-Ulzii.'

In 1663, Undur Gegeen built the Shaddubdarjalin Khiid temple. The status of Khutagt, whose leader was Undur Gegeen, can be found in an official document written in 1682: "In front of living Buddhas and lamas, such as Jibzundamba Khutagt, Jalkhanz Khutagt, Maidar Khutagt, Lama Erden (i.e. the Dalai Lama's envoy) Shireet Nomun Khan, Nomun Ezen, and Sartuul Nomun Ezen, noblemen of the seven regions, including Ochirai Tusheet Khan and Setsen Khan, had elected Vanchig Mergen Taij (the first son of Bishrelt Cakravartin Khan) as Khan according to tribal custom, by the side of the Tamir River in the autumn of 1664 (甲辰年). They also agreed unanimously to grant Dorj Setsen Jonon a stamped certificate as he had contributed to politics and religion and made no mistakes, since they had admitted Dorj Setsen Jonon to Jinong (a title for crown prince) according to the old rules"⁹. In 1673, along with Luvsanperenlei, who was Zaya Bandida Khutagt, Undur Gegeen listened to the teachings of the fifth Tibetan Dalai Lama and returned to Tibet Zaya Bandida Khutagt in 1674, and then built the Dalai Lama's temple and the Tsambyn Sum temple.

In 1681, Khalkha's noblemen held a banquet for Undur Gegeen at the Erdene Zuu monastery, and at that time Luvsandanzan, the head priest of the monastery, dedicated the Avdi burkhany Sum to Undur Gegeen.¹⁰ In June 1662, Erdene Bandida Khutagt built the Ikh Datsan¹¹ to follow the rules of the Dashulhumbe monastery in Tibet according to the teachings of the Dalai Lama and the Panchen Lama¹². Then, in 1682, the Manzushiriin Khuree and Dalai Khutagtyn Khuree monasteries were demolished in Khalkha.¹³

In 1654, Agvaangonchin (Noyon Khutagt) roamed together with the Terget Dugan (an itinerant Buddhist temple), which housed the Buddhist statue Dosargochoo¹⁴ sent by the Panchen Lama to Sonom Daichin Khoshuuch. Noyon Khutagt obtained permission from the Tibetan Dalai Lama in 1665, and built the Hinduravjalin monastery in 1666.¹⁵ Baatar Noyon used his Ger as the Tsogchin Dugan in 1667, and Chamchungnamjil Noyon built the Dashchoinkhor Ihundevlin monastery in 1685.¹⁶ From the 1640s to the 1690s, Khalkha's noblemen, Khutagts and lamas built Buddhist temples and monasteries for Buddhist ceremonies after obtaining the permission of the Tibetan Dalai Lama and the Panchen Lama and

7 Монголын сүм хийдийн түүхээс.../Баримтын эмхэтгэл/. Эмхэтгэгч Б.Эрдэнэбилэг.УБ., 2012.тал 216, 303.

8 Монгол Улсын Үндэсний Номын сан. Гар бичмэлийн сан //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхэтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ.,2004. Тал 11.

9 Дайчин гүрний Дотоод яамны Монгол бичгийн гэрийн данс. I-III боть. Эрхэлсэн Ш.Чоймаа, Д.Заяабаатар. УБ., 2017. тал 444.

10 МУУТА.ФА-3. Д-1.ХН-248 //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ.,2004. тал 8.

11 'Datsan (Mongolian: дацан, Tibetan: grwa tshang, 扎倉), an organization of Tibetan and Mongolian Buddhist Monasteries, is the term used for Tibetan and Mongolian Buddhist temples and Buddhist colleges. Depending on their size, monasteries generally operated two to seven Datsans, although some had no Datsan. Note by Ryu Byeong-jae, 2015, The Introduction of Tibetan Buddhism to Mongolia and the Mongolian Buddhism of Today, 白山學報 第102號 (Edition No. 102 of Jasanhakbo)

12 Монгол улсын үндэсний номын сан. Гар бичмэлийн сан //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 136.

13 Дайчин гүрний Дотоод яамны Монгол бичгийн гэрийн данс. I-III боть. Эрхэлсэн Ш.Чоймаа, Д.Заяабаатар. УБ., 2017. тал 445-446, 120.

14 МУУТА.ФА-11. Д-1.ХН-1011 //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ.,2004. тал 47.

15 УАХБАрхив.Ф-1.Д-3.ХН-5 //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 212-213.

16 МУУТА.ФА-11. Д-1.ХН-1121 //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 45.

Khalkha's Undur Gegeen, and some of them were well established while others became itinerant ger-type temples.

As Tumenkhen Khundlen Tsookhur Noyon, the fourth son of Onokhu Uizen Noyon, was recorded under the name 'Khundlen Tsookhur' in a law book made of birch bark in 1616, it seems that the title 'Sain Noyon' was given to him later on. When the Dalai Lama granted Tumenkhen the title, he gained an equal position with the other three Khans in Khalkha, showing that the granting of the title 'Setsen Khan' to Sholoi occurred before that of Tumenkhen. Betesjav, the second son of Tumenkhen Sain Noyon, became the disciple of the Lama named Lhavaanregzen, so he was called the Danzan (or Danzan Ihavaanregzen) Lama.¹⁷ He engaged with the Dalai Lama, and, after becoming Lama in 1628, Danzan received the title of Nomun Khan (Tathagata). He also built the Buddhist sanctuary Agva Dugan in Chonotyn Khundii, located due south of Bulgan Mountain and to the north of the Tamir River, in 1631.¹⁸ In addition, he established some 200 Ikh Sum and had monks recite the Buddhist Scripture 'Sanduin Choga', and also had the shavi¹⁹ offered by other nobles study at the religious school in order to learn the basics of Vajravana. In 1660, the Dalai Lama granted the title 'Gandanpuntsaglin' to this Datsan.²⁰ In 1665, the Qing emperor appointed eight nobles of Khalkha as Zasag (札薩克), including the Danzan Lama, thus showing that the Danzan Lama had inherited the power and status of Khundlen Tsookhur. In 1661, Danzan received the title 'Utgyg Deedlekh' (Jurmyg Dagagch) from the Qing Emperor, but he died in 1644, whereupon his son Dashjav inherited his title. In 1667, Dashjav's son Shamba inherited the position of Sain Noyon and became Zasag.²¹

According to the History of the Zaya Gegeenii Khüree Monastery (Zayayin Khureenii Tuukh), "The first Zaya Gegen mastered the five studies of Tibet, gained fame, and became Maha Pandita in 1679 at the age of 38. When he returned to Tibet, Danzanlhavaan, who was Ikh Toin and one of the people who welcomed and worshipped him, praised Maha Pandita as an incarnation of the king's father, held a Buddhist meeting at his small monastery to the south of Bulgan Mountain, and offered the monastery to Maha Pandita.

And there was always a Buddhist service including Manalyn Choga; the Auush Burkhan (Amitabha) temple was offered; and he selected sixty rich households from among his subjects to assist with the running of the monastery.²² Moreover, as its neighboring Bishrelt Zasag also offered forty rich households as well as the Khan and nobles' subjects as the Datsan's shavi, the number of common shavi increased, and this monastery became a pair of Datsan along with the Agva Datsan.²³ However, the year 1679 would be the period of Shamba, not of

¹⁷ Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 17.

¹⁸ Ж. Өлзий. Монголын дурсгалт уран барилгын түүхээс. УБ., 1992. тал 55.

¹⁹ Shavi – Originally this term meant 'disciples and students' but in this context it means those who are subject to the high priests and living Buddhas. During the Qing Dynasty, the shavi of high priests and living Buddhas formed an independent administrative unit along with the 호쇼Hoshoo, the main administrative unit in Mongolia.

²⁰ Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 32-33; Олноо өргөгдсөний 9-р он. МУУНС. Гар бичмэлийн сан // Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 135.

²¹ Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 18.

²² Олноо өргөгдсөний 9-р он. МУУНС. Гар бичмэлийн сан //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 135.

²³ Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 32.

Danzanlhavaan. During the period of Shamba in 1690, religious schools including the Daichuudyn Khural established by Lamyn Gegeen Luvsandanzanjantsan, Buddhist sanctuaries, and Jas (temple offices)²⁴ were called ‘Gandanjanchivlin Datsan’, while the Snadui, Jigjid, Ayuush, and Mahagal that were jointly built as Buddhist meeting venues by Shamba and Lamyn Gegeen, and the Jas, were collectively called ‘Gandanlegshidlin Datsan.’

Ayuush, the son of Jiyag, who was the fifth son of Tumenkhen Sain Noyon, built the Khural (Buddhist ceremony or Buddhist temple), which held Buddhist ceremonies such as Yeruul and Manal, and his eighth son Denzen Toin Banjuur established the school and the monastery, which preached the Buddhist Scriptures known as sutras and dharani in 1679.²⁵ The letter that Boshogt Khundlen Noyon received from Khalkha in 1681 showed that Jibzundamba Khutagt’s granting of the title to nobles had already been determined and that the Erdene Zuu monastery was still called the ‘Great Monastery of Ochir Sain Khaan’. Since Khalkha Mongolia was subjugated by the Qing Dynasty in 1691, the children of Sain Noyon’s family became Zasag and held a Buddhist service to pray for the Qing emperor’s longevity, and also built many Buddhist temples. The Department (部) of Sain Noyon was established in 1725, and the position of Tamgatai Khutagts, who held a seal, was recognized in 1737. Khalkha’s four departments (部) held Buddhist ceremonies; the religious school of Datsan was established along with the monastery and jas, thus expanding the size of the monastery considerably. As a result, in the early twentieth century the Sain Noyon Aimag had the largest number of lamas and Tamgatai Khutagts with a seal. The Sain Noyon Aimag’s establishment of a number of monasteries is related to its nobles’ political and military activities, and their relationship with Tibetan monasteries, as well as with the Qing emperors.

2.1.1. History and Achievements of the Zaya Gegeens and Construction of the Monastery

According to later historical data, Zaya Bandida Khuivilgaan was reincarnated five times in India and three times in Tibet; and as Tumenkhen Sain Noyon (1558-1640) was accepted as the first incarnation of Khalkha Mongol, the Dalai Lama and the Panchen Lama gave him a silver seal. The second Zaya Bandida Khutagt, Luvsanperenlei (1642~1716), was born as the second son of Suntar at Mukhar Khujjirt in April 1642. At the age of 11, the Danzan Lama and others built the Sandui Datsan in 1652. Luvsanperenlei received the title of Noyon Khutagt from

²⁴ Jas is the term for a large monastery’s administrative office, which was responsible for managing the monastery’s livestock, land, administration, revenues and expenditures, and loans. Note by Kim Gyeong-na, 2016, A Study on the Datsan of Mongolian Buddhist Temples in the 17th ~ 19th Century, Doctoral thesis, Graduate School of Dankook University.

²⁵ МУУТА.ФА-3. Д-1. ХН-121 //Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 107, 123, 111.

Undur Gegeen in 1654. Noyon Khutagt Luvsanperenlei left for Tibet in 1660 and studied Buddhism there for eighteen years. As the fifth Dalai Lama and the Panchen Lama recognized Luvsanperenlei as the incarnation of Tumenkhen Sain Noyon, they granted him the title of Yalguulsan Gegeen, a gashog (an order), and a seal.²⁶ The Panchen Lama gave Zaya Bandida the Buddhist sanctum of Dashulhumbe Monastery, shavi, and farmland. When the Dalai Lama returned to Mongolia, he taught a lesson about politics and religion; for instance, why the other religion (OR the “Red” school shouldn’t be propagated in Mongolia and why Buddhism should be the religion of the emperor (OR the “Yellow” school) in detail.²⁷ Also, the Dalai Lama granted the title of Gandan Puntsaglin to the Sandui Datsan. The League of Khalkha and Oirad held at Khurenbelchir in 1686 was attended by Gandan Shireet Lodoijamts, Undur Gegeen, Janjaa Khutagt, Zaya Bandida and others. At that time, Undur Gegeen gave Zaya Bandida various gifts such as a cushion, a stool, a robe, gold (10 nyang: 10 x 37.3g), a silver plate, marten furs (10), a swift horse, and thirty horses as Zaya Bandida flourished the Buddhist services of the monastery and Datsan.

The Kangxi Emperor of the Qing Dynasty granted Luvsanperenlei the power of Khutagt so that he could dedicate himself to religious activities. When the Kangxi Emperor went to Hohhot (or Huhohaot’e, the present-day capital of Inner Mongolia), he visited Zaya Bandida Khutagt’s residence during the period when Naadam, a traditional Mongolian festival, was being held. Zaya Bandida Khutagt was invited by Achit Tsorj in Hohhot and built the Choir Datsan and taught Achit Tsorj and shavi at Achit’s monastery.

In 1693, he was also invited by Tumed’s nobles to spread Buddhism in Tumed. In 1698, he built a monastery in Khojai of Hohhot and the Qing emperor granted it the name of ‘Buyanyg Iltgegch Sum’ in 1699.²⁸ The Buddhist sanctum Galdan Zuu existed on the hill named Chandmani Erdene Tolgoi to the north of the Zaya Gegeenii Khüree monastery, until 1972. The Buddhist sanctum was founded by Zaya Bandida Khutagt in 1699, and the Buddhist statue Jowo, which was made in Hohhot, was placed inside the sanctum. This statue may have been moved there from a monastery near Hohhot.²⁹ When the Qing Emperor was informed of the construction of this monastery he granted it the name ‘Buyanyg Delgeruulegch’.

Zaya Bandida Khutagt Luvsanperenlei wrote six books on history, Buddhism, poems, and religious ceremonies. The Biography of Tusheet Khan was published in Mongolian in Tibet in 1674, and the four volumes of ‘Sanyog’ (Clear Mirror) were published in Tibetan in 1702. While Zaya Bandida Khutagt was studying at the Sera monastery in Tibet, Khalkha’s people including Shiva Shireet Luvsan,

²⁶ Д.Дашбадрах. Монголын хутагтууд. Улаанбаатар.2004. тал 104. In certain books, as he was the first person to receive the title of Zaya Bandida, the writers recorded him as the First Zaya Bandida.

²⁷ Дармадалаа. Их Монголын оронд дээдийн ном ямар мэт дэлгэрсэн ёсыг тодорхой өгүүлэгч цагаан лянхуан эрхис хэмээх оршвой. Түвд хэлнээс орчуулсан С.Гомбожав. УБ.,1995.тал 198.

²⁸ Өргөх цэс //МУУТА. Ф-А171. Д1. ХН1.

²⁹ Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 28-29.

and Darba Bandida Sodvjамts visited Zaya Bandida Khutagt, became Khutagt's disciples, and learned the Sutra and Dharani philosophy. His book *Sanyog* covers such subjects as the establishment of DK'a 'gyur and BsTan'gyur, biographies of various Indian Bandidas and Mongolian lamas, and the history and legends of the Buddhas. Zava Damdin states that Luvsanperenlei visited Beijing, Chakhar, Uzemchin, Tumed and other regions of the Inner Mongolia to preach Buddhist teachings and build many new monasteries. Luvsanperenlei's disciples included famous high priests such as Pavonhaba Jamiyandagva of Tibet, Gachen yonzin Luvsandonduv and Ganjuurba Luvsantsultim. Zaya Bandida Luvsanperenlei died in January 1716.

The third Zaya Bandida Khutagt, Luvsannindagdelegnamjil (1717~1765), was born to the Banjuur family, which belonged to the Meiren class of Tsevegrampil in the Tusheet Khan area. When he visited Beijing in 1728, the Qing emperor granted him the khadag (traditional ceremonial scarf) and khavtaga. In 1732, he fled to Yavga to avoid the war, and the Qing emperor praised his work and gave him a gift of silver (500 nyang). At the age of 22, he studied in Tibet and the Dalai Lama gave him the offering to Choimchadalin monastery and some farmland. In addition, the Dalai Lama and the Panchen Lama granted him the title of 'The Treasure that Illuminates Buddhism' together with the privileges of the Hambo Lama (chief monk), a vajra-shaped hat accessory, an umbrella, six flags, two flutes, and four tiger tails, and the right to use nine red flags. When he asked the Dalai Lama if he could take some Buddhist statues of Yadam, Badam Yansan, and Purev Logshir to Khalkha, the Dalai Lama accepted the request and gave him the statues. He placed the Lham statue in Lavrin and the Yadam statue in Sarajav Datsan, whose name was also given by the Dalai Lama. He placed the Sakyamuni statue in Janraiseg Datsan and established the Buddhist service held at Samla Khamtsan Datsan. In addition, he established the Tsogchin Agva service in accordance with the rules of Dashulhumbe Monastery in Tibet.

The fourth Zaya Bandida Khutagt, Luvsanjigmeddorj (1766~1803), was the eighth son of Chengunjav, who was the General³⁰ and had the royal blood of the Sain Noyon Aimag. He established the outset of the Khailan ceremony according to Sakyamuni's shun in June 1797 on the lunar calendar and held the Buddhist service every day.³¹ In Darmadalaа's book published in 1889, it is written that "Zaya Bandida's monastery had about 100 monks and three Datsan, and they studied Buddhist philosophy every day."³² In 1802, the Qing Emperor gave Zaya Bandida Khutagt a wagon covered with an orange hood, and also the right to enter the Forbidden City by wagon, and allowed him to install a red fence in front of this

³⁰ General is one of the highest-ranking official of the Qing Dynasty. Note by Ryu Won-soo, 2014, *The Collection of World Folktales_Mongolia*, Hwanggeumgaji (Golden Bough)

³¹ Олноо өргөгдсөний 9 дүгээр он 9-р сарын 17. Улсын номын сан. Гар бичмэлийн сан //Монголын хүрээ хийдийн түүх(эмхтгэл). Эмхтгэсэн: Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 134

³² Дармадалаа. Их Монголын оронд дээдийн ном ямар мэт дэлгэрсэн ёсыг тодорхой өгүүлэгч цагаан лянхуан эрхис хэмээх оршвой. Түвд хэлнээс орчуулсан С.Гомбожав. УБ., 1995. тал 232.

monastery's entrance.

The fifth Zaya Bandida Khutagt, Luvsanjigmednamjil (1804~1867), was born a son of Damiran in van Sampildorj's region of the Sain Noyon Aimag. In 1833, he built a monastery with his own money in Norovlin, which lay within his jurisdiction, and named the monastery 'Amgalang Khamgaalagch Sum'. He reformed the regular Buddhist services as Ayuushiin Chogo (worship of Amitayus) according to the four seasons, and established instructions for holding the daily Jasaa (temporary service), monthly services, and the service for Buddha's Birthday. In 1844 he built the Manba Datsan³³ and Myangan Burkhan Sum. He also established the Nungnee Sum monastery in 1852, while he built Lham Sum in 1853.³⁴ According to a survey conducted in 1861, it is said that the library of Zaya Bandida Khutagt held a total of 1288 manuscripts, 63 books, 25 Buddhist scriptures, 41 publications and 314 letters, which were written in Mongolian, Todo (Clear Script of the Oirat Mongols), Soyombo, Tibetan, Manchurian, and Chinese.

The sixth Zaya Bandida Khutagt, Luvsanchoijivanchig (1868~1904), was born a son of Vanchinbazar in the Ganjuurjav region of the Sain Noyon Aimag. In 1880, he built a Buddhist sanctum for the worship of Bulgan Mountain to the south of that mountain at the order of the Dalai Lama and the Panchen Lama. And, as he contributed some money to the Qing Dynasty for the purchase of military supplies, he received the title of 'Tsetsen Nevterkhii' from the Qing Emperor in 1880. He preached at the Tunglii service in Beijing in 1887 and acquired the right to enter the Forbidden City by wagon.

The seventh Zaya Bandida Khutagt, Luvsantuvdenchoijinyam (or Jambaltsereng, 1905-1930), was born a son of Lhamjav, who was a younger brother of Zaisan Sodnomdorj (Zaya Bandida Khutagt's shavi). While the 13th Tibetan Dalai Lama and other lamas were staying at the Khanddorj Monastery of the Tusheet Khan Department in Khalkha, Jambaltsereng was introduced to them and was chosen as the seventh Zaya Bandida Khutagt in the winter of 1905. In the following spring of 1906, when the Dalai Lama visited the Zaya Gegeenii Khüree monastery, the Dalai Lama cut off Jambaltsereng's hair himself and gave him a new name, 'Ranjun.' Jibzundamba Khutagt offered Jambaltsereng a gift of robes, Shigser Khadag, and other items. Meanwhile, the Dalai Lama ordered the color of the monastery to be changed from grey to orange, and for the phrases "Bayasgalan tuguldur bukhniig todorkhoi ord" and "Khotol chuulgany yesun khusel tsuglarsan ord" to be engraved above the western door of Lavrin and the monastery entrance door, respectively, in both Tibetan and Mongolian, as well as ordering six dragons to be carved outside the entrance door. As the Minister of Political and Religious Support of Mongolia asked

³³ Manba Datsan, a medical college at the monastery that practices traditional Tibetan and Mongolian medicine. A person who studied for about 10 years and passed the exam at Manba Datsan, receives the degree called 'Maramba (маарамба, 玛仁巴)'. Note by Ryu Byeong-jae, 2015, The Introduction in Tibetan Buddhism to Mongolia and the Mongolian Buddhism of Today, 白山學報 第102號 (Edition No. 102 of Jasanhakbo)

³⁴ Олноо өргөгдсөний 9 дүгээр он 9-р сарын 17. Улсын номын сан. Гар бичмэлийн сан //Монголын хүрээ хийдийн түүх(эмхтгэл). Эмхтгэсэн: Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ., 2004. тал 136.

for a prize to be awarded to Zaya Bandida Khutagt Jambaltsereng for his contribution to the country in 1914, Jambaltsereng received a wagon with orange curtains from the Mongolian government. As he contributed some money for the construction of a monastery in 1915 and Tsogchin Dugan¹ in 1918, he received the titles 'Turulkhi nevtarkhii chin bishrelt' and 'Nomch mergen shadar bishrelt' from the Khan.³⁵ However, Jambaltsereng was assassinated during a political purge in 1930.

The previous Zaya Bandida Khutagts owned the monasteries and shavi in Mongolia and Tibet, wielded authority and leadership over them, and established new Datsan, which greatly contributed to the propagation of Buddhism in Mongolia.

2.1.2. Construction Characteristics of the Upper and Lower Temples of Zaya Gegeenii Khüree Monastery

Located to the south of Bulgan Mountain, the Zaya Gegeenii Khüree monastery is composed of upper and lower temples which are situated about five kilometers away from each other. However, scholars hold conflicting opinions about the date of construction of the monastery. According to 'The History of Zaya Gegeenii Khüree' written in 1935, the first Buddhist sanctum, or Agva, was built in 1631.³⁶ However, the scholar S. Purevjav argued that as well as the monastery built in 1652, by building a Buddhist sanctum offered by Denzenlhavaan in 1679, Shadubpiljailin, i.e. the Zaya Gegeenii Khüree Monastery, was completed in the southern area of Bulgan Mountain.³⁷ In addition, O. Purev claimed that based on the code made of birch bark, including the Tumenkhen Khundlen Tsookhur Noyon's monastery, the upper temple was constructed in 1616. For my part, I assume that the upper temple was built in 1654, according to a historic record which states: "In 1654, monks and shavi assembled and held a Buddhist ceremony and built a Datsan." Thanks to the activities of previous Zaya Bandidas, the Zaya Gegeenii Khüree monastery gradually increased in size and became one of the main monasteries in Khalkha. Darmadalla referred to Zaya Gegeenii Khüree, Jibzundamba Khutagt's Ikh khuree, the Sain Noyon Aimag's Daichin Wangiin Khuree, Tumed's Khuuchin Khuree, and Uzemchin's Lamyn khuree as the main monasteries in Khalkha.

At the upper temple, there were 26 buildings in total, including Buddhist temples and sanctuaries, and lamas' residences. The Lavrin of Zaya Bandida Khutagt, and the Guden were built in the center; Tsogchin Dugan was built to the west of the Lavrin; a small Buddhist sanctum, in front of Tsogchin Dugan; and a rotating Sutra

³⁵ Монгол улсын шастир. Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шастирын хураангуй. Кирилл бичигт буулгаж, хэвлэлд бэлтгэн, тайлбар хийсэн: А. Очир, З. Лонжид, Ц. Төрбат. УБ., 1997. тал 57-60.

³⁶ Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив. Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 1.

³⁷ С.Пүрэвжав. Монгол дахь шарын шашны хураангуй түүх. УБ., 1978. тал 46-47.

case, to the east of Lavrin (OR Tsogchin Dugan) in the upper temple. Yamandagiin Sum was situated southwest of Tsogchin Dugan, while Sandui Datsan and Damdin Khuvilgaan, the house of the incarnated Buddha, were situated to its west. In addition, Norovsambuugiin sum was situated north of Sandui Datsan, while the two sanctuary buildings of Demchig Taij were situated within the northern fence. Bulgan Dugan, Agva Datsan, and Gushig Datsan were located behind Lavrin, and there were three Buddhist towers behind them. Gunrig Datsan and Shagdar Dugan were placed to the east of Lavrin; Sharap Sum and Hamchin Sum to its south; and Chojin Sum, Yadam Sum and Dara Ekhiin Sum to its northeast. Furthermore, Serjibizany Dugan, Tseveglegiin Dugan, and Jud Datsan were once located around there, too.³⁸

The Lavran (old palace) of Zaya Gegeenii Khüree was built by Zaya Bandida Khutagt Luvsanperenlei in 1696. The main Buddhist sanctum of the Lavran was called 'Shuteenii Gurvan Sum.' It is said that the eastern Guden contained three Buddhist stupas in which three Zaya Bandida corpses – those of Luvsanperenlei, Luvsannindag, and Luvsanjigmeddorj - were placed, and of these the stupa of Luvsanjigmeddorj was covered with a silk Kasaya³⁹ threaded with gold. The corpse of Luvsanjigmeddorj was found inside the Guden to the west of Luvsannindag. The central space was used to hold a Buddhist service, while the upper floor of the center had Buddhist scriptures including Dk'a 'gyur. Lavrin's sanctuaries had a grid fence like that of Tsogchin Dugan, and they looked like a sanctuary building with a curved roof when viewed from outside the fortress.

The fourth Zaya Bandida Khutagt Luvsanjigmeddorj established the Semchun (small palace) in 1802. The Semchun was originally designed as a three-story building with a gable roof. The two lower floors were built in the Tibetan style with bricks, while the top floor had a hipped roof. Later, Govi sahvi of Zaya Bandida Khutagt Luvsanperenlei arrived at the Zaya Gegeenii Khüree monastery in 1907 and dismantled the third floor of both the Eastern and Western Semchun. At the front of Semchun were sixteen columns; and between each column there were two Jashin Khaalga⁴⁰ (entrance doors). On the upper floor, a door with a thick muntin and a butterfly-patterned window was installed facing outward. As Duinkhor Khural, the Buddhist service held at the Eastern Semchun, was not held from the time of the fifth Zaya Bandida Khutagt on, the Eastern Semchun was used to store a wagon and a sedan chair. The Eastern Semchun had three rooms, of which the middle room was equipped with two beds for Zaya Bandida, seven cupboards, and fifty chairs. The lower floor of the Semchun is composed of three sections, of which the middle section has a chair for Zaya Bandida, while the two side sections have

³⁸ Ж. Өлзий. Монголын дурсгалт уран барилгын түүхээс. УБ., 1992. тал 60.

³⁹ A Buddhist priest's robe that is draped from the left shoulder to beneath the armpit to cover the robe.

⁴⁰ Jashin Khaalga: A door with a muntin at the top and a hinged door at the bottom. Rough calico was attached to the inner part of the muntin, and a flower pattern was carved at the bottom of it. The Jashin Khaalga is usually taken off in summer.

chairs for the lamas present at the Buddhist service. Souvenirs and valuables were displayed in the northern side, while Buddhist statues were placed in a small room at the front of a corner on the western side.

While the Tibetan Dalai Lama was staying at the Zaya Gegeenii Khüree Monastery for three months in 1906, the white fortress in which Zaya Bandida Khutagts resided was turned yellow, and the Dalai Lama granted signboard bearing the inscriptions 'Bayasgalan tuguldur bukhnii todorkhoi ord' and 'Khotol chuulgany yesun khusel tsuglarsan ord' to the Eastern Semchun at Lavrin.⁴¹ Furthermore, in the same year, the corpse of the second Zaya Bandida Khutagt Luvsanperenlei was plated with gold.⁴²

Scholars also hold conflicting opinions about the construction date of the lower temple of the Zaya Gegeenii Khüree monastery. Ts. Sonomdagva claims that Zaya Bandida Khutagt Luvsanperenlei built another monastery in 1706 and named it 'Buyang Delgeruulegch Sum'. Later, the monastery was called the Lower Temple of Zaya Gegeenii Khüree monastery.⁴³ On the other hand, O. Purev argues that the lower temple was built in 1833 based on the fact of the construction of 'Ulzii Badruulagch Sum'. Some scholars also claim that it was built in 1844 based on the evidence of the construction of the Manba Datsan of the Zaya Gegeenii Khüree monastery in 1844. When Uliastain Janjin was in danger of being punished for writing Zayain Gegeen rather than Zayain Khuvilgaan for Luvsanchoijivanchig on an official document in 1885, the officials of the Lifan Yuan (Board for the Administration of the Outlying Regions of the Qing government) and Beijing's lamas offered a bribe (of 8000 nyang of silver) to help him avoid punishment. Hence, Uliastain Janjin returned to his hometown and offered 10,000 nyang of silver to the lower temple of the Zaya Gegeenii Khüree monastery for the construction of a Chinese-style palace. Contrarily, some old lamas criticized this, saying, "Past Khutagts believed in Buddhism and moved Tibetans into Khalkha. However, the current Khutagt allows Manchus and Chinese to live in the monastery."⁴⁴ This shows that there were some changes in Khalkha's Khutagts and monasteries because of the change in the policy of the Qing Dynasty at that time.

The Lower Temple of the Zaya Gegeenii Khüree monastery was built on a low hill, while, to its east, five small temples were built and the palace of Zaya Bandida Khutagt was situated in the center of the lower temple. The houses belonging to the palace were located along the eastern side of the temple, while the Chinese-style palace had a large yard to its front, and the Bogdyn Bulag in the western street of the lower temple had a Tibetan-style Buddhist sanctum.

About 1000 lamas resided in the Zaya Gegeenii Khüree monastery, and more

⁴¹ Өргөх цэс //МУУТА. Ф-А171. Д1. ХН1.

⁴² Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21.Д-1.ХН-258. тал 12.

⁴³ Ц.Сонмдагва. Монгол улсын засаг захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлт, шинэчлэлт(1691-1997). Нэмж засварласан Ч. Банзрагч, О.Батсайхан. УБ.,1998. тал 231-232.

⁴⁴ А.Позднеев. Монголия и монголы. Результат поездки в Монголию, исполненной в 1892-1893 гг. Том I. Дневник и маршрут 1892 года.С.-Петербург (1896) с.411, 413-414; 419.

than 4000 lamas came to hold a great Buddhist service there. As new Buddhist buildings were built in the monastery, the number of residents increased. Some 5000 people in about 1000 households consisting of lamas, commoner shavi, ordinary people and merchants were living in the monastery, and most of them were shavi of Zaya Bandida Khutagt. The monastery's lamas belonged to eight Aimag (administrative subdivisions), of which six were situated in the upper temple and two in the lower temple of the Zaya Gegeenii Khüree monastery.

All the expenses associated with Zaya Bandida Khutagt were borne by his shavis. Shavis were administratively affiliated to Datsan in Gushig, Sandui, Demchig, Gunreg, Ulzii, Javrai, Tsegeelin, and Jii, etc.⁴⁵ According to the census conducted in 1918, the total number of shavis in Zaya Bandida Khutagt amounted to 8,486 people in 1,723 households, of whom 4,461 were men and 4,025 were women. Among these, 1,993 people were lamas, 2,143 were Khar shavis (common shavis, of whom 1,137 were children), and 325 were Sul ards (free citizens). There were 35 monastery and Buddhist sanctuary buildings, making it the largest number of buildings belonging to shavis among the Khutagts' shavis in Khalkha, except for Jibzundamba Khutagt. The livestock owned by the monastery included 2,539 horses, 1,529 cows, and 20,718 sheep and goats. The personal livestock of Zaya Bandida Khutagt included 4,695 horses, one camel, 772 cows, and 33,508 sheep and goats, while the shavis' livestock included 17,239 horses, 87 camels, 14,653 cows, and 38,345 sheep and goats.⁴⁶ The Zaya Gegeenii Khüree monastery became the administrative center of Sain Noyon Khan (OR Sain Noyon Aimag) of Mongolia in 1922.

Zaya Bandida Khutagt Luvsanperenlei established new Datsan between the seventeenth and early eighteenth centuries by expanding the monastery founded by the Danzan Lama, who succeeded Tumenkhen Khundlen Tsookhur Noyon (who supported Buddhism in the early seventeenth century).

From 1737, as the shavis of Zaya Bandida Khutagt acquired the qualification of an administrative unit and expanded the monastery, the Zaya Gegeenii Khüree monastery became a large town in which people of all social strata, including some 2500 to 3000 lamas and around 2000 commoners, lived together in Mongolia throughout the seventeenth to early twentieth century. On the other hand, it was both a transportation hub and a center of oriental Buddhist culture and education.

Since the monastery of Zaya Bandida Khutagt, as a heritage of Mongolian Buddhism, has been revived again in recent years, it is now necessary to review it in a more detailed way by conducting a comparative study on the historical characteristics of the monastery with reference to newly found data and materials.

⁴⁵ О.Пүрэв. XX зууны эхэн үеийн Ар Монгол, Газрын зураг, УБ., 2004.

⁴⁶ И.М.Майский. Монголия накануне революции. Москва, 1959, с. 288-289, 296-297.

2.2. Preservation and Restoration of Zaya Gegeenii Khüree Monastery

Zaya Bandida Khutagt Luvsanperenlei (1642~1715) was an outstanding Mongolian scholar who is now considered one of the three greatest figures in Mongolian Buddhism. While Luvsanperenlei was studying in Tibet, he mastered the “Five Sciences” of Buddhism, gained considerable fame, and was granted the title ‘Zaya Bandida’ (meaning ‘an enlightened sage’) from the fifth Dalai Lama. Zaya Bandida Luvsanperenlei returned to Mongolia from Tibet in the winter of 1679 and began propagating Buddhism there, building a monastery and writing books. In 1631, while at the already well-established Zaya Gegeenii Khüree monastery, he established five datsan in Gunrig, Agva, Choir, Janraisig, and Khantsan. He expanded the monastery to accommodate 200 monks and held regular Buddhist ceremonies there, for which it was granted the title of ‘Gandangejailin’ from the Qing Emperor, and developed the monastery further. The Zaya Gegeenii Khüree monastery was not only the center of Sain Noyon Aimag, but also a hub of society, economy, commerce, religion, culture and education for the entire Mongolian region from the seventeenth to early twentieth century.

2.2.1. Overview of the Preservation of Zaya Gegeenii Khüree Monastery

The “Regulations on the Protection of Ancient Relics and Historic Sites” were established in Mongolia in 1924. According to Article 2, Decision No. 79, the leaders of the Mongolian so (small) National Assembly compiled a list of ‘first class state historic sites’, ‘tombs to be protected by the state,’ and ‘monasteries to be protected by the state’ and selected twenty-nine historic and cultural sites for restoration and preservation. At that time, however, the Zaya Gegeenii Khüree monastery was not on the list. In 1970, the Cultural Heritage Protection Law of the Mongolian People’s Republic was established, while in 1971, as a part of the implementation of this law, the List of Historic and Cultural Heritage Sites Under the Protection of the Mongolian People’s Republic’ was established according to Decision No. 420 by the government, and the remaining Buddhist sanctuaries and temples of the Zaya Gegeenii Khüree monastery were registered on the List as ‘buildings in which a provincial museum is currently situated,’ while ‘Damdin Khuivilgaa’s Khiid’ was included on the list of ‘Aimag Protection Cultural Heritages’. It is thought that the term ‘buildings in which a provincial

museum is currently situated' refers to the remaining Guden and Zuum Semchum (Baruun) at the Zaya Gegeenii Khüree monastery, while 'Damdin Khuvilga's Khiid' refers to Sandui Khuvilgaany Dugan. In the 1944 revision of the Historic and Cultural Heritage Protection Law, the 'list of historic and cultural heritages under the protection of state, aimag, and capital' was established, and at that time the remaining historic sites at the monastery were registered under the collective name 'Zaya Gegeenii Khiid and Stone Wolf Statue located in Erdenebulgan Sum.' Zaya Gegeenii Khiid, where the Aimag Museum is situated, included the Guden, Eastern and Western Semchum (Baruun, Zuum Semchum), Khuliin Sum, Tsogchin Dugan, and Sandui Khuvilgaany Dugan, as well as the wolf-shaped memorial stone written in the Sogdian alphabet standing in front of the Guden.

2.2.2. Restoration of Zaya Gegeenii Khüree Monastery

1) Eastern and Western Semchun

The Executive Authority Office of the People's Deputy Assembly of Arkhangai Province (Provincial Office) submitted a request for the restoration of the remaining buildings of the Zaya Gegeenii Khüree monastery – including the Guden and the Eastern and Western Semchun⁴⁷ - to the National Historic and Cultural Heritage Preservation Bureau. Hence, the engineers of the design group under the said Bureau conducted the first survey of the monastery site in 1977.

The Semchun is a three-floored building – the first and second floors were built with bricks, while the third is a wooden structure with a hipped roof. The second Zaya Bandida Luvsanperenlei established the Buyanyg Iltegegch monastery in Huhe Hota Khojai in Inner Mongolia to allow those nobles who offered him shavi from the various regions of Inner Mongolia to live inside the monastery. Called 'Govi Shavi', these moved to Mongolia in 1907 and lived around Lake Khichgene Khotol Nuur. They held Buddhist services according to the four seasons at their itinerant Buddhist temple, and after the temple burned down they dismantled the third floor of the Eastern and Western Semchun and made one section into a Buddhist sanctum and the other into a Tsogchin Jas.

The Semchun buildings, whose roofs were repaired to their present form between 1909 and 1910, are square structures (16.2m × 10.0m) centered on high columns. At present, they are 7,500mm (7.5 meters) high and consist of two-story buildings built with dark grey bricks. There are six columns at the front on the first and second floors that were decorated with splendid carvings and multicolored

⁴⁷ Semchun refers to a small palace of the Zaya Gegeenii Khüree mMonastery. In Tibetan, 'Sem' means a palace or a house, and 'chun' simply means 'small'. The fourth Zaya Gegeen Luvsanjigmeddorj built the Eastern and Western Semchun in 1802. As the Lavran inhabited by Luvsanperenlei was called 'a great palace', Semchun was called 'a small palace.' "The palace of Lavran" was composed of the Lavran, Eastern and Western Semchun (Baruun, Zuun Semchun), Khuliin Sum, and a while fortress with a tower. The fortress was colored yellow at the recommendation of the Dalai Lama in 1905.

paint work (‘dancheong’ refers to the traditional painting work on a wooden building).

Based on the practical survey drawings and research data acquired in 1977, architectural scholar S. Chimeddorj prepared the restoration drawings of the Eastern Semchun, and the restoration work was conducted from 1977 to 1980 under the supervision of D. Chimedbaldir, the construction team manager of the National Historic and Cultural Heritage Preservation Bureau. The Western Semchun was in poor condition because it had been used in various ways; however, it was restored to its original state according to the restoration drawings. The restoration work included setting the columns of the building upright; repairing the corroded parts of the columns and crossbeams; rebuilding the concrete foundation; and repairing parts of the brick wall, wooden floor, roof, gutters, and muntins. In addition, it was necessary to redecorate the drawings and paintwork by carving and the “zumber” technique (i.e. drawing an object in slight relief with water paint). The restoration drawings of the Eastern Semchun were prepared by G. Nymadorj in 1981, and the restoration work was carried out from 1981 to 1983. This restoration work was similar to that of the Western Semchun. As the location of the stairs of the Eastern Semchun was different, they were restored to their original state, and the wall between the sections on the second floor was restored. Moreover, the four windows installed on the northern part of the wall on the first floor were removed and replaced with bricks.

Restoration Work of the Western Semchun, 1978 Restoration Work of the Eastern Semchun, 1980

I met B. Adiya, who was a painter of the National Historic and Cultural Heritage Preservation Bureau at that time, and interviewed him about the multicolored paintworks on wooden buildings. The following is the summary of the oral investigation on B. Adiya: “When I went to the site to investigate the paintworks of the Eastern Semchun, some ten workers were working on Tsogchin Dugan under the guidance of a carpenter named Sambuu, and as the carving on the door was finished they started the paintwork. At that time, the office of the construction

team manager D. Chimedbaldir was situated in the southeast part of Tsogchin Dugan, and behind the office was a woodworking shop, where grass was piled up on the second floor. In the woodworking shop there was a discolored door, which was believed to have previously been kept at the Folk Museum. By referring to the paintwork applied to that door, new paintwork was applied to the door in 1980. After confirming the finished state of the paintwork, the paintwork for the crossbeam was drawn on paper in the summer of the same year. At that time, the worn crossbeam was replaced with a new one on which paintwork was also carried out. Thin, pattern-less wooden members (connecting the columns with each other) were placed between the crossbeams above the door at the front on the first floor of the Semchun. In order to carry out paint work on those members, we obtained advice from a local monk named Gongunii Ser-Od, who had left the priesthood and was living as a commoner at that time. Later, he went to the Gandan monastery in Ulaanbaatar and became a lama again. The monk suggested that we make statues of seven treasures and eight takhil (tributes). Therefore, we made statues of the seven national treasures, i.e. Khorol, Norov, Khatan, Tushmel, Elephant, Horse, and Warrior, and in the middle we made the five takhil and seven treasures again in order. On one side of the second floor we painted a yellowish-brown pattern with a yellow background. These two paint works were new, but the rest were restorations of the original paint work.”

The restoration work of the Eastern Semchun was financed with a national budget (263,000,000 tugrug, or togrog) and a contribution by the monarchy of Monaco (40,000,000 tugrug), and was carried out by the company Suld Uul over a period of two years from 2010 to 2011. Works were carried out to rebuild the rear wall, which had collapsed due to a gap, using bricks; to reinforce the concrete foundation; to construct granite and brick cornerstones for the columns; and to rebuild the inner wooden members – crossbeam, external columns, and doors.

The Mongolian company “Suld Project” conducted the site survey of the Eastern Semchun with the support of the Ministry of Education, Culture and Science of

Eastern Semchun in 2009 before the restoration Restoration of the 2nd floor in 2011

Mongolia. During the survey, the team found out that there was a gap between the brick walls caused by rain; that the columns of the first and the second floors were tilted about 3 to 9cm from their original position; and that the floor built in 1980 was rotten. Therefore, the company conducted restoration work for two years from 2015 to 2016 with a national budget of 539.6 million tugrug. To restore the roofs of the Eastern and Western Semchun, three sloping gutters were made and projected about 2 meters from the wall. The floors of the Semchun were replaced with wooden floors, and the discolored paintworks and carvings were newly painted.

Restoration of the Eastern Semchun in 2015

After the restoration, 2016

2) Khulgiin Sum

The “Khulgiin Sum” used to be called ‘Khulgiin Sum Sanctuary’ according to the oral investigation, and it seems right to call it by its full name as it is located at the forefront of the lavrin surrounded by the fortress, and means ‘the Buddhist sanctuary where one first sets foot.’ The Executive Authority Office of the People’s Deputy Assembly of Arkhangai Province (Provincial Office) requested the restoration of the fortress and the main gate of the Folk Museum and its two

Model of Khulgiin Sum Sanctuary, in 1984

small tower doors in 1983. The following year, 1984, G. Nymadorj of the National Historic and Cultural Heritage Preservation Bureau made a model of the central tower door (Khulgiin Sum Sanctuary), which had been destroyed, based on data originating from a history book, various documents, an oral investigation, and a site survey.

B. Adiya, a painter who was responsible for the paintwork of the Khulgiin Sum sanctuary at that time, said, “To carry out new paintwork at the Khulgiin Sum sanctuary, I surveyed and referred to the paintwork of the remaining local Buddhist sanctuaries and temples, as well as the entrance doors of the Semchun, Guden, and Tsogchin Dugan. I embedded a mirror in the middle of a crossbeam and painted lines of solid color (Dagnass). I made the door by combining the carving and paintwork. In other words, I engraved the central part of the door, but painted the flat surface of the door. Although I did the carving by copying that of the door at the Semchun building, I did it slightly differently so as to distinguish between the new one and the original.”

Paintwork on the entrance door of the Khulgiin Sum sanctuary in 2009

The Khulgiin Sum sanctuary is a wooden structure measuring 105.8 m² in total, with a length of 15,400mm (15.4 meters) from east to west and of 8,200mm (8.2 meters) from north to south. The roof was covered with blue tiles, with a dragon design decorating each side of the roof ridge, while the interior featured a suspended ceiling.

The Sanctuary is a single-story grey brick building with masonry structure that has a girth surrounded the four columns, with a central door installed at the front of

the building. The building has been re-used since 1985, along with the restoration of the 300m-long fortress to which two doors (3 meters in width) were attached. Currently, the Aimag Museum office is situated inside the sanctuary. In 2012, when there was a problem with the bent crossbeams, the Mongolian company “Suld Uul” carried out the restoration work by building an additional column and replacing the entire tiled-roof using the support fund of 40,000,000 tugrug donated by the monarchy of Monaco.

Roof restoration work in 2012

Khulgiin Sum Sanctuary in 2017

3) Guden sum

The Tibetan word ‘Guden’ is a composite that combines two syllables, ‘gu’ meaning ‘body’ and ‘den’ meaning ‘object of worship’, which together signify ‘the body to be worshipped.’ Thus, the building or guden is a sum in which, after the death of a living Buddha, the body is embalmed, dried, and made into an object of worship. Originally, this Guden was built in 1696 by Zaya Bandida Khutagt Luvsanperenlei as his Lavrin,⁴⁸ with its upper floor serving as his study. After the death of the second Zaya Gegeen Luvsanperenlei in 1716, his body was made into a stupa for worship, and the stupa in which the bodies of the third Zaya Gegeen Luvsannyandagdelegnamjil and the fourth Zaya Gegeen Luvsanjigmeddorj were laid was erected next to it, and they were worshipped until 1904. Hence, the Lavrin was renamed as Guden Sum. Therefore, in the research documents, this building has been referred to successively as ‘Guden’, ‘Lavrin’ or ‘Guden Lavrin.’ At the request of the Executive Authority Office of the People’s Deputy Assembly of Arkhangai Province, G. Nyamdorj established the restoration drawings of Guden Sum and its surrounding fortress in 1987, based on data from three site surveys (conducted in 1977, 1986, and 1987), historic books, and photographs.

At that time, the part below the rafter of the ceiling remained on the first floor, while all of the members above it were completely lost without trace.

The guden is square-shaped and measures 15.4 meters from north to south and

⁴⁸ Lavrin or Lavran, a Tibetan word composed of two syllables, i.e. ‘la’ meaning ‘lama’ or ‘teacher’ and ‘vran’ meaning ‘house’, refers to a sort of lounge for high priests.

45.4 meters from east to west, with a height of 6.5 meters. Its main structure is made of timber; the second-story is made with grey brick with masonry structure; the first floor has a plane roof; and the second floor has a metal-type hip roof with three gonkhon (a structure erected in or outside a Buddhist worship hall). Three doors were installed at the front of the building and a total of sixteen columns were erected there too. Restoration work on the Guden Sum and its surrounding fortress was carried out from 1988 to 1989. Concrete-forming work (for a length of 100 meters) was carried out on the lower walls, and the wooden floor of the first story was finished with planks with a thickness of 8cm, while that of the second story was finished with planks with a thickness of 5cm. The rail of the roof on the first floor was restored; the three gonkhon of the second floor were newly made, and its roof was finished with metal; and the ridge of the roof was finished with a blue flag and tiles. In 2013, the roof part of the Guden was restored by the company Suld Uul with a budget of 136,500,000 tugrug from the Aimag, by applying waterproof paper to the first story's plane roof and replacing the planks. Green anti-rust additive was applied to the metal roof of the three gonkhon, and the blue tiles of the ridge and other members were repaired and restored.

Restoration process of the Guden, and the restored Guden in 2013

I met Ts. Dulamsuren, who participated in the first and second restoration works on the Guden, Eastern and Western Semchun, and the Khuliin Sum sanctuary, and interviewed him as follows:

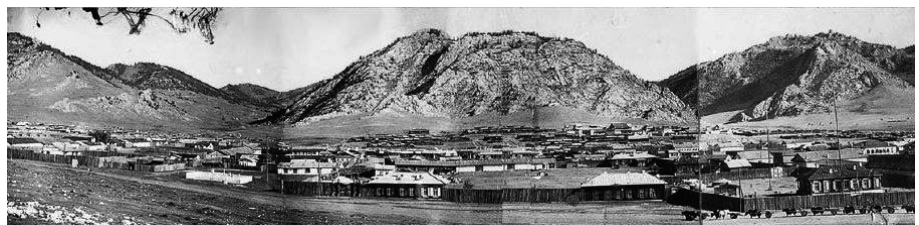
Ts. Dulamsuren said, “I participated in the restoration work on the Western Semchun from 1977 to 1980, on the Eastern Semchun from 1980 to 1983, and on the Guden from 1988 to 1989. I was also in charge of re-building the Khuliin Sum sanctuary in its original location. For the Western Semchun, we re-installed the northern wall, the interior crossbeams, the columns used on the inside of the front wall, and the entrance gate. The northern wall was tilted and popping outward, so we demolished it and restored it through the concrete-forming work. As all the bottoms of the columns used on the inside wall were rotten, we replaced

them with new ones, but we left the crossbeams as they were inside the wall. The multicolored paintwork was entirely restored. In general, the Western Semchun was 100% restored. However, regarding the Eastern Semchun, as there was a gap in the northern wall that had caused much internal damage we dismantled it and rebuilt it with bricks. The tiled floors of the Eastern and Western Semchun were replaced with the wooden floors, and the gutter of the roof was expanded. We made three protruding wooden waterspouts covered with zinc-coated metal in order to drain off rainwater.”

2.3. Utilization of Zaya Gegeenii Khüree Monastery

2.3.1. Current Status and Utilization of Zaya Gegeenii Khüree Monastery

In 1937 the lamas were arrested in connection with counter-revolutionary activities, and the following year all the Mongolian monks were discharged, the monasteries were destroyed, and all their assets, including livestock and buildings, were confiscated. At that time, the Zaya Gegeenii Khüree monastery buildings were destroyed by revolutionaries, and there was a political purge of the monks. According to a survey conducted in 1937, the upper temple of the Zaya Gegeenii Khüree monastery used to have 22 Datsan and sanctuaries, 12 Buddhist temples, 24 Jas, and about 1,500 lamas, while the lower temple had 2 Datsan, 6 jas, and 238 lamas. During the population census of 1918, there were about 3,000 lamas at the Zaya Gegeenii Khüree monastery, while in 1937 only about half that number, i.e. 1,738 lamas, were residing there.

Panorama of the Zaya Gegeenii Khüree Monastery in 1938

1) Galdan Zuu

It is believed that Galdan Zuu had the statue of Zuu, which was an imaginative

Galdan Zuu

creation of Sakyamuni's past, present and future images, brought from Hohhot. Galdan Zuu is also called Gandan Zuu, as the Tibetan word "Gandan" was pronounced in two ways – Galdan or Gandan - depending on the region. It is also presumed that the Zaya Gegeenii monastery was also briefly called "Gandangejailin".

Galdan Zuu originally had a wooden floor, but it was changed to an 'Argyn Chuluu'⁴⁹ floor in 1905. In 1972, the memorial hall to celebrate the 50th anniversary of Arkhangai Aimag was built at the site of Galdan Zuu. As the Agency for Cultural Affairs in Arkhangai Aimag asked the design company "Sumchin"⁵⁰ to design the restoration of Galdan Zuu in 1990, architectural scholar Ts. Batbayar prepared the design drawings in 1991, and the restoration work was carried out under the guidance of D. Chimedbaldir, the construction team manager of the National Historic and Cultural Heritage Preservation Bureau in 1994, so that Galdan Zuu was newly built. A new bronze Buddha statue was erected there in 2008, and Galdan Zuu is currently affiliated to the Tugs Bayasgalant Buyan Delgeruulegch Khiid monastery.

Galdan Zuu in 2011

Galdan Zuu in 2017

⁴⁹ Argyn Chuluu is a light-colored, marble-like stone that is created by mixing sand, lime and bone-type glue together, beating the mixture with a leather bat, hardening it, sharpening it on a whetstone, and then polishing it with soft fabric.

⁵⁰ The design group under the National Historic and Cultural Heritage Preservation Bureau was separately operated as the design drawing office "Sumchin" from 1990 to 1993.

2) Guden

The guden was founded by Luvsanperenlei in 1696 as a lavrin (old palace), with his study on the upper story. He named the building “Zaya Gegeenii Khüree Monastery Library” and it later became the center of Mongolian culture. All the books and Buddhist scriptures kept at the Zaya Bandida Luvsanperenlei Library were transferred to the library of the Institute of Literature and Scripts, established in 1921, and they are currently kept at the National Library of Mongolia.

The fire station of Arkhangai Aimag was established at the building site of the Guden and the Eastern and Western Semchun at the end of the 1930s, and the Guden was used as a warehouse. Then, its ownership was transferred to a food factory in 1941, and the Guden was used as a food warehouse until the end of 1950. The upper story of the Guden was a structure with a hip roof and had three sanctuaries from which a ganjir (the metal sculpture of a monastery’s roof) was hung. The building was dismantled and the roof was re-made of metal; the four internal columns were dismantled; and the front window was paned with glass.

Main gate of the Guden in 1957

Front and rear views of the Guden after dismantling the upper floor in 1977

3) Eastern and Western Semchun

The following is a summary of the oral investigation with D. Dalkhjav (who was 76 years old at the time). Mr. Dalkhjav said, “I, belonging to Demchig Datsan⁵¹, worked as a cook for Zaya Gegeen for a few years. There were a few columns at the front of the Western Semchun, and between each column there were two jashin khaalga (hinged doors). The jashin khaalga had a muntin at the top, to whose inner part rough calico was attached. Hence, in summer the doors were usually taken off. The upper story had such a door too. A small room was situated in the northern part of the lower story, and its exterior had a door, whose muntin was decorated with a butterfly pattern. Its southern door was the same. Upon entering the building, one saw staircases connecting to the upper floor. Meanwhile, the Eastern Semchun was similar to the Western Semchun, but its internal structure was slightly different. Upon entering the front door with the muntin, one could go through a small room to reach a room with a staircase, which connected to the upper floor, where Zaya Gegeen’s room was situated. The furniture consisted of two cupboards made with white sandalwood, a bed made with white sandal wood, a chair, and a table. There were some gifts that Zaya Gegeen had received. A Buddha statue, I don’t know which kind, was placed in a small room at the front. Since the lower temple held a Buddhist service called Duinkor, this building was usually empty except for occasional services.”⁵²

The Western Semchun contained Zaya Gegeen’s sedan chair, a dugar (umbrella), a dadar (flag), and other objects, but it has been empty since 1921.

Eastern Semchun in 1957

Western Semchun in the early 1970s

Museum of Arkhangai Aimag in 2017

⁵¹ A ‘datsan’ was a religious school, but the word also has the meaning of an administrative unit for the Khutagt’s (living Buddha’s) shavi.

⁵² Design drawing depository under the National Archives. H 21, D 1, HN 258, pp. 8-9.

When a fire station was situated at the site, the sixteen doors of the lower story of the Western Semchun were dismantled to accommodate three vehicles, while the upper story of the Eastern Semchun was used as a residence and its lower story as an office. Later, when the site was owned by a food company, the Western Semchun was used as a garage and warehouse, while the upper story of the Eastern Semchun was used as an office and its lower story as a daily product market under the Ulaan Tug Cooperative Federation at Bulgan Sum in Arkhangai.

From 1967 onward, the Aimag Folk Museum was located inside the three buildings, i.e. the Guden and the Eastern and Western Semchun, and from 1996, the History, Folk, and Religion Museums were integrated into the Museum of Arkhangai Aimag, which still exists today.

4) Sandui Khuvilgaany Dugan

Sandui Khuvilgaany Dugan was built with the sponsorship of the Dalai Wang in 1863 after the death of the fifth Zaya Bandida. The Aimag Institute of Regional Studies was established at Sandui Khuvilgaany Dugan in 1947, and its storage facility was converted into the Temple Museum in 1967. Around 1990, when the Buddhist services that used to be held at the Zaya Gegeenii Khüree monastery began again at Tugs Bayasgalant Buyan Delgeruulegch Khiid, this building was used as the Sandui Datsan. The current building was completed with repair works in 2009 and 2010, followed by the construction of a metal roof, new paintwork, and construction of the wall outside the monastery in 2012.

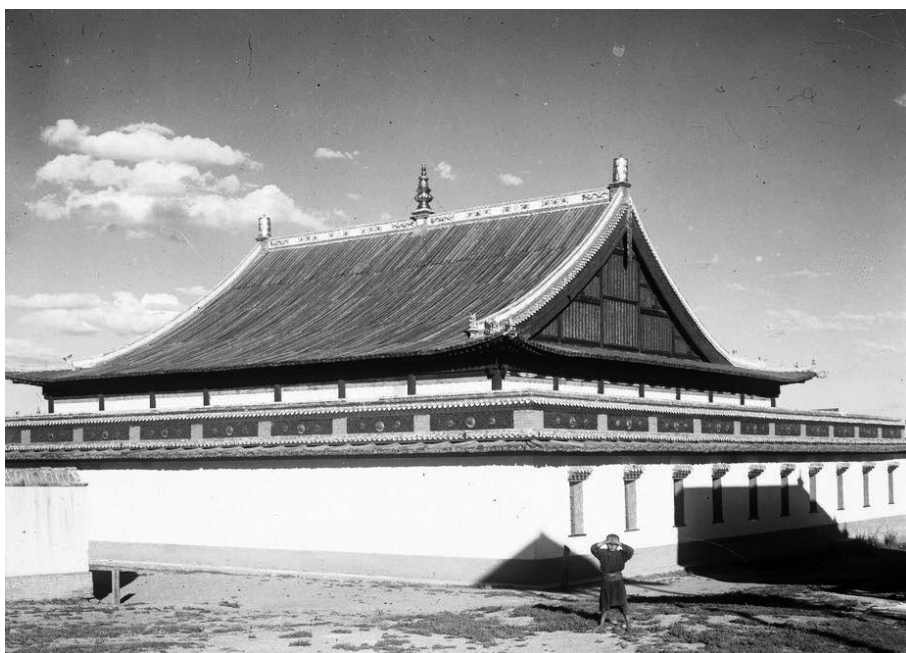

Sandui Khuvilgaany Dugan (Tugs Bayasgalant Buyan Delgeruulegch Khiid) in 2018

5) Tsogchin Dugan

Although the exact date of its construction is unknown, Tsogchin Dugan, the main temple of the Zaya Gegeenii Khüree monastery, is believed to have been built before 1715, i.e. during the period of Zaya Bandida Luvsanperenlei, on the basis of information provided in a historical record. During the oral investigation

with O. Baatar (1902-1994), who studied at Tsogchin Dugan in 1991, he said, “Our Dugan could accommodate about 1,000 monks. The Zaya Gegeenii Khüree monastery had eight datsan, and about 1,000 monks, and its Tsogchin Dugan had 16 rows of seats distributed in eight Datsan. Jara, Gushig, Gunreg, and Jii were situated on the left side of Tsogchin Dugan, while Sandui, Tseveelin, and Demchig were on its right side. Upon passing through the entrance to Tsogchin Dugan, there was a statue, Zuu Burkhan, placed on the top seat in the rear, flanked by statues of the Sixteen Disciples of Buddha. A cushion and a backrest for Zaya Gegeen’s seat were placed in the middle of Tsogchin Dugan, while the Ikh Shunlaiv⁵³ Lama’s cushion and backrest and the Baga Shunlaiv Lama’s cushion and backrest were placed on top of Zaya Gegeen’s seat in the north. Behind them, backrests and cushions for the Agva Datsan’s Lama, the Choir Datsan’s lama and other Datsan’s head priests were placed. In addition, Khuvilgaan’s Lama Jantsandorj’s cushion and backrest were placed below Zaya Gegeen’s seat in the south. The empty space in the central row of seats at Tsogchin Dugan was the place where Zaya Gegeen’s seat was placed, facing the southern door.”⁵⁴

Tsogchin Dugan (Northwest side)

There are records about the repair works carried out at Tsogchin Dugan in 1833 and between 1915 and 1916. The building was used as the Arkhangai Aimag Culture Center after various works carried out by the first Mongolian architect and engineer B. Motto in 1938, who demolished the hipped roof of the upper story,

⁵³ “Shunlaiv” refers to the head of a datsan.

⁵⁴ Design drawing depository under the National Archives, H21, D1, HN 290, pp. 12-13.

reduced the number of columns from 16 to 6, built 12 rooms inside, and installed a heater. Later it was used as a market for a while, and then as a warehouse.

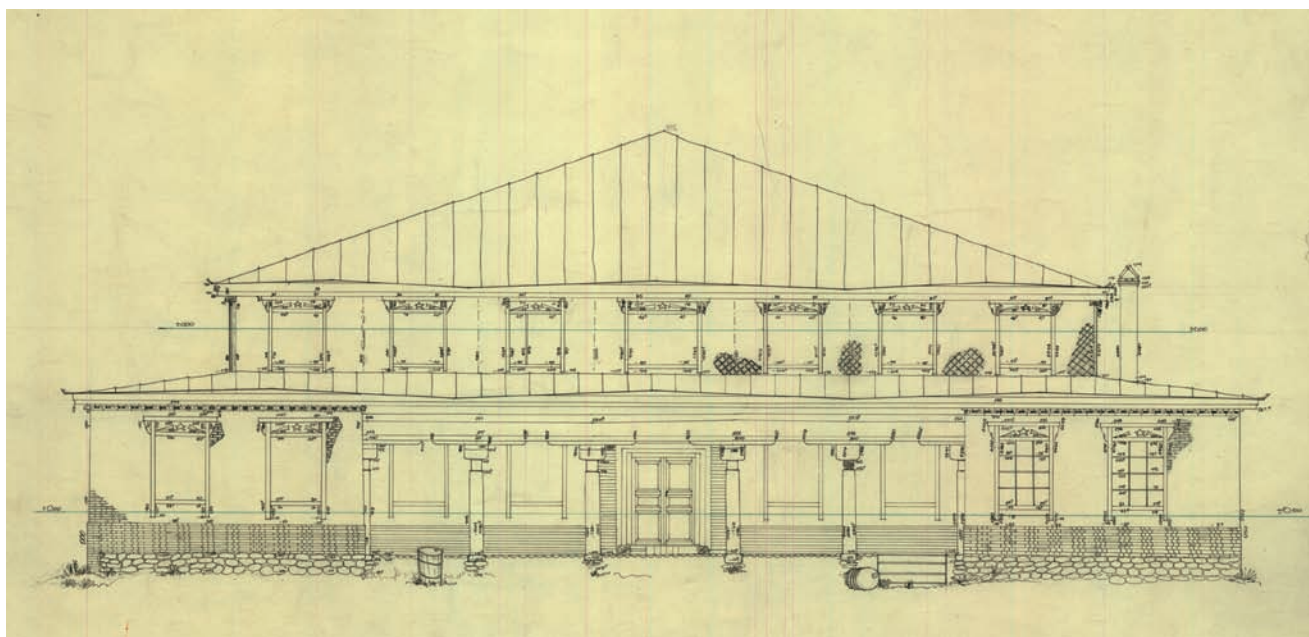

Panoramic view of Tsogchin Dugan in 1977

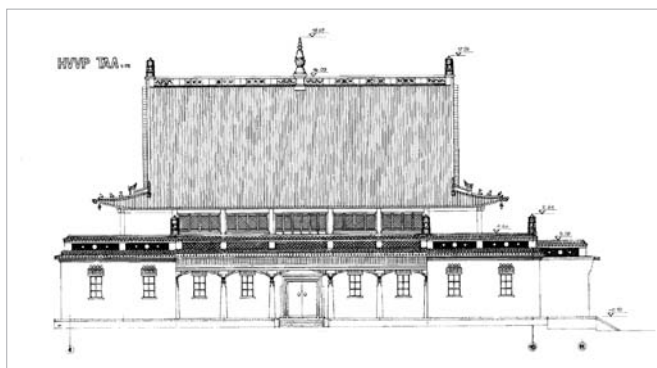

Panoramic view of the east side in 1977

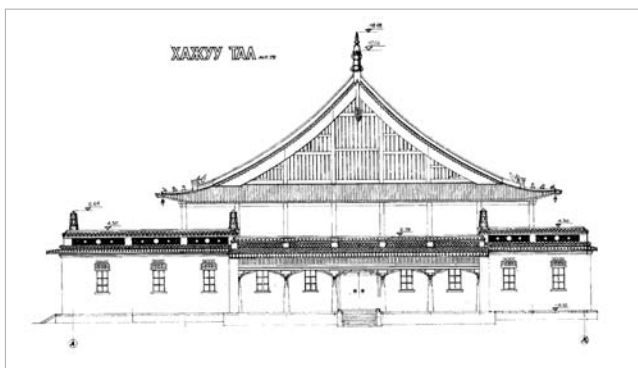
The eastern side of Tsogchin Dugan was used by the Zaya Gegeenii Khüree Monastery Restoration Team under the National Historic and Cultural Heritage

Practical survey drawing of Tsogchin Dugan in 1979

Restoration drawing of Tsogchin Dugan in 1991

Preservation Bureau from the restoration of the Western Semchun in the late 1970s until the restoration works of the Eastern Semchun, Khuliin Sum sanctuary, and Guden. The practical survey drawings of Tsogchin Dugan were prepared by G. Nyamdorj in 1979; and they were re-prepared by G. Nyamdorj and J. Bayasgalan following an additional survey by the design office ‘Sumchin’ in 1991.

The restoration work on Tsogchin Dugan was carried out to celebrate the seventieth anniversary of the foundation of Arkhangai Aimag in 1993. Organized by the Arkhangai Aimag Provincial Office, the project received a certain amount of funds from the government and was additionally funded by a fund-raising campaign, and the work was begun by the company ‘Gurvan Tamir’. However, the work wasn’t completed, and when the local residents stole some construction materials including wood and bricks, it resulted in the current situation. As for the protection of Tsogchin Dugan, the Arkhangai Aimag Land Construction Agency ratified the plan of the construction design for the ‘Nature, History and Culture Complex of the Central Region of Mongolia’ and gave public notice of a bid, which failed.

Frontal view of Tsogchin Dugan in 2017

Rear view of Tsogchin Dugan in 2017

2.3.2. Current Status and Utilization of Tsogchin Dugan

Zaya Gegeenii Khüree was founded by Zaya Bandida Luvsanperenlei⁵⁵, one of the two best pupils of Undur Gegeen Zanabazar, the leader of Mongolian Buddhism founded by Bogd the First; the monastery was also named after him.

The monastery was one of the largest Buddhist monasteries in Mongolia during the period of the country’s prosperity, which spanned about 300 years from the early 1630s to 1937. According to the principle of selection and enthronement of Lamaist living Buddha (Khutagt) and incarnation (Khuvilgaan), Zaya Bandida Gegeen was reborn seven times; he lived at the monastery for generations and expanded it by supporting Buddhism and building many Buddhist temples from the mid-16th century to the early 20th century.

⁵⁵ The two best pupils of Undur Gegeen Zanabazar, the leader of Mongolian Buddhism founded by Bogd the First, were Zaya Bandida Luvsanperenlei (1642-1715) and Lamyn Gegeen Luvsandanzanjaltsan (1639-1704). “Zaya” means “outstanding,” and “Pandita (or Bandida)” refers to scholars who have mastered the five subjects in Buddhism: Buddhism, language, philosophy, medicine, and arts.

Zaya Gegeenii Khüree was composed of the upper and lower temples, with 5km separating them from each other in the early 20th century. The upper temple was called “Buyanyg Delgeruulegch Khiid,” and the lower one was called “Ulziig Badruulagch Khiid.” Zaya Gegeenii Khüree had a total of 28 Buddhist sanctuary buildings; among them, the construction year of 11 buildings is known, but not that of the 17.⁵⁶ According to the survey conducted in September 1914, the upper and the lower temples had a total of 8 Datsans, 28 sanctuary buildings, 41 jas affiliated with 8 Aimag, and about 2500 monks. There were also Zaya Bandida Khutagt’s personal livestock (38,625 animals), Jas’ livestock (250,000 animals), and 7,323 Khutagt’s shavis. In the 1930s, the capacity of the monastery was reduced to about 1,500 monks at the upper temple and about 250 monks at the lower temple.⁵⁷

Sandui Khuvilgaany Dugan⁵⁸, which still remains at Zaya Gegeenii Khüree, was built in 1653; Lavrin and Guden were built in 1696, and Eastern and Western Semchuns, in 1802. Tsogchin Dugan was built in 1706.⁵⁹

The following is the summary of the construction of Tsogchin Dugan and its Buddhist services, according to the oral data of Lama S. Erdenebulgan who used to be a monk at Tugs Bayasgalant Buyanyg Delgeruulekh Khiid of Zaya Gegeenii Khüree’s Gandandejeelin Khiid around 1990: “... Our monastery’s old lamas said that Tsogchin Dugan was built in the early 1700s. Zaya Gegeen Luvsanperenlei is said to have built his monastery after coming back from studies at the Sera and Dashiunbe monasteries in Tibet for about 20 years. Our monastery has followed the regulations of holding Buddhist ceremonies including “Aja” of the Sera and Dashiunbe monasteries in Tibet. The Buddhist ceremony “Aja” is related to the teaching of the 5th Dalai Lama; after the restoration of the monastery in 1990, Aja has been held continuously. As for the characteristics of our Zaya Gegeenii Khüree Monastery, the guardian of Zaya Gegeenii Khüree was Yadam (Sanskrit: Śrī Devī), and the Buddhist Deity in charge of rules was Damdinyansan (Sanskrit: Guhyasādhana Hayagrīva). Located at the center of all monasteries, Tsogchin Dugan is the main building where Buddhist services are normally held. In Mongolian monasteries, the statue of Sakyamuni is usually placed at Tsogchin Dugan. Therefore, like other monasteries, the statue of Tsongkhapa is presumed to have been placed at Tsogchin Dugan of Zaya Gegeenii Khüree, too. That statue has not been left to our generation. Note, however, that items used by Zaya Gegeens are kept by the Folk Museum of Arkhangai Aimag....”

The overall style and layout of Zaya Gegeenii Khüree Monastery can be found in two paintings: Zaya Gegeenii Khiid painted in the 18th century and kept at the storage of G. Zanabazar Fine Art Museum, and Zayayin Khuree painted by U.

⁵⁶ Жүнш.С. Зая бандид Лувсанпэрэнлэйн өлгий нутаг Арын сайхан хангай. УБ., 2013 он. 161х

⁵⁷ Цэдэндэмба.С, Лхагва.Л нар. Монголын сүм хийдийн түүхэн товчоон. УБ., 2009 он. 238х

⁵⁸ Tugs Bayasgalant Buyanyg Delgeruulekh Khiid of Zaya Gegeenii Khuree’s Gandandejeelin Khiid, which was newly built at Sandui Khuvilgaany Dugan, still holds religious ceremonies in accordance with old tradition.

⁵⁹ Жүнш.С. Зая бандид Лувсанпэрэнлэйн өлгий нутаг Арын сайхан хангай. УБ., 2013 он. 160х

Zaya Gegeenii Khiid, 18th century, G. Zanabazar Fine Art Museum

Expanded image of Tsogchin Dugan in Zaya Gegeenii Khiid

Zaya Gegeenii Khiid by U. Yadamsuren, 1958, Folk Museum of Arkhangai Aimag

Yadamsuren in 1958 and kept at the storage of the Folk Museum of Arkhangai Aimag. On the paintings, Zaya Gegeen's Guden and Lavrin were standing in the middle of the monastery; on the west of Lavrin was Tsogchin Dugan, and its front was a small sanctum. A rotating sutra case was situated on each side of the sanctum. In addition, at its front was a ladder for going up to blow a trumpet. Yamandagiin Sum was situated in the southwest of the sanctum, with Sandui Datsan and Damdin Khuvilgaan in the west.

Between 1932 and 1937, according to the government policy, religion and religious belief were banned, monasteries were forcibly discharged, and lamas were purged. The destruction of Buddhist monasteries and statues took place nationwide to suppress any attempt at the revival of Buddhism.....” Around 1939, the Ministry of Home Affairs sent a secret order to the commander of the 32nd regiment of the People's Army in Arkhangai Aimag, saying that all the Buddhist statues at Tsogchin Dugan located in the Aimag must be buried in the ground. To carry out the order, the commander led the soldiers along with his platoon commander Puntsag in making a 2m-high wooden fence around the southwest corner of Tsogchin Dugan and had four soldiers guard the fence. They then dug a 30m x 15m area 5-6 meters deep. They stayed there for ten days to finish the work, and access by the people was prohibited. The monastery's monk, Baatar Jorvan, is said to have watched the work occasionally since his house was situated nearby.

One night, upon hearing a loud noise and coming out secretly, he saw two soldiers moving out a large Buddhist statue and throwing it into a hole in the ground, causing a loud noise. The next morning, he found that the ground where the statue was buried was flattened, and the fence was dismantled and loaded it into their truck.

Currently, Tsogchin Dugan, which has been ruined, is awaiting restoration; the buried Buddhist statues are also waiting to be excavated and placed inside Tsogchin Dugan again.....⁶⁰ I think if Aimag's cultural heritage institutes find out the aforesaid information about the burying of Tsogchin Dugan's statues and scriptures and carry out the relevant work, it will be helpful in discovering cultural heritages.

The construction materials including wood, bricks, and stones obtained when dismantling the closed and abandoned monasteries were reused to build new schools, hospitals, and nursery schools at that time. Some monasteries were not totally destroyed but were used as an office by dismantling only the roof and renovating it.

Around 1937, the Tsogchin Dugan building was converted into a modern style

⁶⁰ Жүнш.С. Зая бандид Лувсанпэрэнлэйн өлгий нутаг Арын сайхан хангай. УБ., 2013 он. 223-224х

by dismantling a hip roof of the upper story; it became the culture center of the Aimag, where various cultural events and movie screenings were organized.

Since a new culture center was operated in Arkhangai Aimag in 1957, however, the culture center of Tsogchin Dugan was abandoned. Later, Chinese laborers working in Arkhangai Aimag lived in Tsogchin Dugan. After the Chinese laborers went back to their country in 1961, it was used as the Arkhangai Aimag market until the early 1970s.

The Executive Authority Office of the People's Deputy Assembly of Arkhangai Province (Provincial Office) registered the buildings of Lavrin and Eastern and Western Semchuns in Zaya Gegeenii Khüree Monastery in the list of "Aimag Protective Cultural Heritages" and Tsogchin Dugan in the list of Tsetseleg City Protective Cultural Heritages" according to Decision No. 27 in 1972.

Between 1989 and 1990, at the suggestion of the head of the Aimag to restore the original style of the Tsogchin Dugan building, the National Historic and Cultural Heritage Preservation Bureau conducted the site survey of Tsogchin Dugan. Architects from the Arkhangai Aimag construction office started the repair work by dismantling the building's roof, but the work was stopped due to lack of budget and professionals. After dismantling the roof, the preservation work has not been performed, so the wooden materials and bricks of Tsogchin Dugan were plundered, causing the further collapse of the building.

Thus, Zaya Gegeenii Khüree was registered for state protection in the "List of National and Aimag Historical and Cultural Heritages" pursuant to the Mongolian government's decree No. 175 (May 14, 2008). Although Zaya Gegeenii Khüree's Tsogchin Dugan was written to be restored between 1999 and 2001 on the National Immobile Cultural Heritage Protection and Restoration Program as per the Mongolian government's decree no. 51 in 1998, its restoration work has not yet been carried out due to the national economic situation and financial problem.

III. Description of Investigation

3.1. Layout of Zaya Gegeenii Khüree Monastery

Zaya Gegeenii Khüree started out as a religious village but was later transformed as a city of settlement in Mongolia. The settlement of the nomads for farming and trading with the neighboring merchants of Mongolia changed Khuree and Khiid⁶¹ into a city for settlement. In the book⁶² of Agvaantseren (end of the 18th century to the early 19th century), he suggested the four principles of choosing a solid ground to construct a building that will not be destroyed even after 100 years and of choosing an area with convenient transportation for people, mild climate, and abundant water and grass. Zaya Gegeenii Khüree was established on “Chonotyn Khundii” at the southern foot of Bulgan Mountain in Tamir River, based on such method of selecting the location.

According to the foundation myth of Zaya Gegeenii Khüree, Sain Wang and Zaya went out in search of land on which to build a monastery and found Chonotyn Khundii, so they stayed the night there. The next morning, they found that a flower bloomed on Zaya’s cup, so they decided to build the monastery in that place. Sain Wang is the ancestor of feudal lords of the Setsen Chin Van area in Sain Noyon Aimag, and Zaya is related to Khalkha’s Zaya Bandida Luvsanperenlei.⁶³ When the 13th Dalai Lama visited Zaya Gegeenii Khüree in 1906, he said, “Looking around here, I could see Zaya Bandida Luvsanperenlei’s great wisdom. He came across such a marvelous place that cannot be found in other regions to build the monastery, and its beautiful state has been kept as it was before.”

Regarding the characteristics of Zaya Gegeenii Khüree’s plane plan, Dr. B. Daajav states thus: “...The plane plan of Zaya Gegeenii Khüree, which developed

⁶¹ Khuree: It originates from a nomadic tribal group and is in the form of an open circle. A sanctuary is situated in the center of Khuree, and other buildings surround it. The lama’s residence is situated around the sanctuary, with buildings for business affairs and trading located outside of the sanctuary. Khuree aims to propagate Buddhism to the nation.

Khiid: The main sanctuary is situated on top of Khiid, which has great scenery or unusual terrain. Below the sanctuary, other buildings including the lama’s residence are placed in a tiered manner. Khiid was generally established for use as a place where lamas practiced and resided. The basic plane plan of Khiid originated from Tibet; note, however, that Mongolians have changed it according to the natural conditions of mountains and plains.

⁶² Tuukhchilsen surgaalyn gishuun sum davharlah yosny gishuun self orshivoi

⁶³ Design drawing depository in the National Archives. H21, D1, HN 256, p. 15.

as a village combined with religion in 1889 during the period of Zaya Bandida Luvsannamjil, is significantly different from that of Ikh Khuree. At the center of the plane are statues of previous Zaya Gegeens made like a Buddhist statue to be worshiped, and they are surrounded by the wall. Situated in the south is a square surrounded by a wooden fence (made of log). Tsogchin Dugan is situated in the west of the square, behind which is a road stretching east to west; lined behind the road are four Datsans including Jar and Gunrig. An ancient sanctuary, “Buyanyg Delgeruulegch,” was erected in the south of Bulgan Mountain. The medium-sized square having side streets horizontally are packed with buildings in order. The square is characterized by its grandeur and the horizontal layout of buildings, and the plane plan of each building features an unprecedented, unique finishing style. The principle of Zaya Gegeenii Khüree’s plane plan followed the same principle as that of the current monasteries in Aimag including Khuvsgul, Zavkhan, and Arkhangai.”⁶⁴

Panoramic view (northern side) of Zaya Gegeenii Khüree, S.A. Kondratyev, 1926 ~ 1928

As new sanctuaries were built in Zaya Gegeenii Khüree along with the change of Zaya Gegeen, the number of residents continuously increased. Most of the residents were Zaya Gegeen’s subject people, and about 5000 people in about 100 households lived there. The residential districts of Khuree were divided into three – lamas, commoners, and merchants’ districts. Along with the expansion of Zaya Gegeenii Khüree, the monastery was divided into the upper temple and lower temple, with 5km separating them from each other. In 1892 when A. Pozdnyeyev

⁶⁴ Даажав Б., “Монголын уран барилгын түүх” Дэд дэвтэр, УБ.2006 он, тал105

visited Zaya Gegeenii Khüree, he stated, “Normally, there are some 1000 lamas, but during the period of holding a large ceremony or service, about 4000 lamas assemble in Khuree.” The upper temple had 6 Aimags, 26 sanctuaries, 22 Datsans and Dugans, 12 stupas, and 24 Jas, whereas the lower temple had 2 Aimags, 2 Datsans, and 6 jas. All lamas in Zaya Gegeenii Khüree lived in eight Aimags of the upper and lower temples.

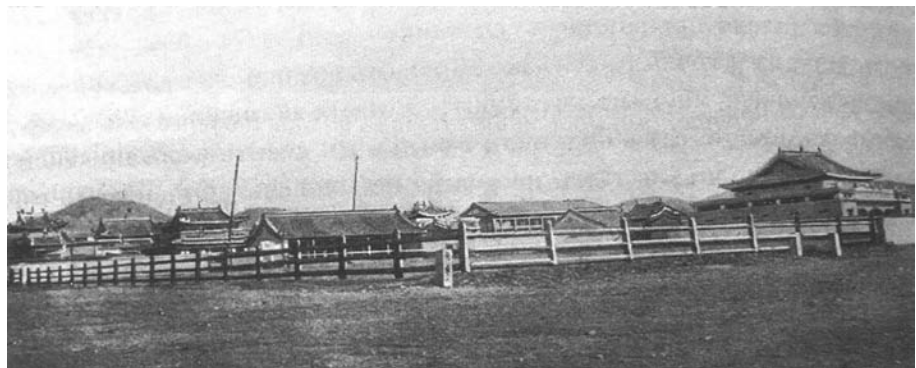

Upper temple of Zaya Gegeenii Khüree
S.A. Kondratyev, 1926 ~ 1928

Zaya Gegeenii Khüree in 1957
Lumir Jisl, 1957

The book “Monasteries and Scholars of the 19th- and 20th-century Mongolia” states thus: “The upper temple of Zaya Gegeenii Khüree in Erdenebulgan sum of Arkhangai Aimag is located at 47° 28' 767" north latitude and 101° 31' 892" east longitude. In 1688, Zaya Bandida Luvsanperenlei of the Sain Noyon Aimag held the first Tsogchin ceremony and laid the early foundation of the monastery. The upper temple had 1500 lamas and Choir Datsan. The lower temple is located at 47° 27' 884" north latitude and 101° 31' 292" east longitude and was established in the Sain Noyon Aimag in 1832. The lower temple had 250 lamas, Manba Datsan, and Duinkhor Datsan.”⁶⁵

Lower temple of Zaya Gegeenii Khüree, A. Ponzdnyeyev. 1892

⁶⁵ П.Гантуяа “ХІХ-ХХ зууны Монголын сүм хийд, эрдэмт мэргэд” УБ.2015 он, тал16

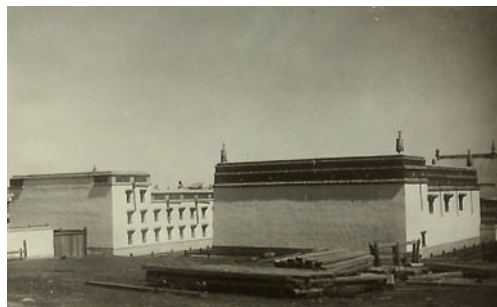
As Chinese merchants in the late 18th century and Russian merchants in the early 19th century settled in the southwest area of Zaya Gegeenii Khüree, a foreign

settlement area was naturally formed in Khuree. At that time, Chinese-style grey brick kilns were built by the Chinese people. Zaya Gegeenii Khüree had a huge advantage in developing the area into a trade town because it was located on the trade road leading to Uliastai and Khovd in Ikh Khuree.

Panoramic view (southwest side) of Zaya Gegeenii Khüree, Sakari Palsim, 1909

Many foreign researchers visited and investigated Zaya Gegeenii Khüree and left records and photographs. Among them, 75 photos attached to the report “Evaluation Paper on Worship and Residential Buildings of Monasteries in Khentii and

Photographs attached to the Report of the Soviet Union academic investigation group, S.A. Kondratyev, 1926 ~ 1928

Plane plan of Zaya Gegeenii Khüree

※ The following data were written based on the Mongolian National Archives' data, photos, oral data, site survey, and others:

Khangai Areas” -- written based on the academic investigation of the Soviet Union in 1926, 1927, and 1928 -- have been used as research data for Zaya Gegeenii Khüree’s sanctuaries and other buildings.

Zaya Gegeenii Khüree is located on the slope in the south of Eredene Bulgan Mountain. The following is the traditional Khuree plane plan, which is southbound with all the buildings’ gates facing south: Lavrin is situated in the middle; Tsogchin Dugan is located northwest; the rest of the sanctuary buildings and Datsans are placed on the rear and right side of these two buildings; Galdan Zuu was erected on the Chandmani Tolgoi hill on the same line as Lavrin. The lamas’ residential area is flanked on both sides by the monastery and sanctuaries. As Zaya Gegeenii Khiid had been expanded, it became divided into two temples: the upper and lower temples of Zaya Gegeenii Khüree. The “Baast Gol” stream flowing toward south at Zaya Gegeenii Khüree was originally called Dund Gol. A rocky mountain, Bulgan, was located north of the monastery 1,890m above sea level; engraved on a large, wide rock below the peak was the Tsongkhapa Image, with images of Jangraisig, Jantsav Darmarinchen, Khaidav Gelegbalsan, Lovon Badamjunai, and Avdi engraved at its bottom.

Lavrin and lounge building at its front

Lavrin had its own fortress, with a small palace (Baga Ord, or Semchun) symmetrically situated on both sides of the building. A courtyard between two Semchuns had a Ger where Zaya Bandida stayed in winter and another large Ger for receiving guests, and Khuliin Sum was situated at the innermost point. Office buildings were located in the southwest areas inside the fortress; Tsam Square was situated south outside the fortress, with a log fence (Shurgen Khashaa)⁶⁶ surrounding it on both sides. Since this Lavrin was the core building of Zaya Gegeenii Khüree, the 4th Zaya Bandida acquired the right to install Shurgen Khashaa at the entrance gate south of the palace. The fortress of Lavrin was painted in white during the time of Zaya Bandida Luvsanperenlei; when the 13th Dalai Lama visited Zaya Gegeenii Khüree, however, he recommended changing the color to yellow.

As the main sanctuary of Zaya Gegeenii Khüree, Tosgchin Dugan is situated northwest of Lavrin. Tosgchin Dugan was the second largest building after Lavrin, and it had “匚”-shaped rotating sutra case structure for believers in a large courtyard surrounded by a fence in front of the East Gate of Tosgchin Dugan. In addition, two stupas and two flagpoles were symmetrically located in front of the main gate, with Yembuu Sum – a small two-story sanctuary -- located before them. A ladder used for going up to blow a trumpet was placed in front of the sanctuary.

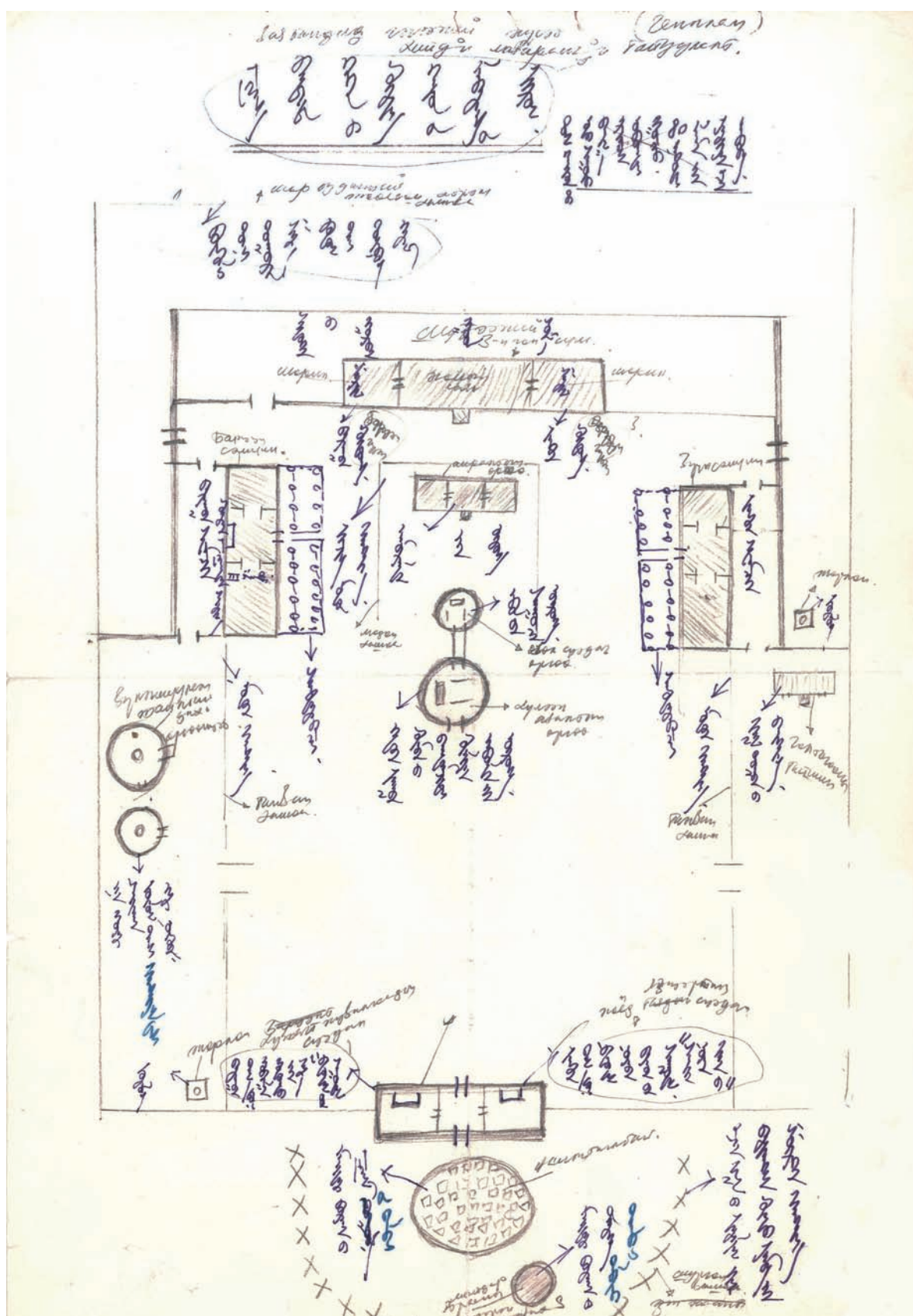

Tosgchin Dugan

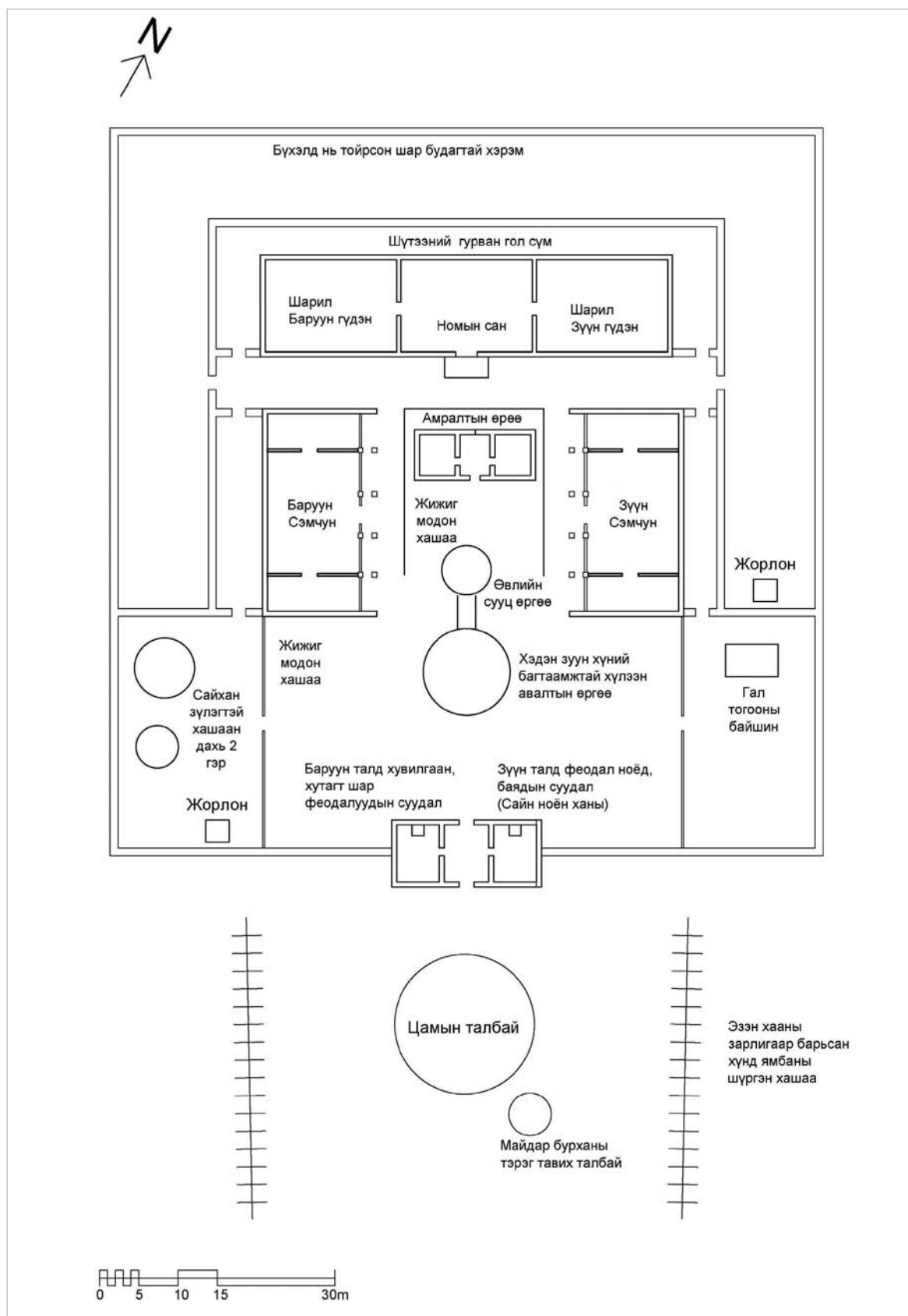
Rotating sutra case outside the East Gate of Tosgchin Dugan

⁶⁶ Shurgen Khashaa was installed only at the monastery built by order of the Emperor of the Qing Dynasty.

Plane plan of Lavrin

※ Plane plan drawn by Historian J. Ulzii based on the oral data of R. Gochoo (aged 80 at that time), who was Zaya Gegeenii Khüree's monk. (1986, kept by Z. Oyunbileg)

Plane plan of Lavrin

※ Plane plan drawn by Historian J.Ulzii and written in Cyrillic alphabet from the original Mongolian alphabet (1986, kept by Z. Oyunbileg)

3.2. Tsogchin Dugan

3.2.1. Architectural Style

The establishment of Buddhism as a state religion in the 16th century had a lot of influence on the development of constructions in Mongolia. Buddhist ceremonies were started from a Ger, a traditional Mongolian house, and then held at an itinerant wooden sanctuary. Monasteries were built in certain regions where many people lived and which had abundant water and grass in the 17th century. Along with the settlement of monasteries, the construction materials used were not limited to wood but also included stones, bricks, earthenware, and others, so new construction styles and materials were developed. New building styles were influenced by Tibet, China, and India, which had active exchanges with Mongolia. Based on traditional Mongolian technique and experience, their unique architectural style was created by introducing the Tibetan flat roof and stone construction, Chinese bracket, roof, and bricks as well as the Indian stupa technique. Tsogchin Dugan at Zaya Gegeenii Khüree Monastery is a good example of such style.

The basic structure of Tsogchin Dugan is a two-story wooden building with a hip roof and its dark grey brick wall. Such style is not found in any other Oriental country, only in Mongolia. The most distinct characteristic of Tsogchin Dugan is the design of the rotating sutra case structure in the vast courtyard in front of the East Gate. The outer wall of Tsogchin Dugan was applied with white clay; bundles of reeds (borolzgono) filled the areas between the columns of roof parapet whose top was finished with blue roof tiles. Round gilt-iron decorated the entire top of the roof tiles. The blue roof tiles are dark and lined in a single row; round decorations were placed on the top, whose black and white combination is outstanding.

The upper story's hip roof was made with planks and dark grey roof tiles. Its ridge was decorated with patterned tiles as well as a stupa-shaped Ganjir (gilt-metal sculpture of a monastery's roof) and two Jantsans, whereas its gable ridge was decorated with animal images. Jantsan is usually erected on four corners of a flat roof and two sides of the eaves of the entrance. It is rare to find Jantsans instead of ridges on the roof.

Ts. Auush (aged 74 at that time), who was Zaya Bandida's subject, talked about the roof of Tsogchin Dugan during the interview in 1986. "Khuliin Sum Sanctuary's roof had a Khovol style, and its ridge was dark grey."⁶⁷ The hip roof of Tsogchin Dugan is found to have been made of wood, based on photos taken by Russian researchers during the period 1926 ~ 1928. Placed on top of the rafter was

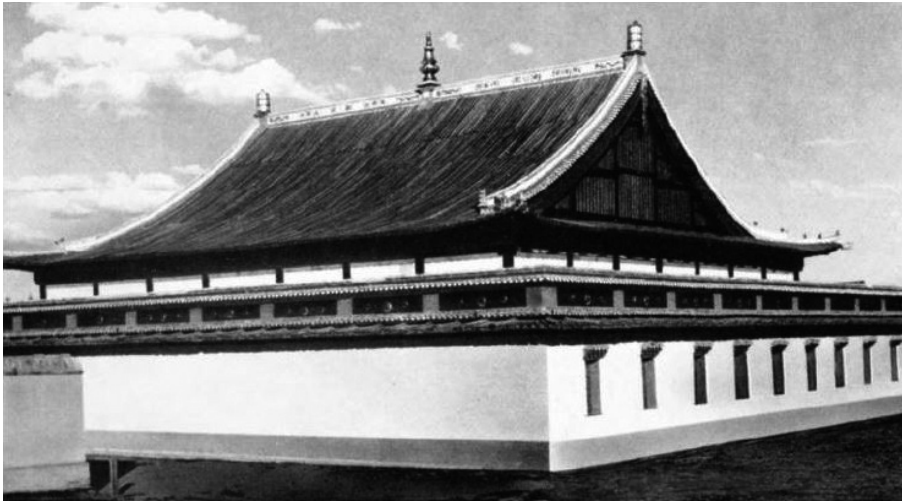
⁶⁷ An oral survey with B. Adiya, painter of the National Historic and Cultural Heritage Preservation Bureau, April 23, 1984.

a shingle made of birch bark, which was then topped with another shingle. Such shingled roof had a groove in the shape of *tevsh* (a long container) or consisted of well-polished shingles filled with long and thin wood in between. The edges of the roof were made of shingles engraved with various images mainly shaped into the roof tile. The members of the central gate, columns, and crossbeam at the front of Tsogchin Dugan were decorated with patterns in various bright colors. The frame of the central gate was decorated with Vajra pattern, and the rear side was engraved with Buddhist rosary and bead patterns followed by chessboard pattern. Patterns were decorated in blue and green colors. The upper part of the column of the entrance eaves was engraved and painted, and the area between a beam and rafters was decorated with bead and chessboard patterns.

3.2.2. Description of the Survey

1) Overview of the Building

As one of the remaining buildings and the main building of Zaya Gegeenii Khüree, Tsogchin Dugan features a Tibetan-style two-story building. Based on existing photos and old drawing data, the middle part of the building was a duplex structure with Chinese style and was surrounded by a Tibetan-style building. Thus, the original Tsogchin Dugan was believed to be a Tibetan-Chinese-style building. Even the cornerstone -- the only remaining element at the central part of the building with a Chinese-style structure, was apparently not the original but was changed into a concrete one in later days. The remaining part basically features a wooden structure surrounded by the outer wall made of bricks, making the structure look like a brick-structure building. The monastery is located on the slope below Bulgan Mountain in the north, with the two-lane road invading part of the monastery's area in the west such that the western part of the monastery has been severely damaged. On the whole, the building has been significantly damaged, there is a possibility of collapse, and the damages caused by livestock were severe. The southern part of the outer wall and the entrance remain relatively intact. The entrance is presumed to have been situated both on the east and the west sides, but only the structure of the eastern entrance remain; no traces of the western entrance can be found.

Northwest side of Tsogchin Dugan

Panoramic view of Tsogchin Dugan (2017)

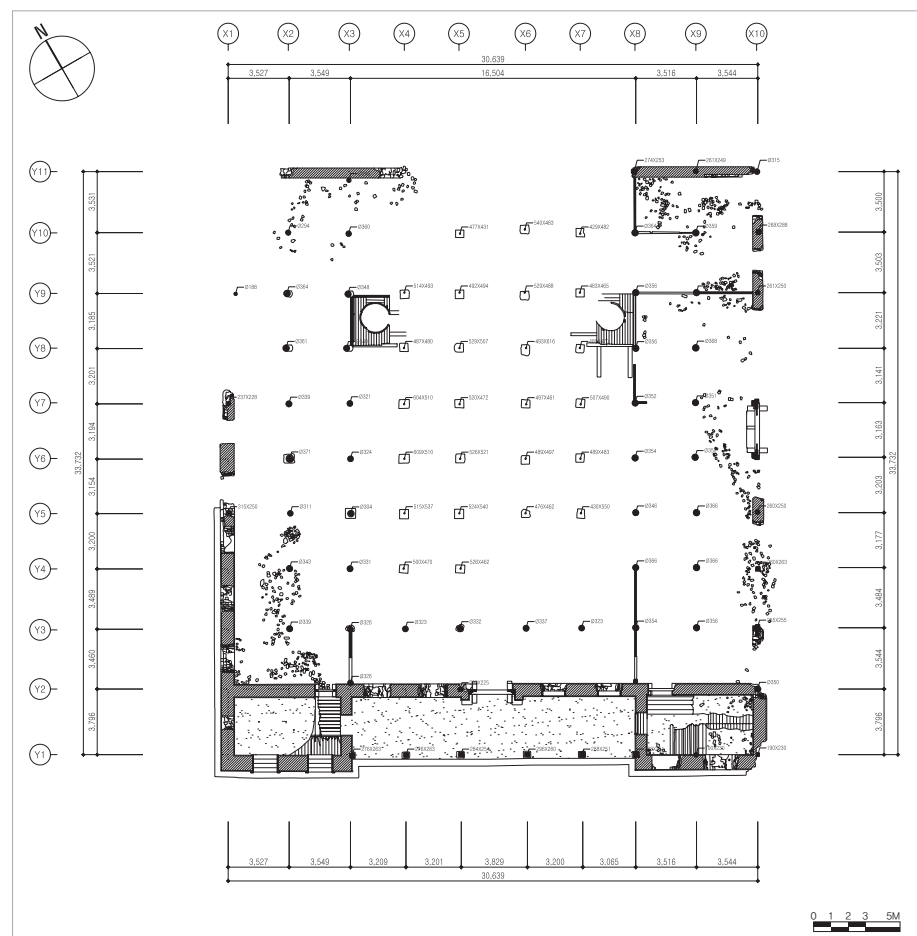
2) Plane Plan

(1) Lower Story

The plane plan of the building has 9 bays in the front and another 10 bays on the side, with length of 33,732m from north to south and 30,639m from east to west to make a rectangular plane that is longer north to south. The building faces southeast at 30 degrees. Although the monastery features the shape of a square, only the “ㄱ”-shaped structure in the north remains. The northern part of the building is presumed to be connected with the wall. Today, the northern wall is gone, and only part of the

wall remains. At the front side, two bays on the left and two bays on the right are open-style corridors with side rooms on both sides. The columns are arranged as internal columns in the innermost area of the building (right and left sides and front side), external columns on both sides, and girth surrounding the outermost walls. The front side is composed of one row of external column and two rows of external columns, including side rooms on the right and left sides as well as a corridor. The internal and external columns continue to the upper story.

The passages between the two stories are presumed to be through the staircases on both sides, which were installed on the X3-X4 bay and X7-X8 bay of the Y2-Y3 row judging from the traces of opening of the remaining upper story and the 1978 site survey. The widest bay is the central bay at the main gate, which is around 3,800 mm wide; the side bay from the internal columns to the external columns on its right and left sides is 3,200mm each. The width from the external columns to the girth in the side rooms is around 3,500mm each. The Y1 ~Y2 bay on the southernmost side is widest at 3,800mm; behind that, the Y2~Y3 and Y3~Y4 bays are around 3,500mm wide. Others are approximately 3,200mm wide.

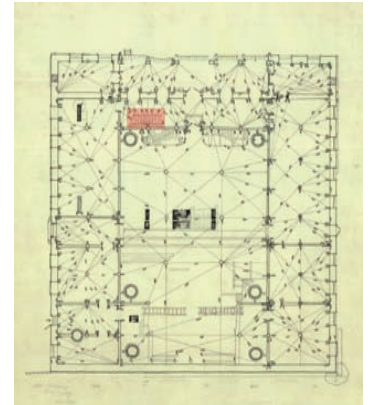
Plane plan of the lower story (drawing)

Southwest of Tsogchin Dugan

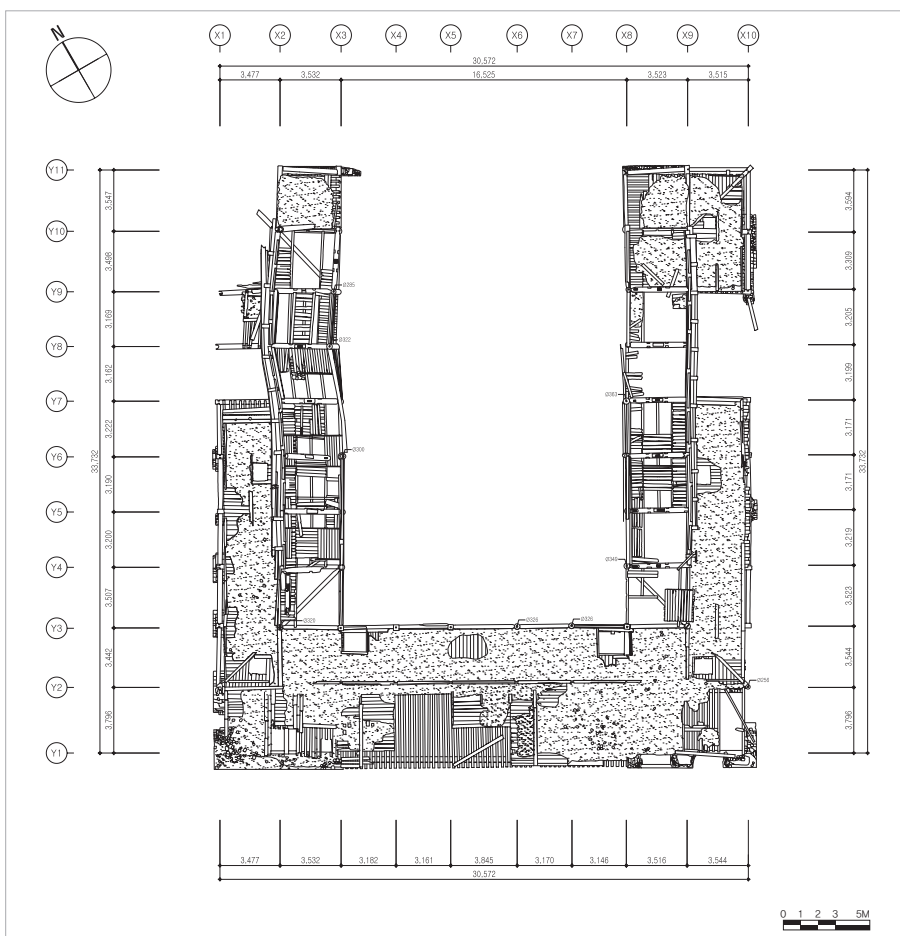
Internal column of Tsogchin Dugan

Plane measured in 1978 (location of the staircase)

(2) Upper Story

The plane of the upper story is composed of bays connected with a total of 36 external and internal columns of the lower story. The edge column is estimated to have been erected on the front side of the upper story where there is no external column, but it is now gone. The girth on the upper story, which is now exposed, was originally blocked by the roof based on the 1978 survey. The floor on the upper story was built in such a way that three log frames were installed from the

Upper story plane plan (drawing)

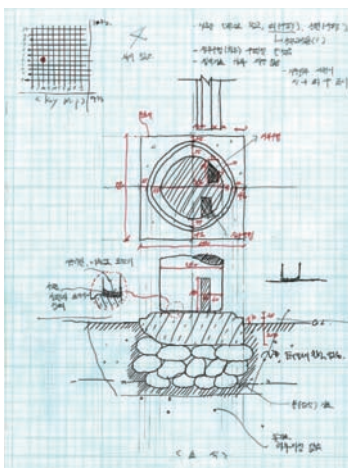

Entrance opening of the upper and lower stories Log frames and floorboards on the upper story

north to south directions, so that a bay between the crossbeams of the lower story could have four rows of columns; a board was then placed from the east to west directions on its top.

3) Foundation Stone and Stylobate

For the foundation stones, three types were used – natural and untrimmed stone, trimmed stone with a square cornerstone for a round column, and rectangular-shaped trimmed stone. The trimmed foundation with round column was placed where the high internal and external columns were, with natural stone used for the columns in the girth. The rectangular-shaped trimmed foundation was used at the bottom of the columns in the corridor at the front. A metal fastener was used

Foundation stone and groundwork
(Field-book)

Square-shaped foundation stone for round
column and rubble stone

Natural stone

Square foundation stone at the front

Concrete foundation stone at the central part

between the bottom of the columns and foundation stone. One of the foundation stones was investigated with trench to identify the small wooden stick put on top of the mud plaster -- designed to give a slope to a roof -- or the foundation designation. The (X5Y2) inspection revealed no other foundation designation except a large rubble stone at the bottom.

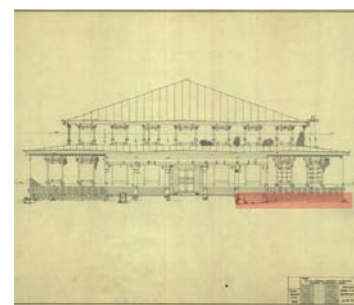
The building's stylobate was found only in parts of the south, east, and west sides due to the elevation of the surrounding ground and damage. The protruding length of the stylobate is about 400mm, and the height from the right end on the southern side to the ground is about 680mm. The current stylobate's exterior is covered with concrete, and the inside of the stylobate could be identified through the broken part of the east side; note, however, that its style was not identified, and the inside was filled with rubble and soil. Only through the 1978 survey data can it be presumed that it was the natural foundation stone. Although there are no traces of staircase on the stylobate, the 1978 survey data suggest that there was a staircase in the side bay on the left side at the front, and there was another staircase at the center bay according to the restoration drawing prepared along with the site survey. In addition, square-shaped trimmed foundation stones were laid a short distance away from the center bay; behind them are traces of building a road with natural stones. Thus, a platform can be said to have been established at that site.

Stylobate finished with concrete (1)

Stylobate finished with concrete (2)

Measured plane plan in 1978
(staircases and stylobate)

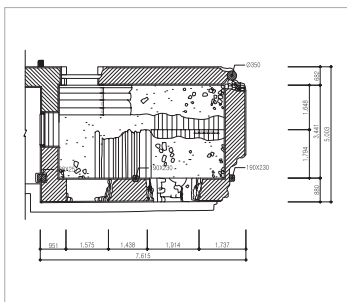
Piling rubble stones for the stylobate

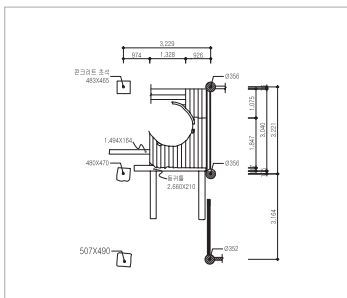
Front-side ground finishing

4) Floors and Wooden Floors

The interior floor has been exposed for a long time so it was covered with soil and grass. Thus, in order to find out how the floor was installed, the soil was removed, and the wooden floors of the side rooms and in the middle were investigated. A floor made of long planks was found in the side rooms; since the

Details of the eastern side room

Details of the central wooden floor (eastern side)

kiln stove of Sandui dugan

Wooden floor of the western side room at the front

Wooden floor of the eastern side room at the front

Wooden floor details of the western side room

Wooden floor details of the eastern side room

Floor structure of the western center

Floor structure of the eastern center

Main prop under the floorboards and common joist of the eastern floor

Details of the eastern floor materials

direction was not consistent, and the new wooden floor with different height was laid, however, the wooden floor was apparently added for a different purpose and at a different time. Judging from the survey drawing of 1978, which had no indication for the wooden floor in the side rooms, it is estimated to have been installed in later days. In the central part of the building interior, as a result of the trench survey, the stove position and wooden floor were identified in both eastern and western sections. A stove was placed not on the wooden floor but on the earth floor surrounding a round, wooden border. The central stove was shown in six positions including the center and at the front and the rear of the internal columns and one position in the eastern girth from the 1978 drawing. Based on the survey, however, only two center positions were identified. The wooden floor structure was composed of the main prop under the floorboards (at an interval of 1,755mm) on which the common joist was applied by cutting a groove at an interval of 1,275mm, and the floorboard at an interval of 150-170mm was fixed with the common joist. The top part of the wooden floor materials was trimmed but not the lower part; the barks partly remained. The framing method of the wooden floor with columns or bottom lintels of the wall involved gluing each to the other or fixing them with nails, without any special technique.

5) Overall Structural Members

Tsogchin Dugan was believed to be a duplex structure in Chinese style and was surrounded by a Tibetan-style building. Thus, the original Tsogchin Dugan was believed to be a Tibetan-Chinese-style building; currently, however, only the Tibetan-style building remains. The current building, which consists of 9 bays in the front and 10 bays on the side, have the internal and external columns of the lower story connected to the upper story as the edge columns. The upper story is composed of 7 bays in the front and 8 bays on the side except the girth.

The edge columns are estimated to have been built on the upper story on the southern side where there is no external column, but no edge columns remain today. The girth (Y11) columns on the northern side were plain columns rather than high columns on the lower story, so there was no upper story. The front door of the southern side has six relatively well-trimmed columns that form a corridor.

The head and bracket of each column's top part in the front were decorated in relief, but traces of all the reliefs being scrapped out and boards being attached in later days to hide the design can be found.

The internal columns making up a bay were round, but those inserted into the masonry walls making up the girth were prismatic. The diameter of the round

column, measuring 1,200mm above the foundation, is between 294 and 366mm with average of 3300mm; the “Minheulim” technique (which means “a column whose top-part diameter is made smaller than the diameter of the column root”) was used.

<Table 2> Diameter of the high columns at Tsogchin Dugan *

(unit: mm)

Column location	Y3	Y4	Y5	Y6	Y7	Y8	Y9	Y10
X2	339	343	311	371	339	361	364	294
X3	326	331	304	324	321	340	348	360
X4	323	.	.	.	.	.	.	.
X5	332	.	.	.	.	.	.	.
X6	337	.	.	.	.	.	.	.
X7	323	.	.	.	.	.	.	.
X8	354	366	346	354	352	356	356	364
X9	356	366	366	358	351	368	352	359

* The column diameter was measured to be approximately 1,200mm above the foundation.

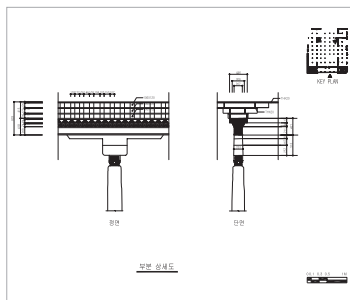
A high column is connected with the beam of the lower story at about 3,800m above the ground and with the beam of the upper story at the capital of the upper story. The columns in the same row are connected with the lintel. Tenon jointing was used for all columns, beams, and lintels. On top of the columns, “Changbang”

Internal structural members of Tsogchin Dugan

Crossbeam and girder joining of the top part of the columns

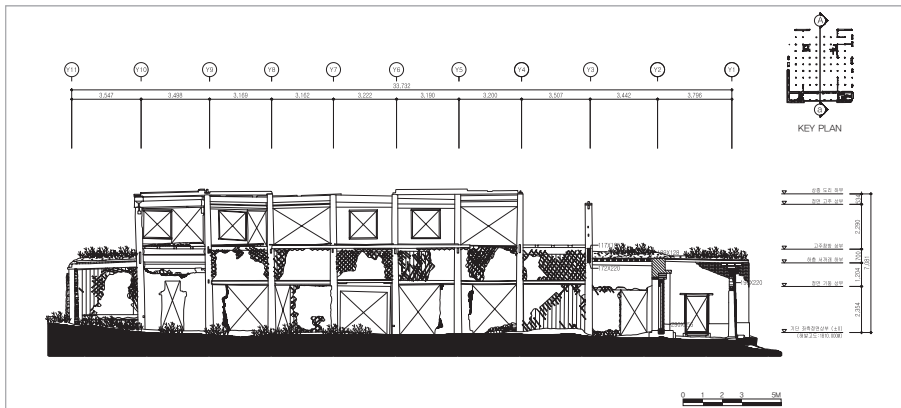
Front columns and upper-part structure

Joining of the beam between the plain columns of the lower story

Rake-joining of columns

A-a Cross-sectional drawing

(a member connecting the columns at the head where a crossbeam is formed) is connected to halving, and loose tenon joint was used to connect the columns and “Changbang.” Part of the girder above “Changbang” remains, but not the top structure of the girder. Regarding the connection of columns and beams, the beams of the lower story penetrate a column for tenon jointing, but the beams of the upper story were applied with tenon jointing without penetrating a column. The beams in three directions were connected through a groove at the corner of the building. The protruding head of the angle beam crossing the diagonal line is made long to penetrate a column and fixed with a wedge so that beams would not fall out horizontally.

6) Windows, Doors, and Walls

At present, the walls are severely damaged, so the overall plan of the windows and doors is not clearly identified. Based on the 1978 survey data and remaining traces, however, the main entrances are estimated to be the main gate in the south and the gate accessible from the outside in both east and west, with the upper story having windows only.

(1) Windows and Doors

The five bays in the front on the south of the building feature an open style, and the main entrance at the center bay was the largest. For the center door, the top and bottom lintels were used between masonry walls, and the doorpost was installed on both sides. The top lintels were decorated with three-layered double-eave-style plain rafters resembling the roof's rafter structure. The doors are gone; since it would have been difficult to install a single swinging door whose entrance is about 1,800mm wide except the doorpost and the protruding decoration, however, a hinged

Rubbing 1 of the southern door's design

Rubbing 2 of the southern door's design

Front of the southern door

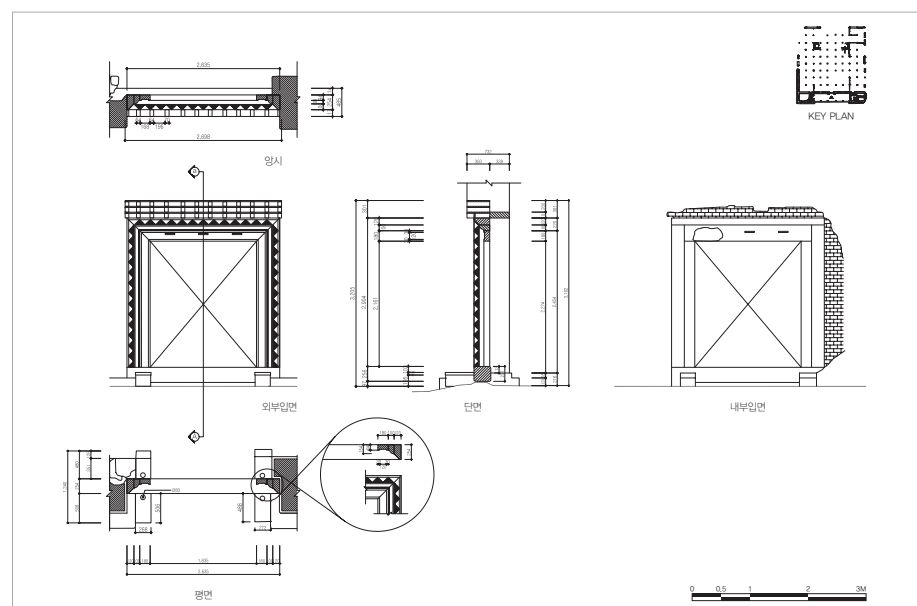
Side of the southern door

Doorpost and supporting wood of the southern door

Details of the southern door's design

Details of the southern door

For the eastern door, the top and bottom lintels between two columns (X10Y6 and X10Y7) were connected, between which the doorpost was installed, too. The eastern door is gone; since its size and style are similar to those of the southern door, however, it can be said to have been the hinged door. Although there are no traces of the door due to the collapse of the wall on the western side, based on the distance between the remaining walls and the existing survey data, the western door was smaller in size and lower in class than that of the south and that

Front of the eastern door

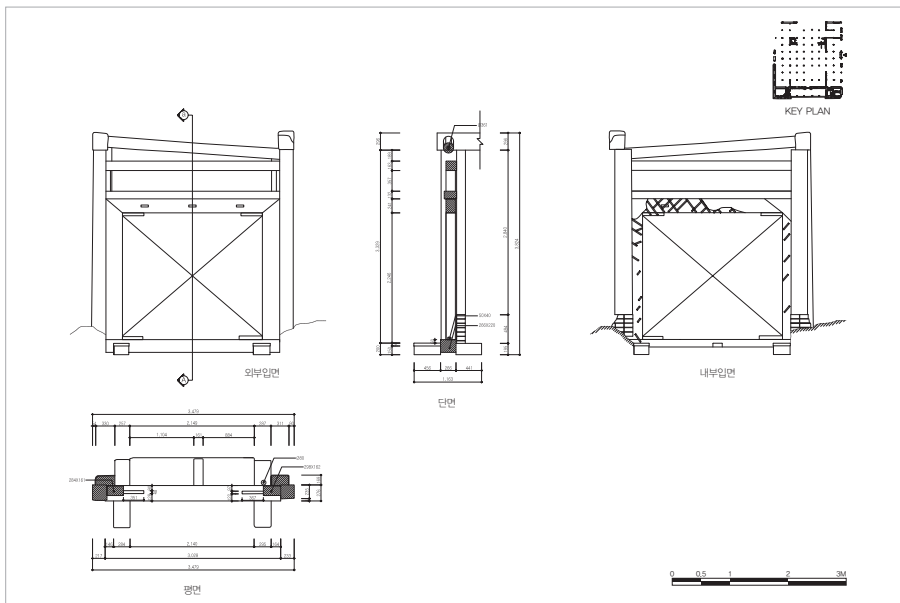
Side of the eastern door

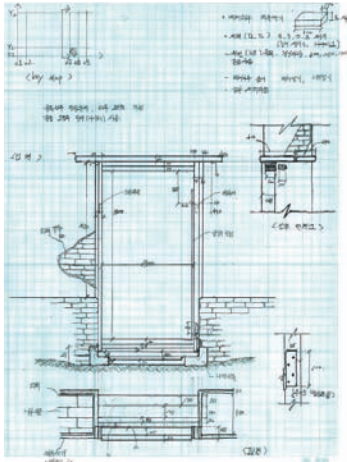
Front bottom of the eastern door

Side bottom of the eastern door

Details of the eastern door

Door to the eastern side room at the front(Field-book)

Door to the western side at the front

Door to the eastern side room at the front

Internal door of the western side room

Traces of an internal door of the eastern side room

of the east. Besides, a door connecting to the side rooms at the front still remains, including traces of the door leading to the inside from the side rooms.

As for the windows, two relatively well-preserved frames remain in the western side room in the front, but the same type of window can be estimated to have been installed in the eastern side room, too. Likewise, two windows whose type was the same as that of the side rooms in the front can be said to have been installed in side bays each next to the open-type central entrance, but only the well-preserved window frames on the eastern side remain. The windows in the front were all installed on a masonry-structured wall, and a doorpost was installed with lintels attached on the top of and below the doorpost to build a doorframe. The opening was a square type with width of about 1,380mm and length of approximately 1,750mm, and all the windows remain as an open type without any special facility. The doorframe, which was made by attaching planks to the doorpost and the lintel outward, was decorated with a star-shaped pattern on the top. Such decoration was made during the period of the communist regime, so that the doorframe can be presumed to have been built in later days. According to the 1978 survey data, windows were installed on the elevation in each bay except the northern side, and their type was similar to the remaining window elements in the front. In the X10Y9 and X10Y10 eastern bays, however, the double-eave style of the rafter structure -- which resembles that of the entrance door -- can be found at present. This can be presumed to have been the style used before the change of the window style.

Window on the west side in the front

Inside the window on the west side

Window (Y2 row) on the east side in the front

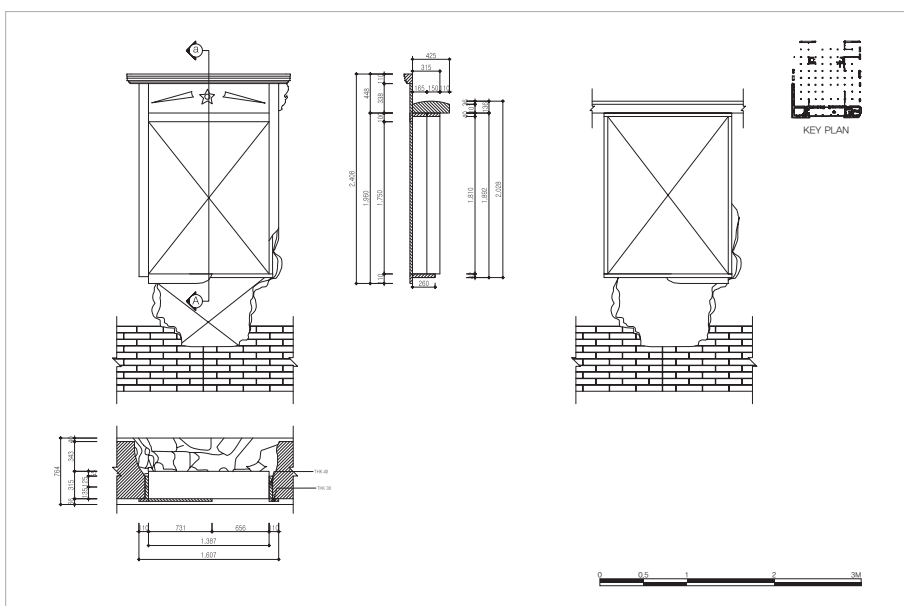
Details of the window section on the east side in the front

Top of the window at the elevation on the east side

Window on the upper story

Details of the window (X6Y2-X7Y2)

(2) Walls

The masonry walls were made of bricks on the outside of the building and on the inside of the front door on the southern side. The wall bricks were raised by 10 steps from the top of the stylobate. The lower part's 10 steps were raised by laying bricks (300mm×150mm×70mm) in such a way that the stretcher and the end header were laid in turn on one layer, and the corner was finished with the whole and the half of the brick raising. Bricks were laid 40mm inward from the top and finished with plaster. Now, however, the bricks inside the building are exposed since no finish is left.

Masonry wall section

Exterior of the western wall

Exterior of the northern wall

Interior of the masonry wall

Insertion of a column into the wall

The inner wall of the building was made of mud and finished with plaster. The lintel was installed between columns and to which about 200mm of planks were attached lengthwise.

Each plank seems to be thinning toward the middle from the corner so that mud would be attached more easily. The diagonal bracing was built by layering square bars; on its top, the mud-plastered wall and plastering were applied. Since such bracing was found not only on the wall but also on the column and was fixed with modern nails, however, such can be presumed to have been done in later days.

Planks of the inner wall

Bracing of the inner wall

Bracing and mud-plastered wall of the inner wall

Finishing of the inner wall with plaster

7) Roof

Since the whole roof part of Tsogchin Dugan has disappeared due to disposal, the top part is exposed. The roof structure can be found through old photos and survey data. The central part's Chinese-style building is believed to have a Chinese

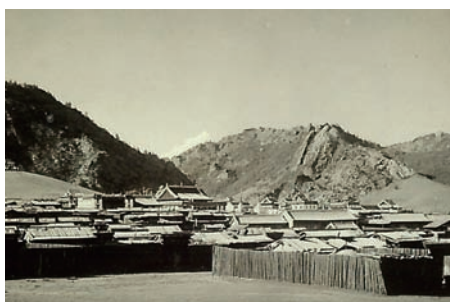
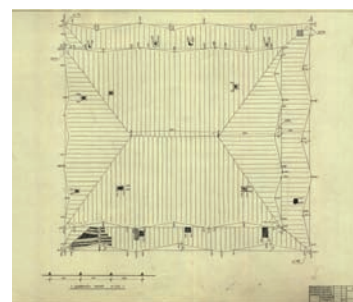

Photo of the roof part of Tsogchin Dugan (1930s)

Front of the roof of Tsogchin Dugan

Roof drawing of Tsogchin Dugan (1978)

West side of the roof of Tsogchin Dugan

East side of the roof of Tsogchin Dugan

hip and gable roof style based on the photos taken in 1930, with the cintamani (magical jewel) decorating the middle of the ridge as one of the characteristics of a Tibetan Buddhist sanctum. According to the 1978 survey data, however, the roof style was changed into a hip roof with gable. The front side and one-side bay of the remaining Tibetan-style building feature a flat roof with single-layered eaves. The front-side rafters are relatively well-preserved; the flat rafters are hung on top of the beam, and the ceiling was finished by laying a board 30mm thick. Since the top of the ceiling board has been exposed for a long time, it is covered with soil and grass, and no traces of supplementary mud or plaster can be found.

8) Others

The top and capital of a square column at the front entrance of the building were engraved in relief with lotus and cloud designs, and some traces of the paintworks in blue, red, and other colors are slightly visible. Such embossed carvings also bear traces of scrapping out, and many parts of the remaining decorations were hidden by adding plywood. It seems that it was done to suppress religion during the communist regime period. No patterned tiles or stones used for the building remain; note, however, that part of the patterned tiles believed to have been used for roof tiles or walls were collected around the building during the excavation. The connection between the members mostly used nails, ranging from the traditional headless nails to modern nails.

Rubbing of the capital and top of the column at Tsogchin Dugan

Rubbing of embossed carving on the column at Tsogchin Dugan

Patterned tile found at Tsogchin Dugan

Metal fittings found at Tsogchin Dugan

Pattern and paintwork on top of columns at Tsogchin Dugan (1)

Pattern and paintwork on top of columns at Tsogchin Dugan (2)

9) Sub-conclusion

As the main building of Zaya Gegeenii Khüree Monastery, Tsogchin Dugan is a Tibetan-style building with 9 bays in the front and 10 bays on the side. Since the sanctuary building is heavily damaged, the structural members except columns and beams barely remain; the roof part is completely gone. Because of the damage of the building, there is high risk of collapse and detachment of the members. Recording the current state of the buildings and measured data through this practical survey of the remaining doors, windows, and others is meaningful in ascertaining the historical facts required in the future.

Judging from the existing data and the historical records of Zaya Gegeenii Khüree Monastery, the building is presumed to be large in size and high-class, but its usage was frequently changed as the Mongolian social conditions changed. Therefore, a detailed review on the original style of the building prior to its change is deemed necessary to preserve the building in the future.

IV. Conclusion

This report is the third one prepared based on the results of the Korea-Mongolia Joint Documentation Project. Zaya Gegeenii Khüree Monastery was investigated from June 19 to July 7, 2017, with the results recorded in 3D drawings, surveyed drawings, photos, etc.

Zaya Gegeenii Khüree Monastery in Tsetseleg City of Arkhangai Province in Mongolia is believed to have had a vast area characteristic of a monastery; currently, however, only one building of Tsogchin Dugan as the main sanctuary and four auxiliary buildings used for the Museum of Arkhangai Aimag remain, and its surrounding area has continued to be urbanized. Since the main building of the monastery, Tsogchin Dugan, is very close to the road on its west and has been exposed for a long time without special restrictions, its level of damage is severe due to humans and livestock. For the structural members, the columns were dislocated, and the corresponding relaxation of the upper structures is currently causing overall structural deformation. The outer wall with masonry structure was mostly exfoliated and damaged.

Only the approximate shape of the building remains, thereby requiring immediate recording of the current conditions. As such, the Korea and Mongolia Joint Investigation Team recorded the overall status of the monastery with 3D scanning; others that could not be identified by 3D scanning were measured manually.

As the main building of Zaya Gegeenii Khüree Monastery, Tsogchin Dugan features the Tibetan and Chinese styles; the Chinese duplex building surrounded the Tibetan-style building, but only the Tibetan-style building remains today. The building consists of two stories, with the internal and external columns of the lower

story connected to the upper story as the edge columns to form the plane of the upper story. In the girth of the lower story, columns are surrounded by the masonry wall, making the building look like a masonry-structured building. The overall structure style involved using the crossbeam of the floor between the internal and external columns and between the external columns and columns of the girth; the body of a column was connected with the crossbeam. The anchorage method between columns involved using the lintels including “Changbang,” and tenon jointing was mainly applied.

There have been many difficulties in the site survey due to the poor preservation state of the remaining buildings at Zaya Gegeenii Khüree Monastery. The buildings were fully exposed to the air, so their structure was heavily changed and damaged. The usage of the buildings is also presumed to have been changed many times. Since the upper part of Tsogchin Dugan remains almost intact, the investigation was mainly carried out on the lower part. Under such circumstances, the parts that could be identified were investigated as much as possible, and the results were recorded accordingly. Identifying a relatively well-preserved wooden floor style through the excavation of the buried floor was quite a feat, and some relics including patterned tiles and metal fittings were collected from the excavation.

Although a large-scale practical survey was conducted at the site in 1978, it is regrettable that we could not find sufficient data including photos and relevant documents except brief drawings. In this respect, we hope that this document, prepared as part of this joint investigation, will have a positive impact on the development of the documentation of Mongolia’s architectural cultural heritages and could largely contribute to preserving Zaya Gegeenii Khüree Monastery in the future.

몽골의 고건축 | 03

Монголын уламжлалт архитектур | 03

Mongolian national architecture | 03

—

부록

Хавсралт

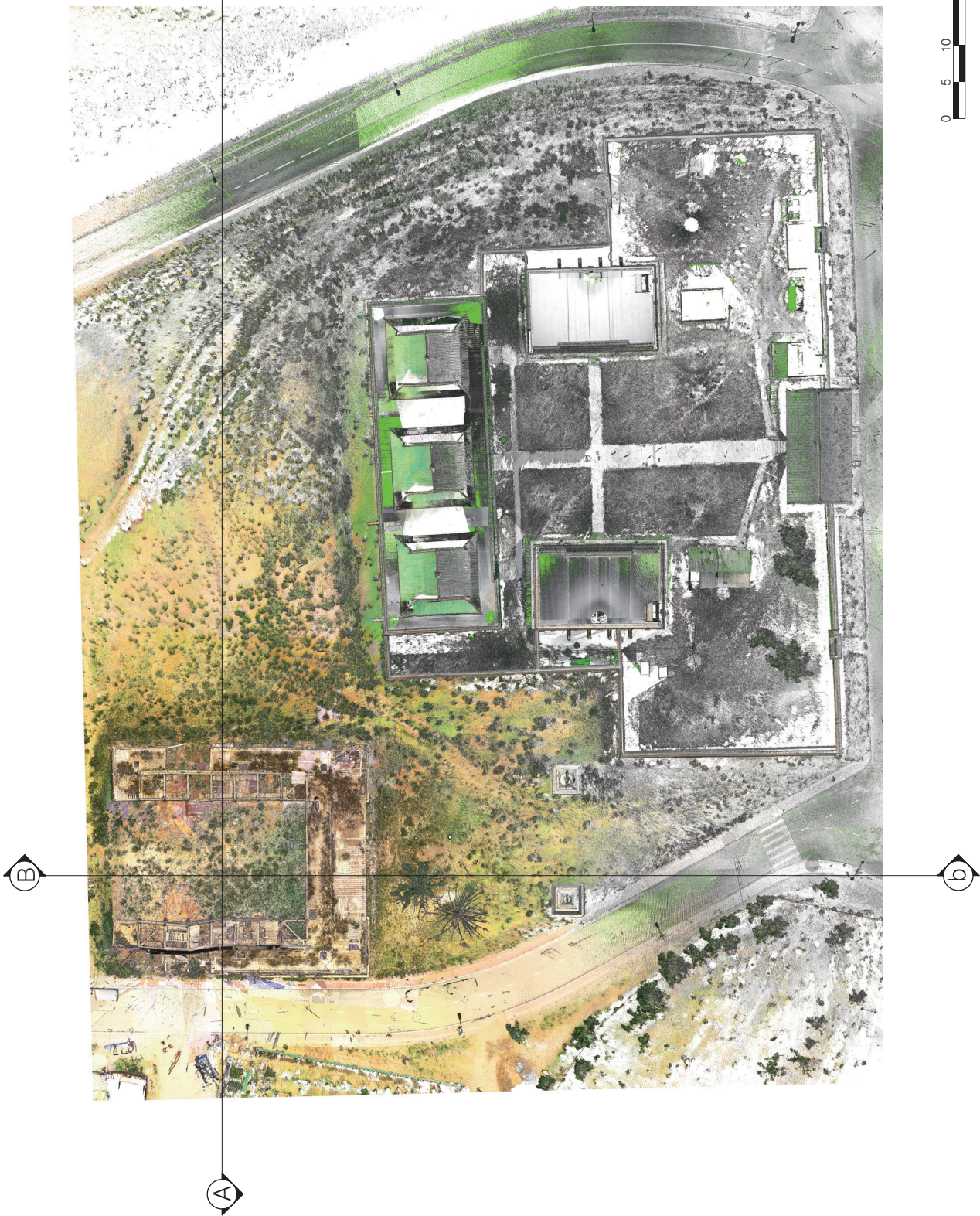
3D스캔 실측도 | 3D скан хэмжилтийн зураг

실측도 | Хэмжилтийн зураг

사진 | Гэрэл зураг

이행약정서 | Ажил гүйцэтгэх гэрээ

3D스캔 실측도

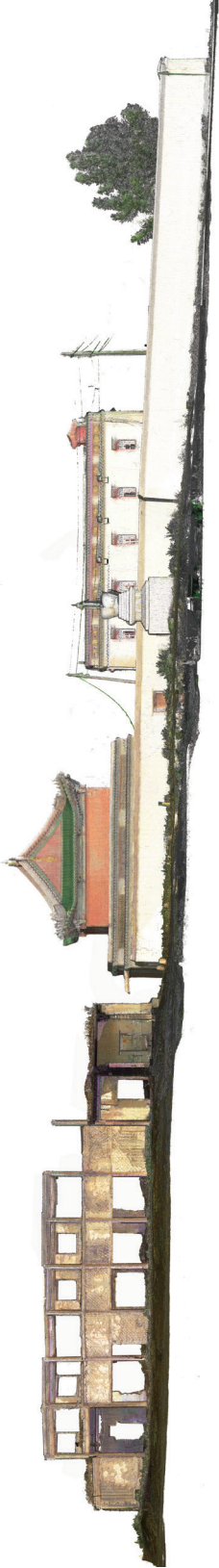
Хүрээний байршлын 3-н хэмжээст зураг

시원 배치도

3D скан хэмжилтийн зураг

A-a 단면도

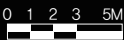
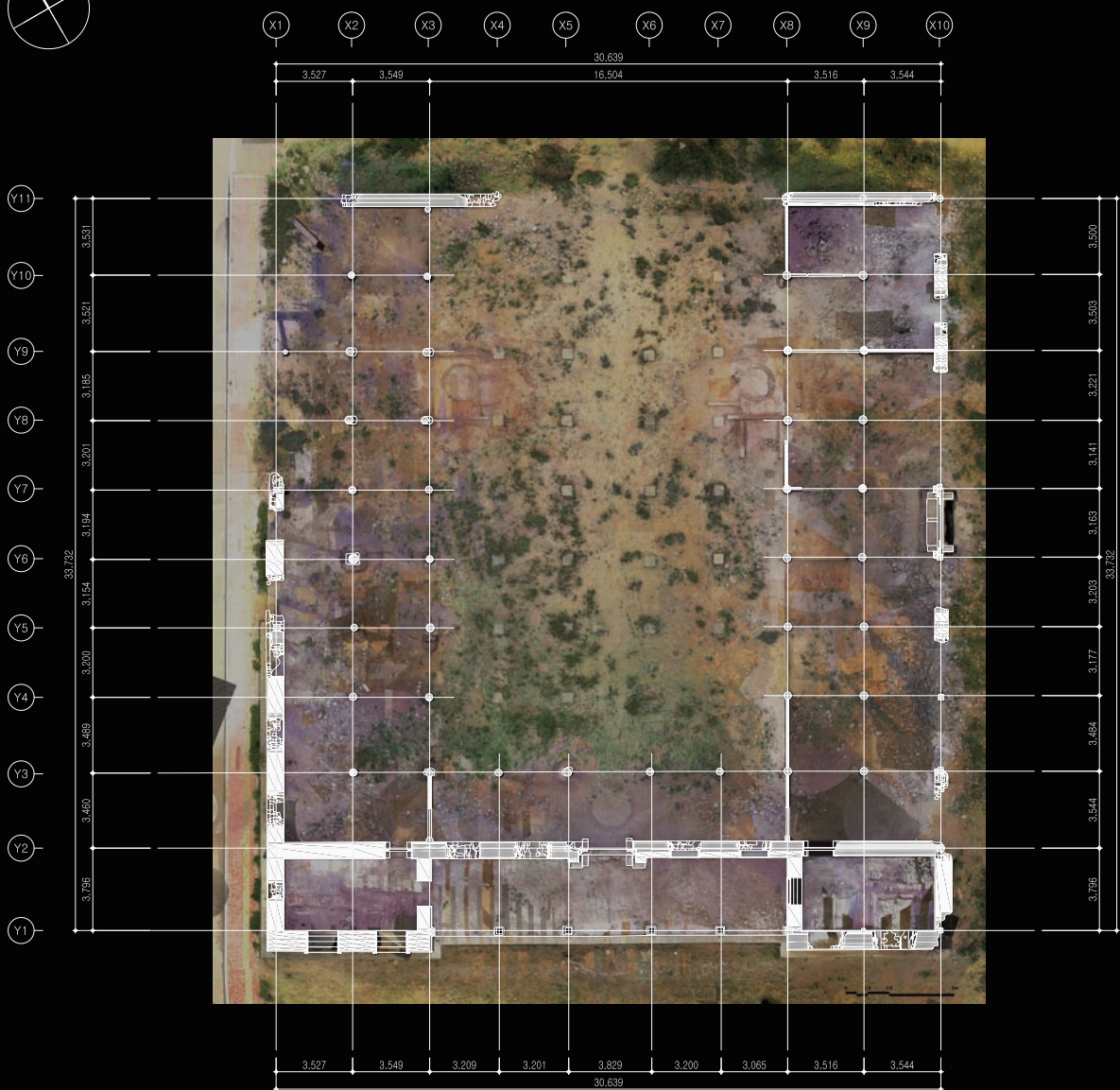
B-b 단면도

A-a Отгюл | B-b Отгюл

A-a 단면도 | B-b 단면도

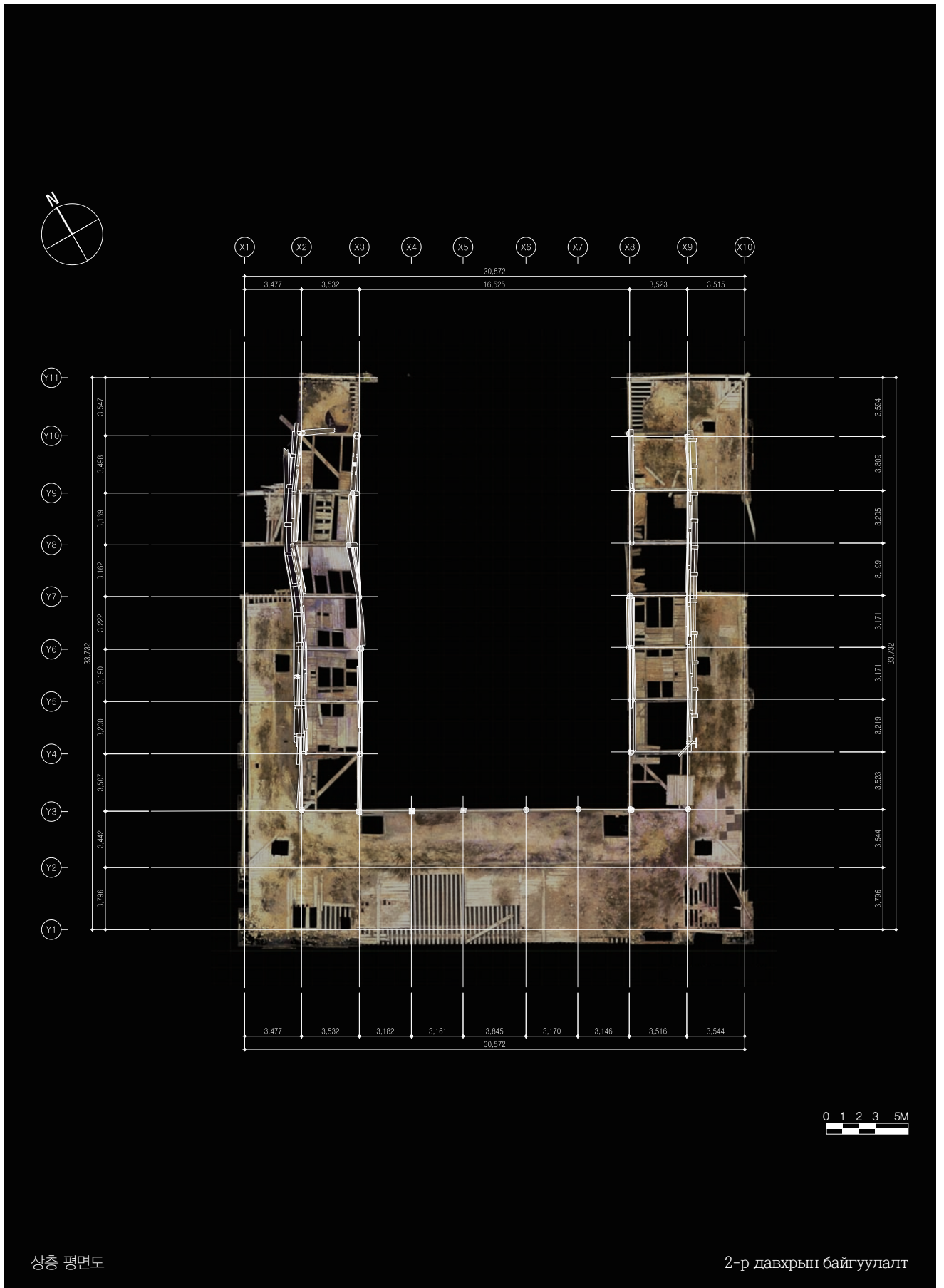
3D스캔 실측도

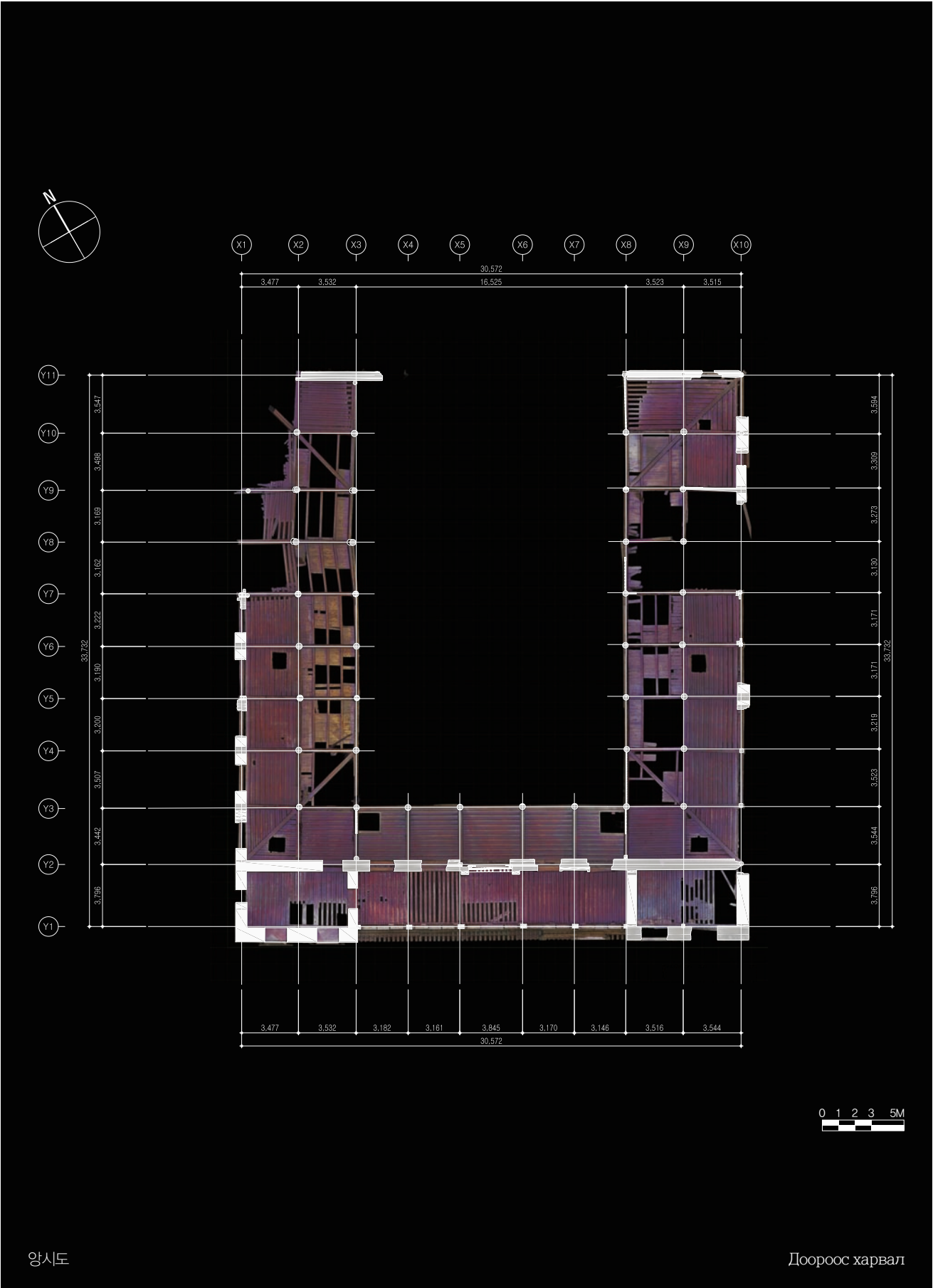
하층 평면도

1-р давхрын байгуулалт

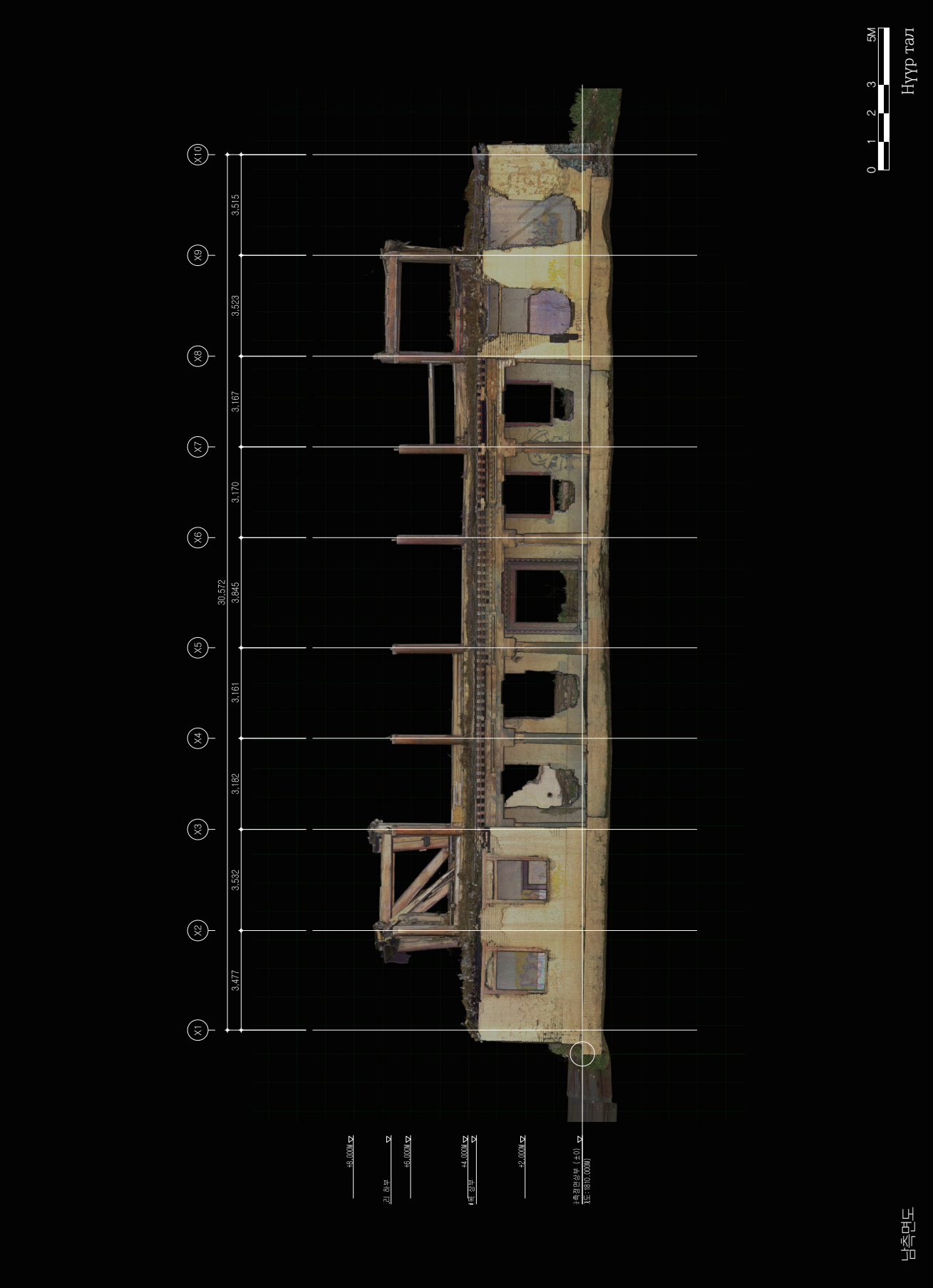
3D скан хэмжилтийн зураг

3D스캔 실측도

3D скан хэмжилтийн зураг

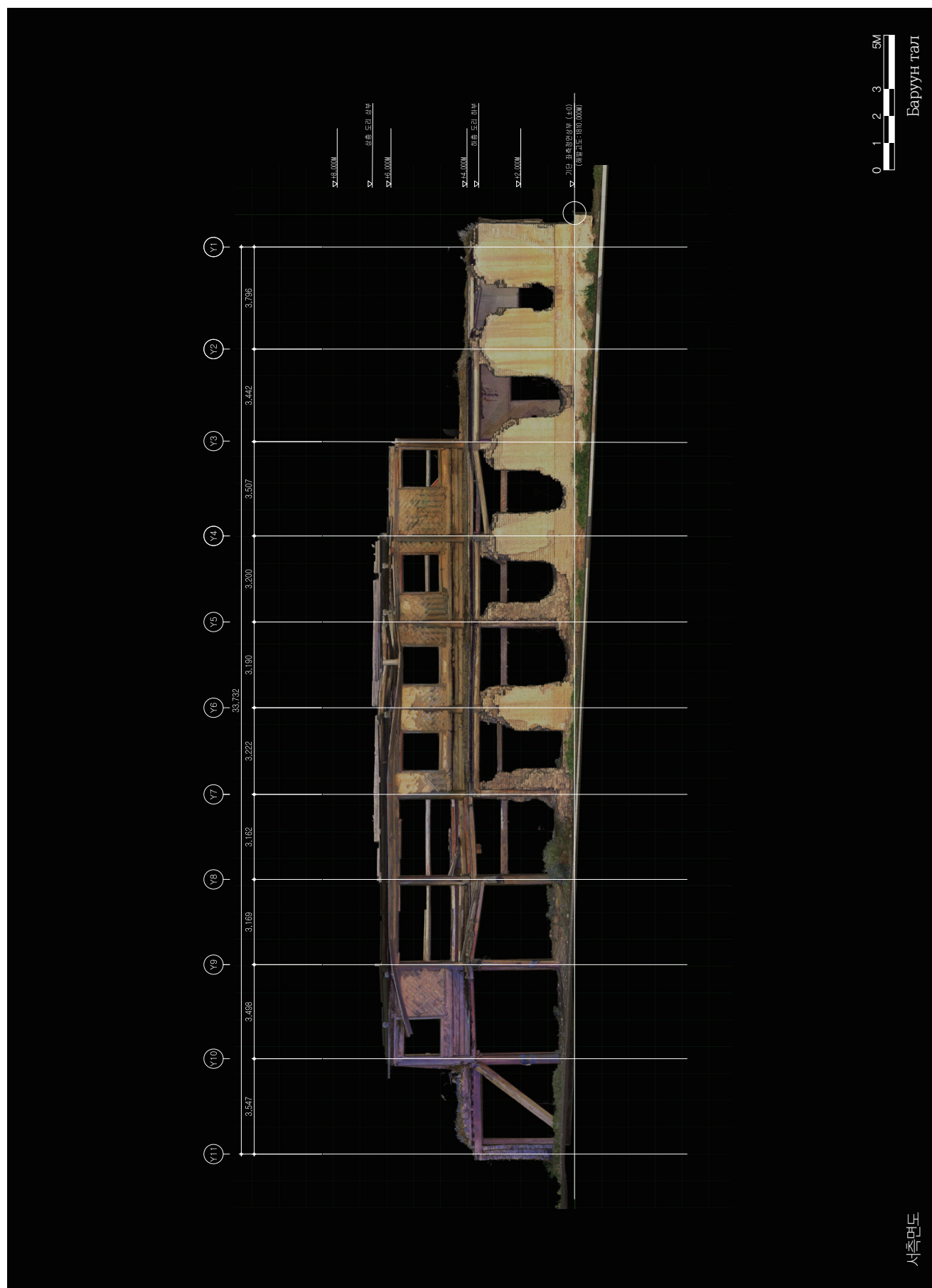
3D스캔 실측도

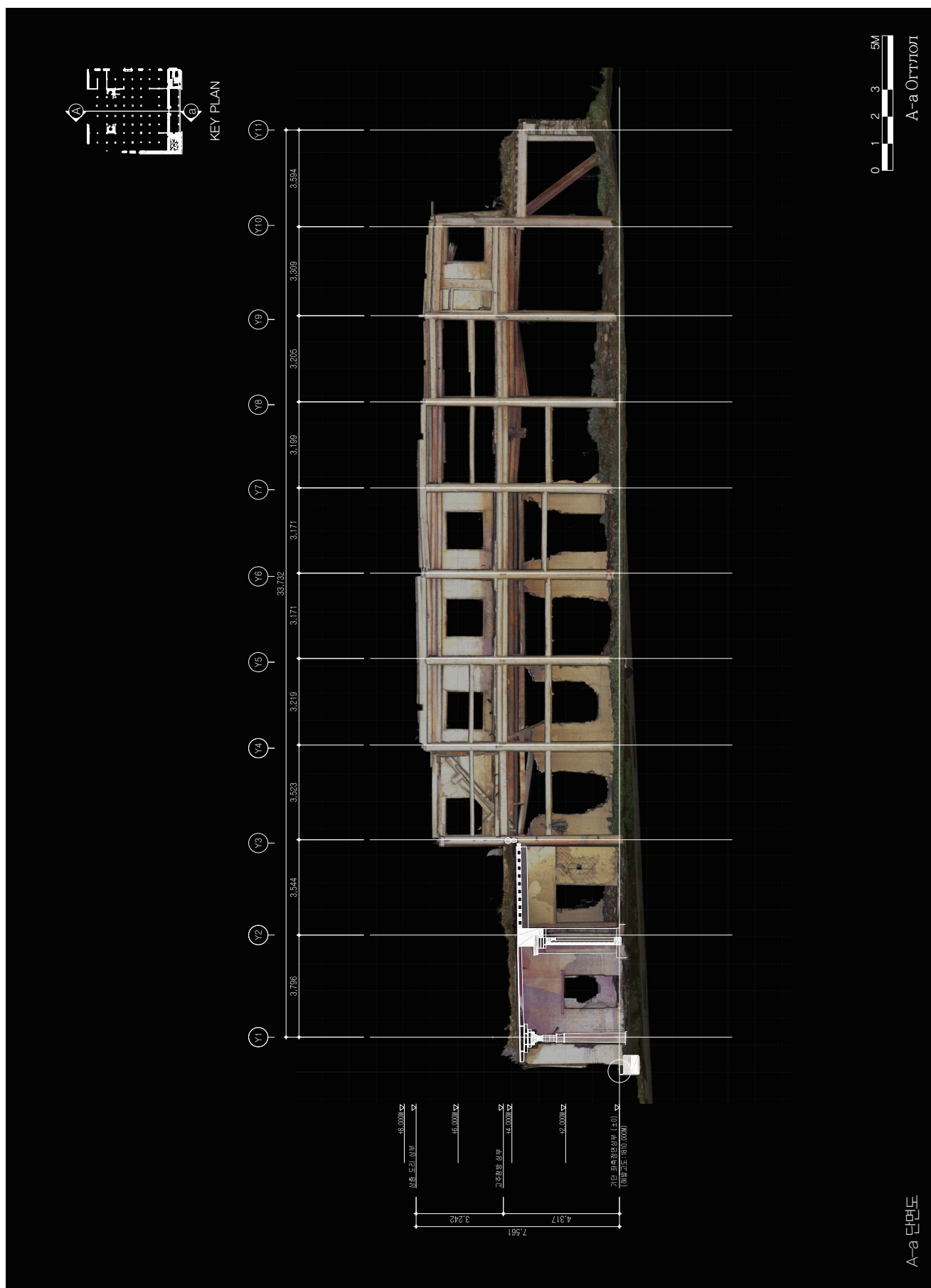
3D скан хэмжилтийн зураг

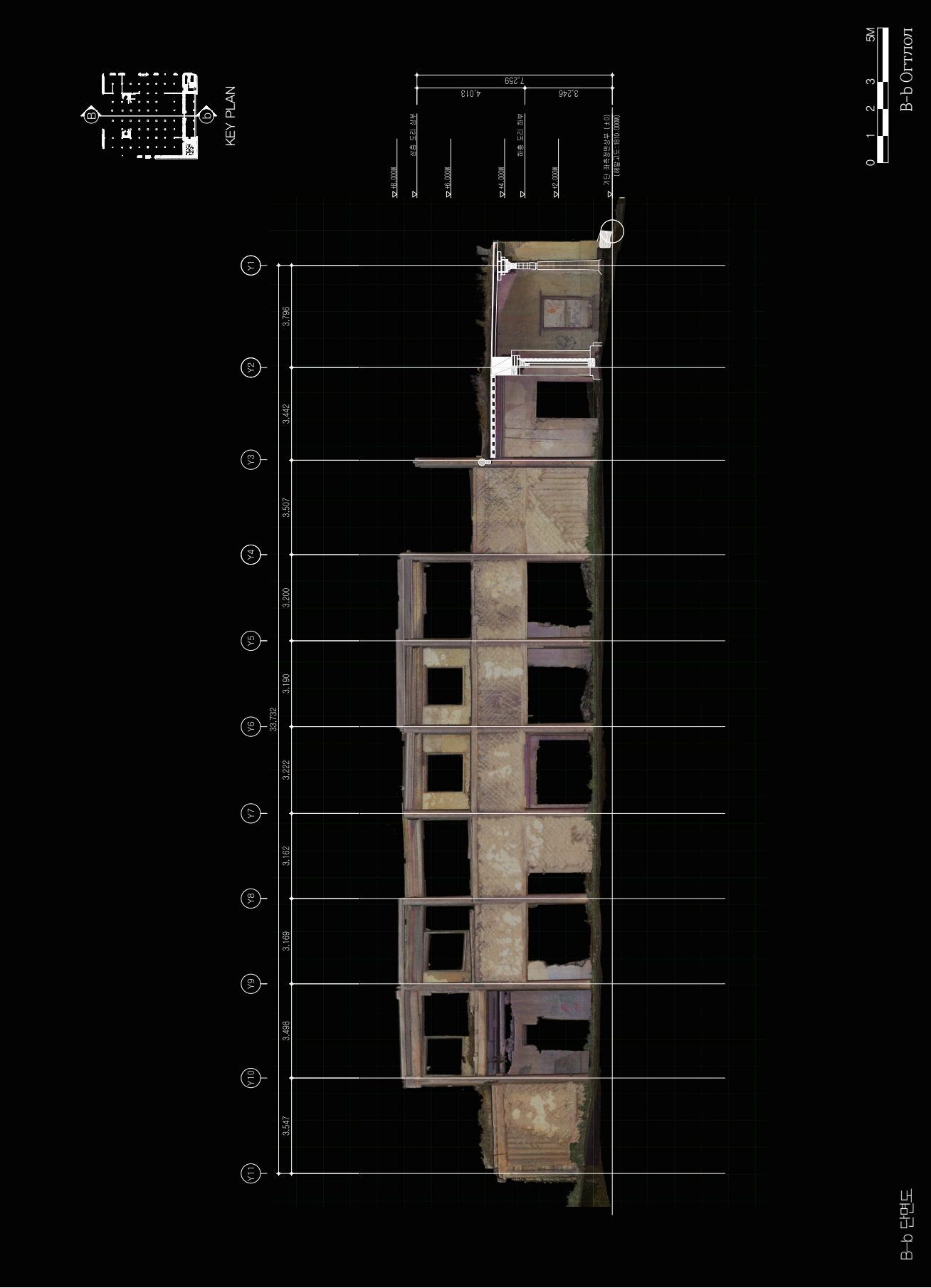
3D스캔 실측도

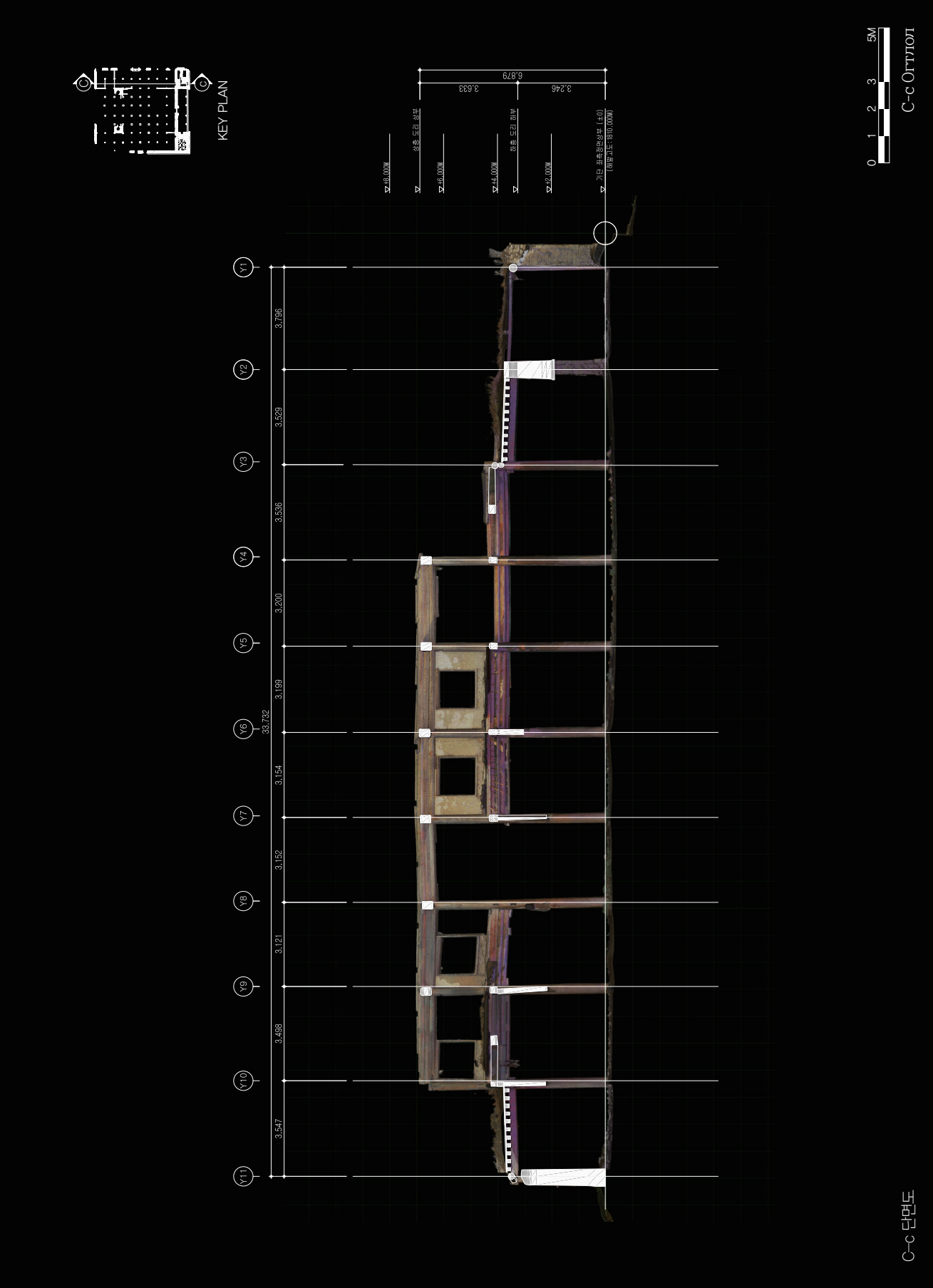
3D скан хэмжилтийн зураг

3D스캔 실측도

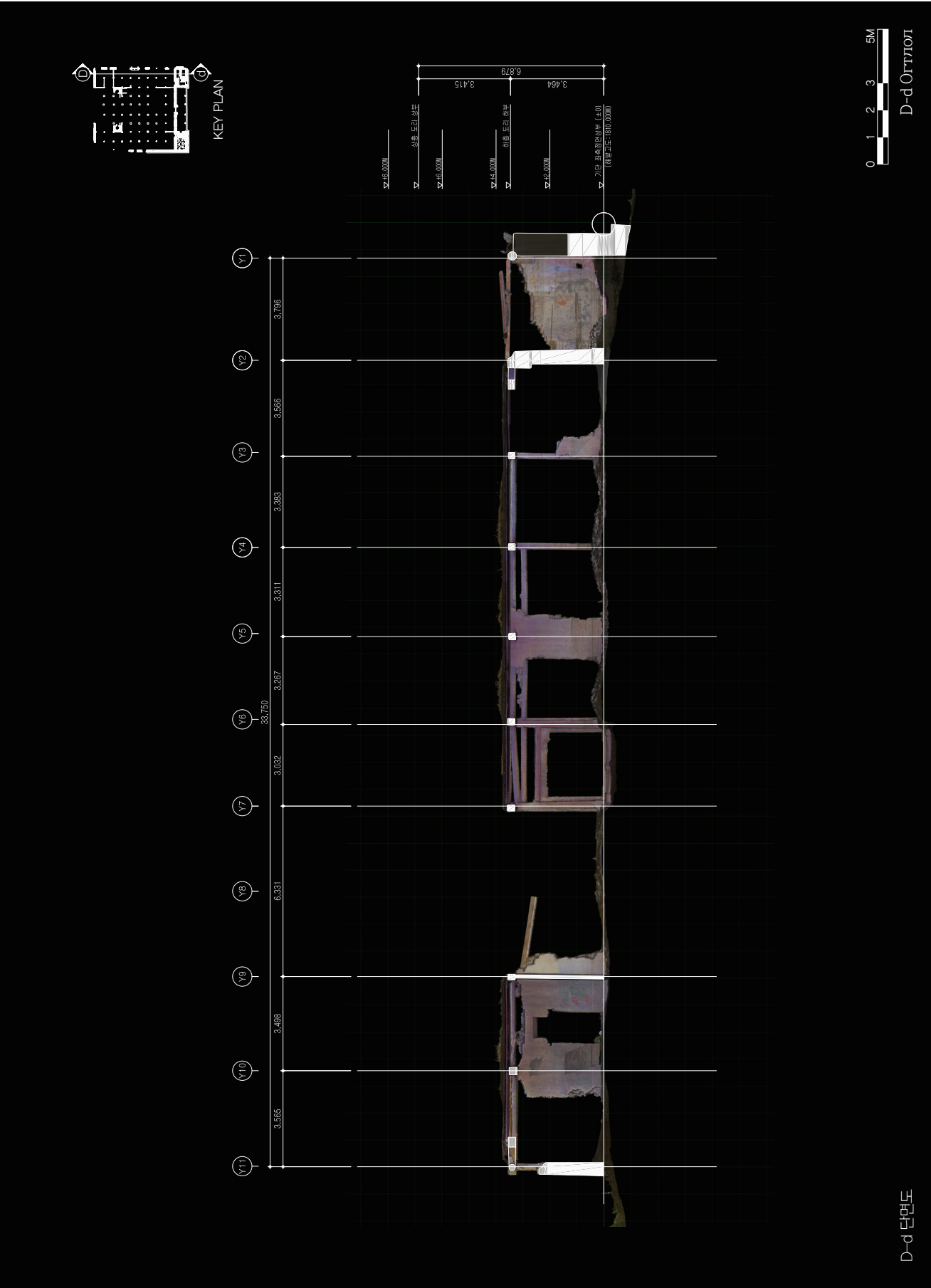

3D скан хэмжилтийн зураг

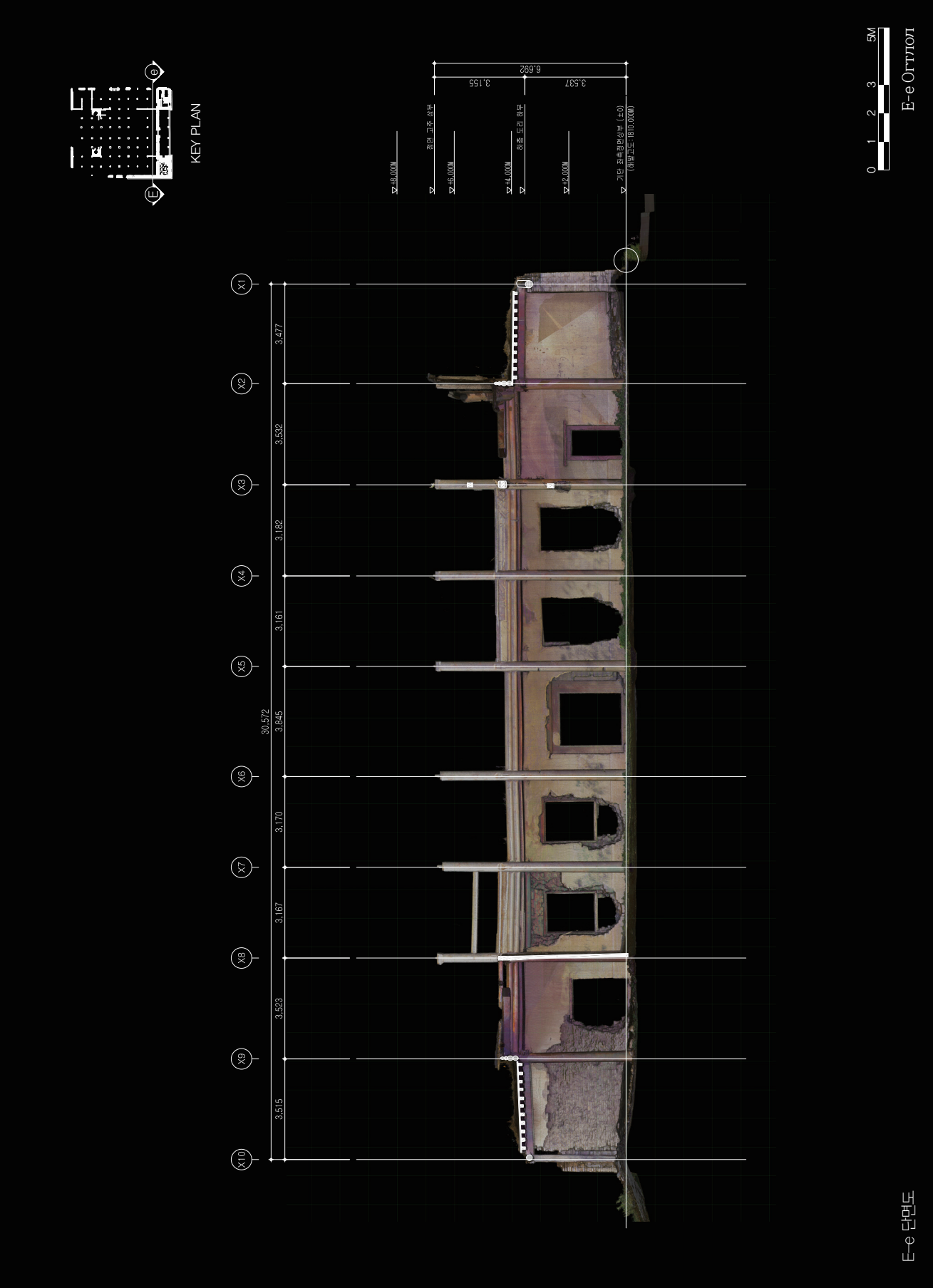

C-C 단면도

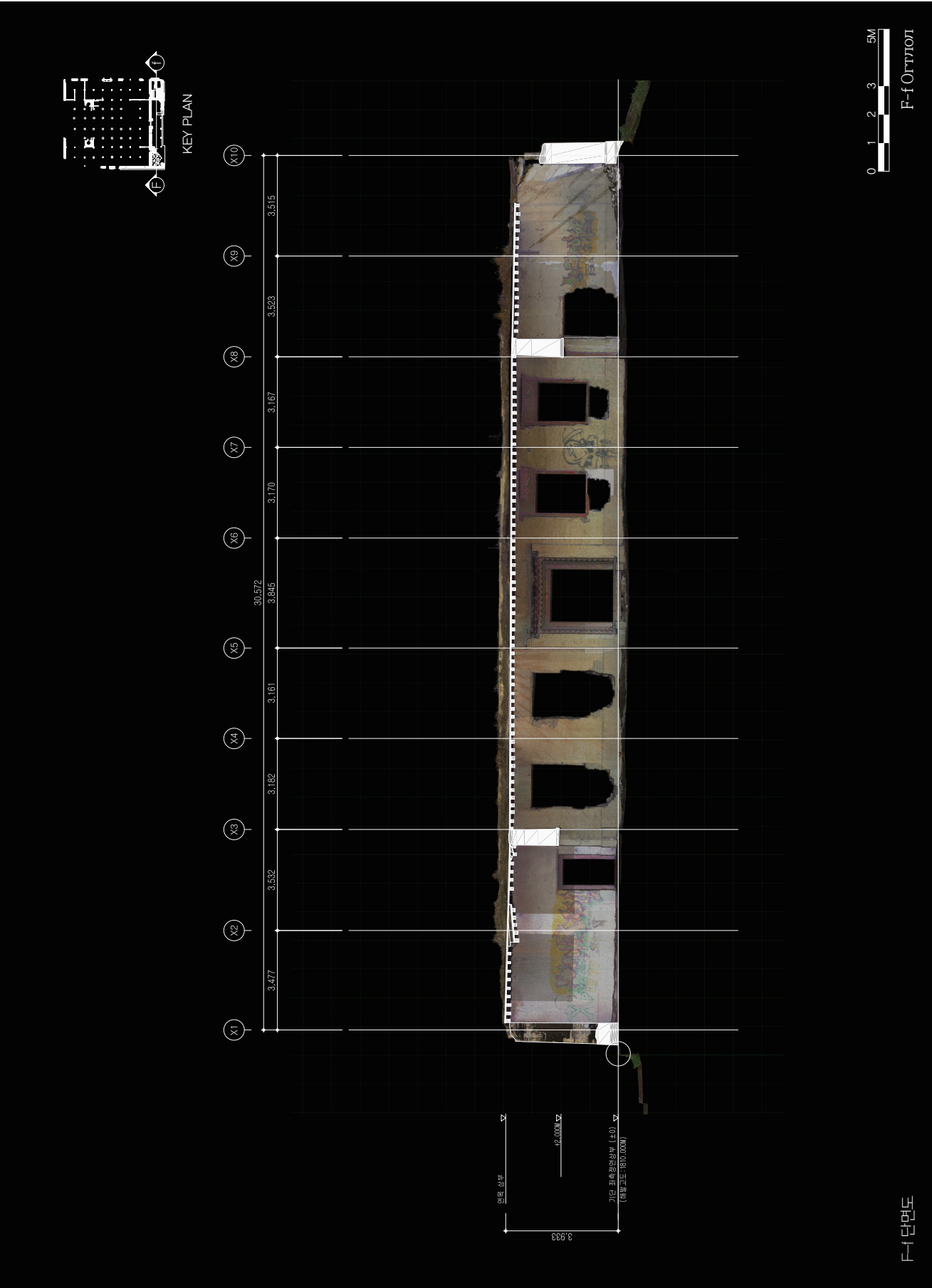
3D스캔 실측도

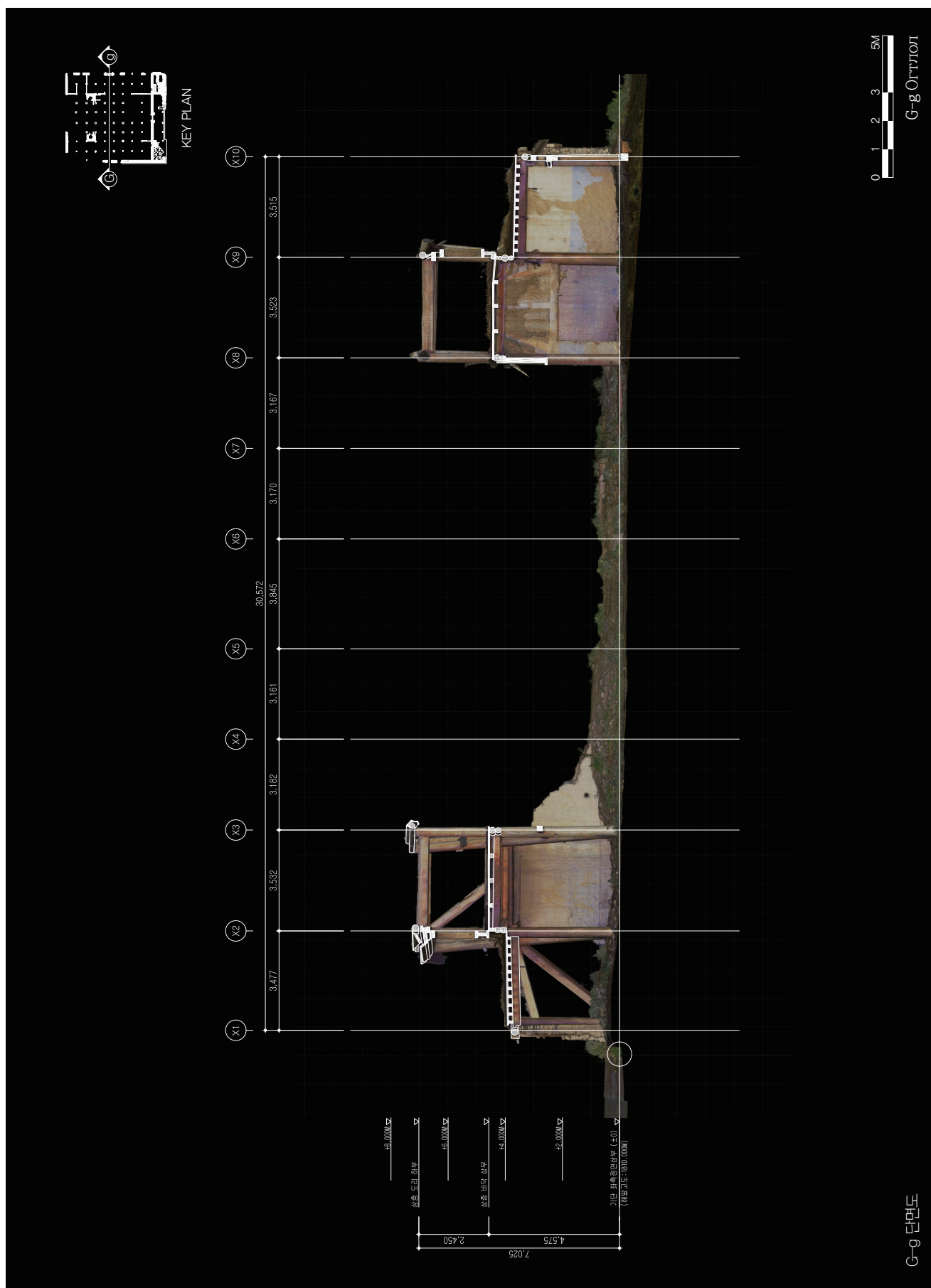
3D скан хэмжилтийн зураг

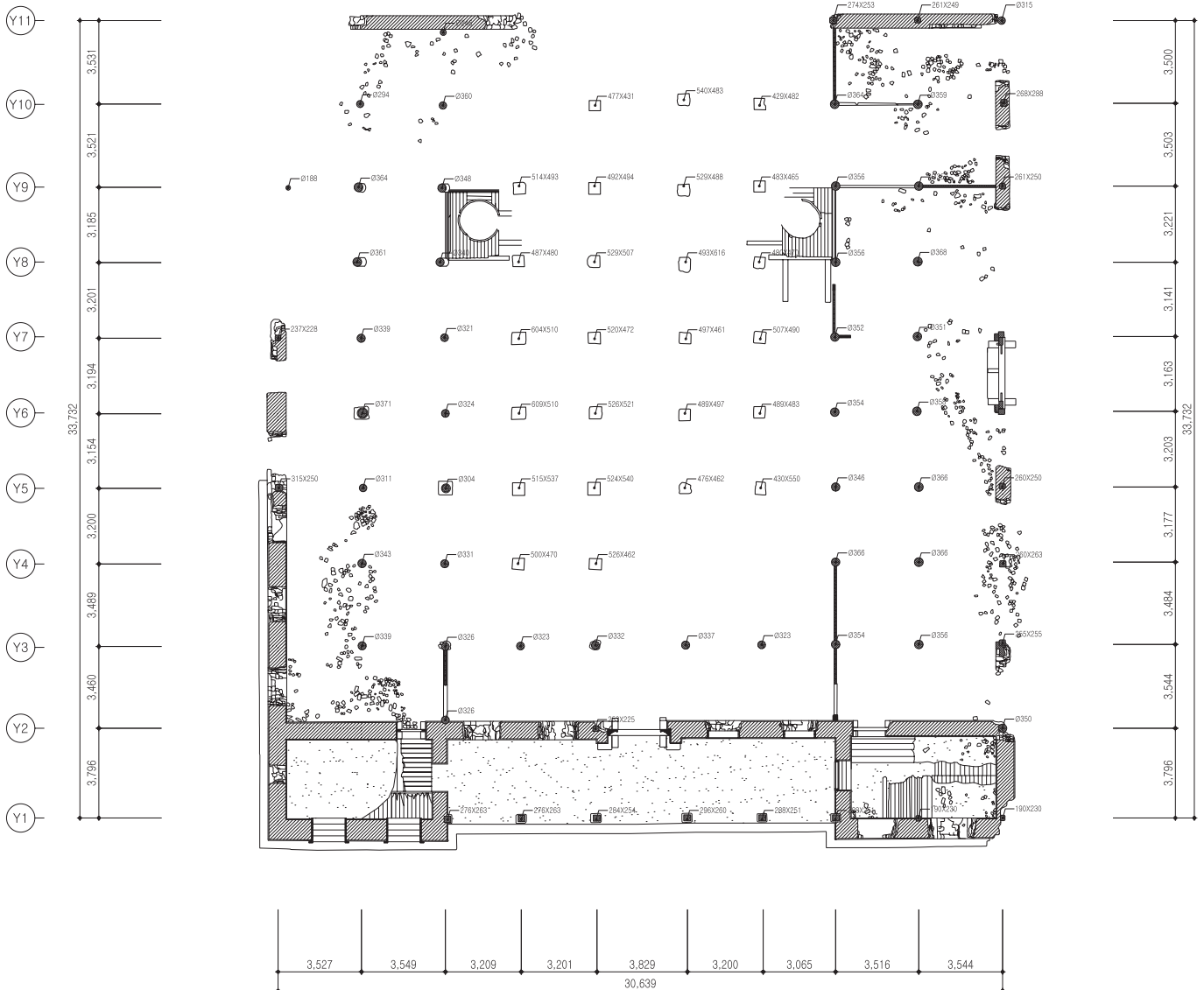
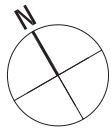
3D스캔 실측도

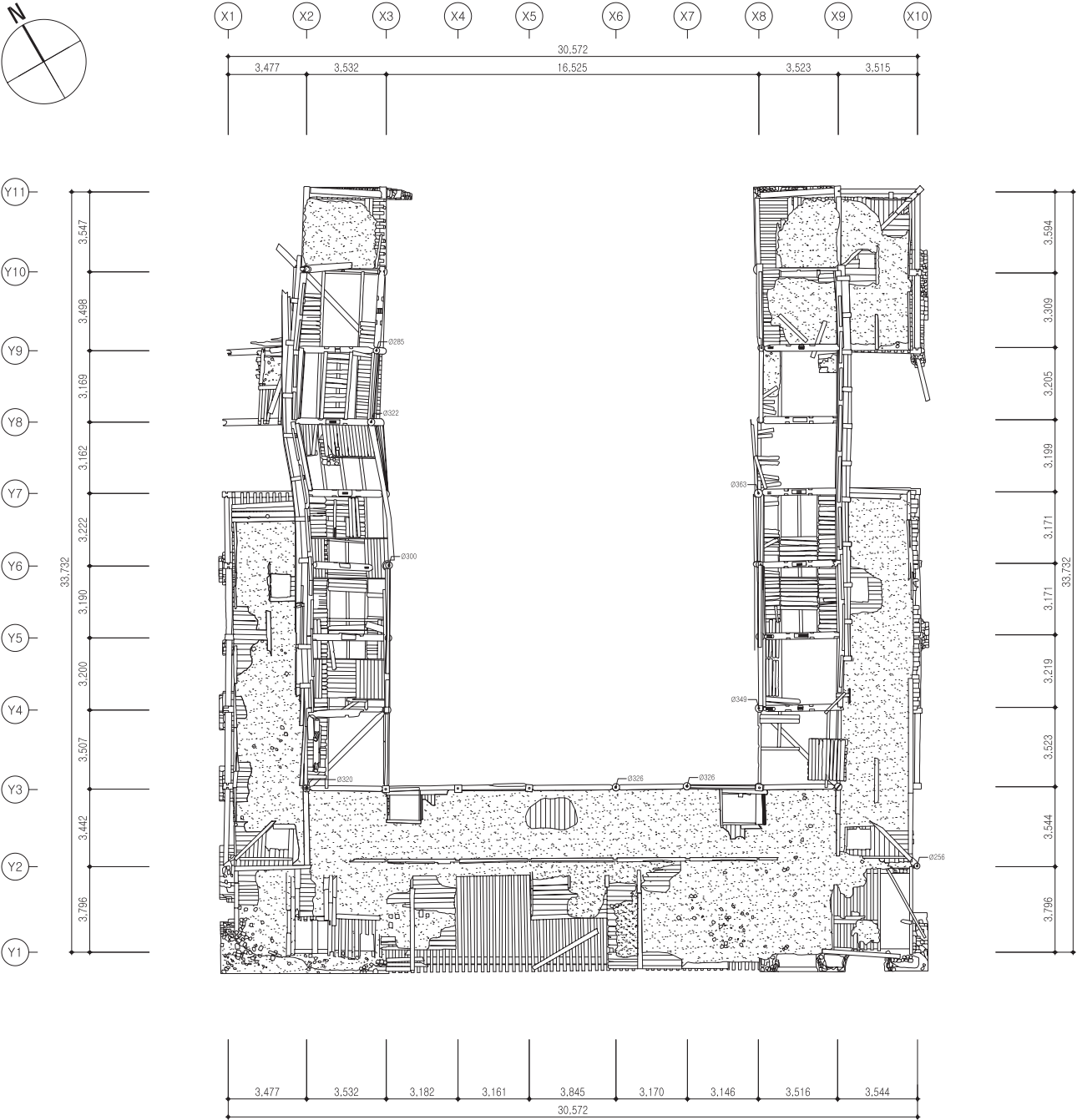
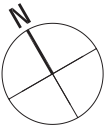
3D скан хэмжилтийн зураг

실측도

Хэмжилтийн зураг

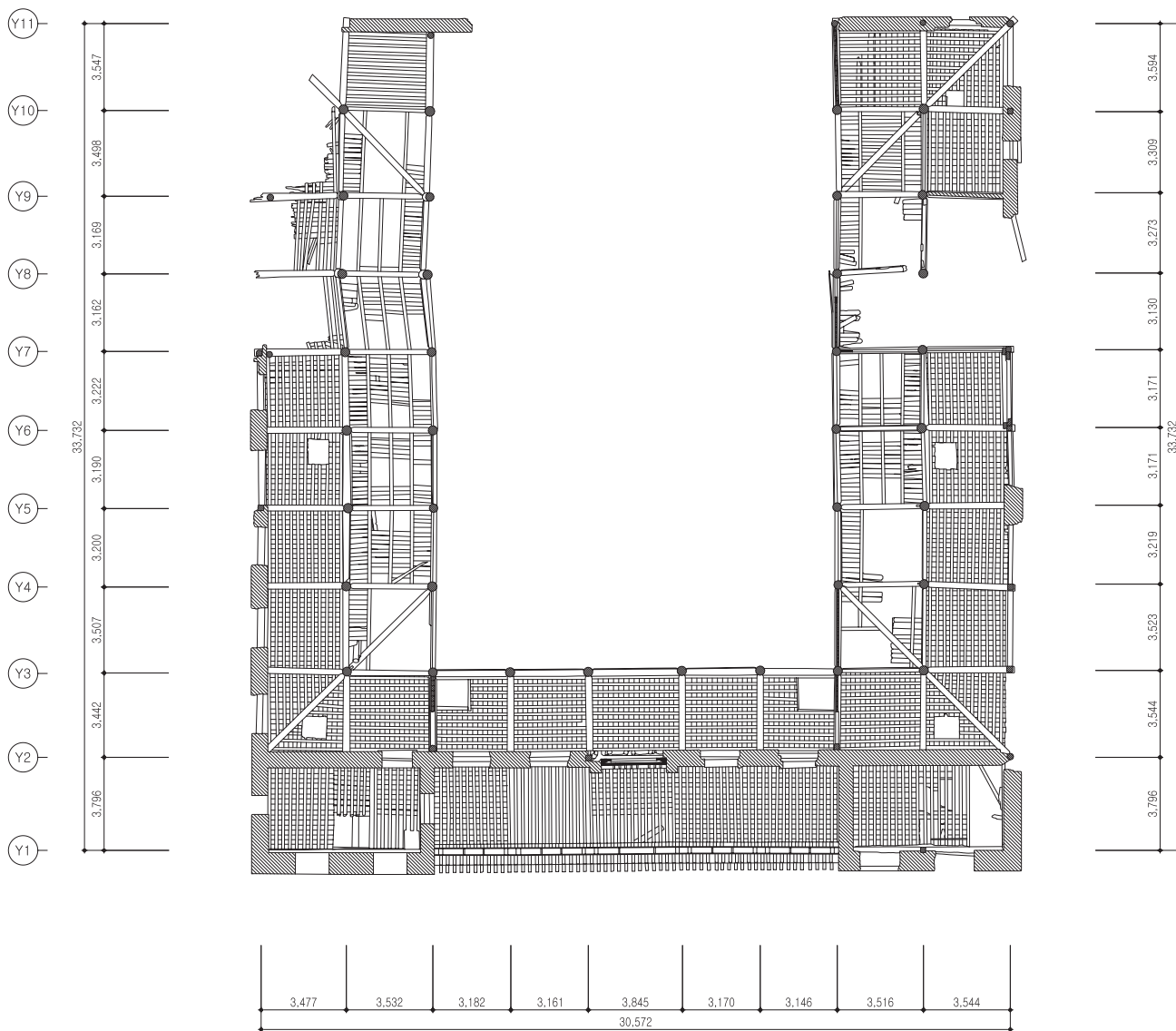
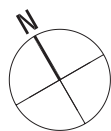

상층 평면도

2-р давхрын байгуулалт

실측도

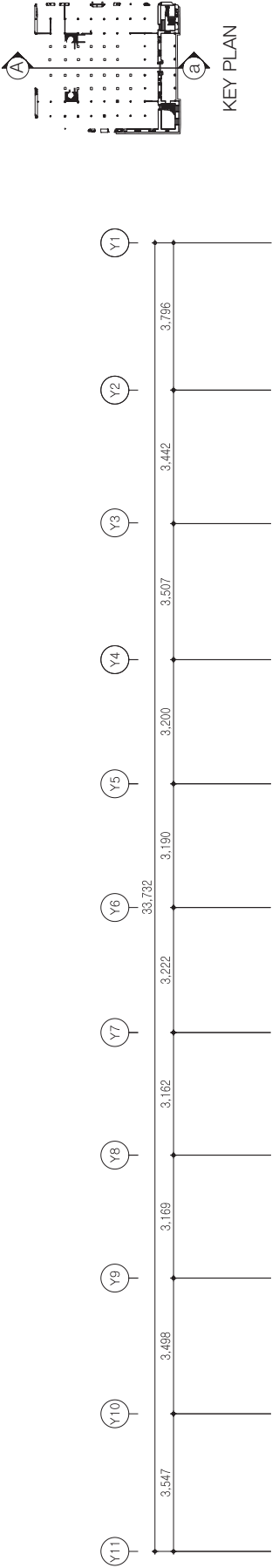
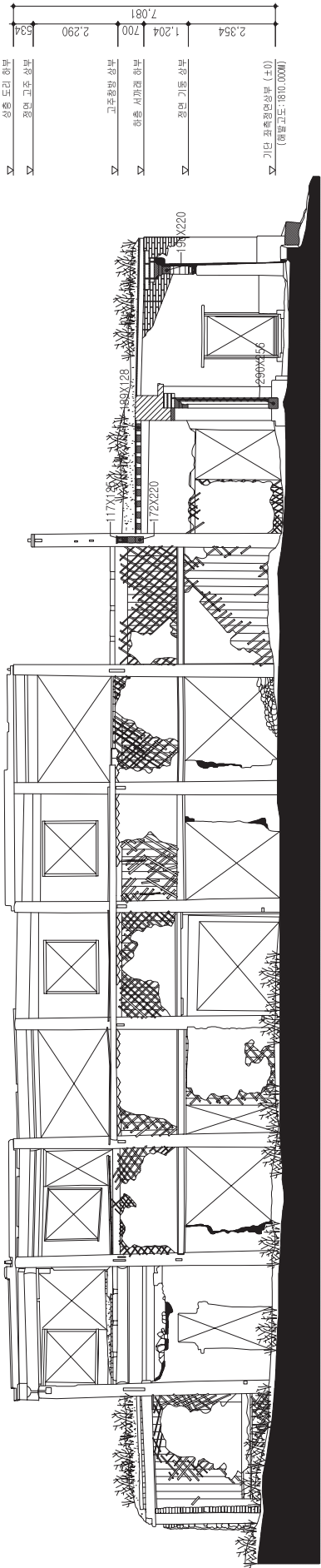
0 1 2 3 5M

Хэмжилтийн зураг

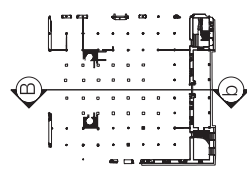
A-a Ортлол

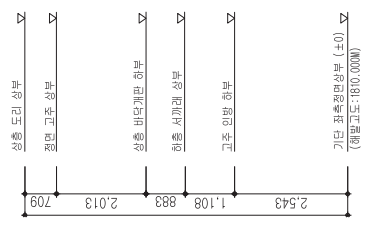
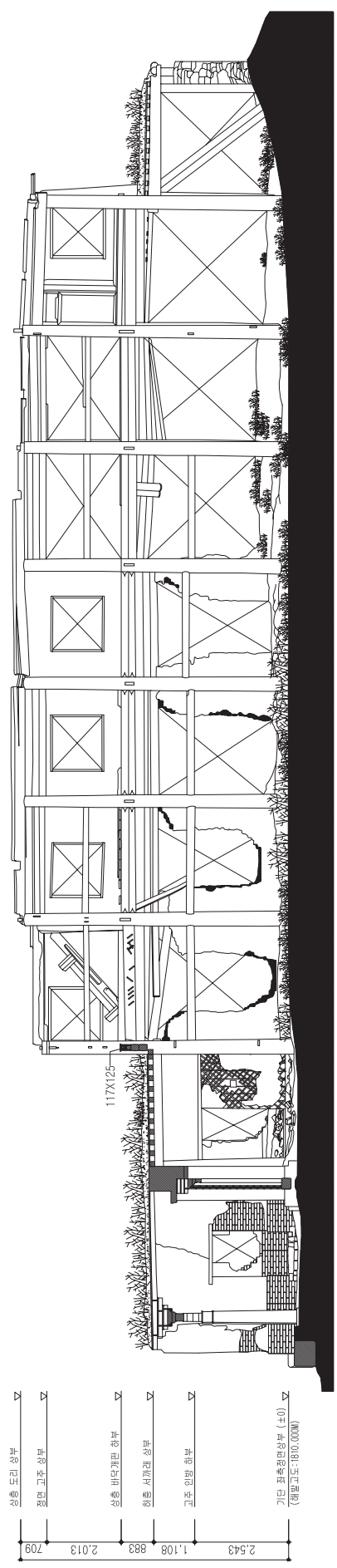
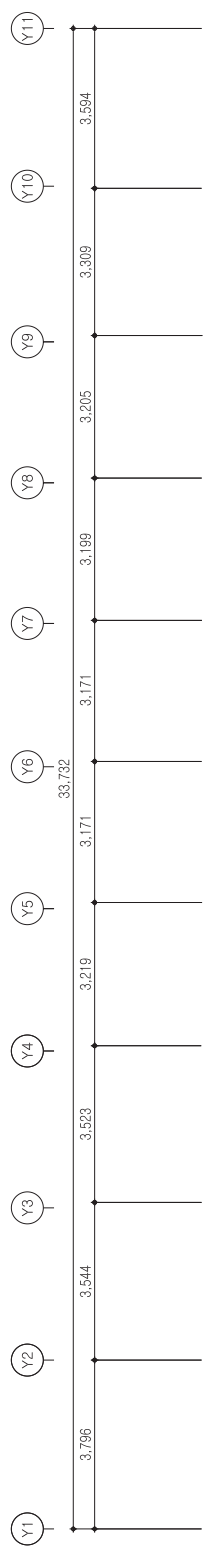
A-a 단면도

실측도

KEY PLAN

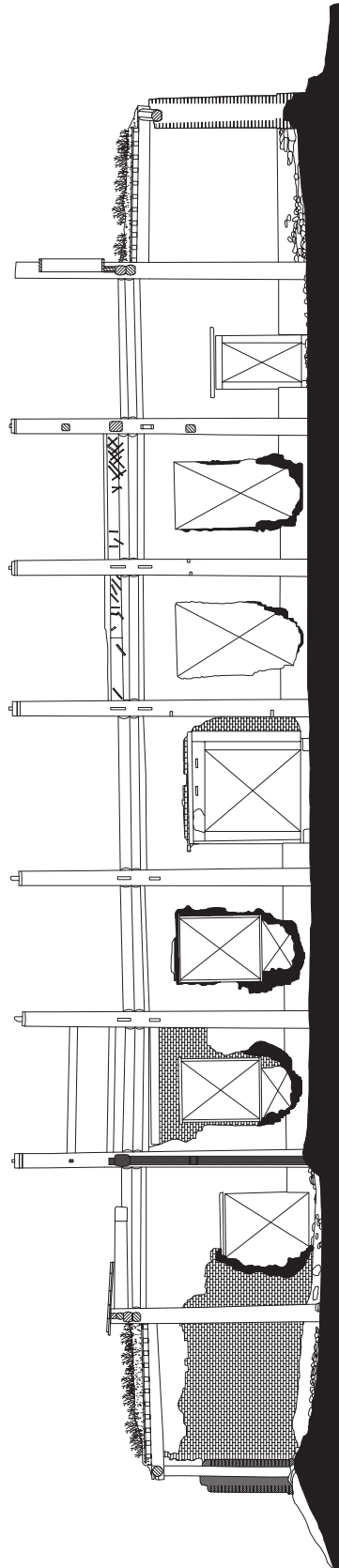
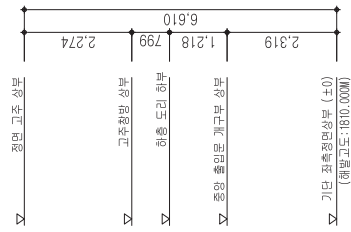
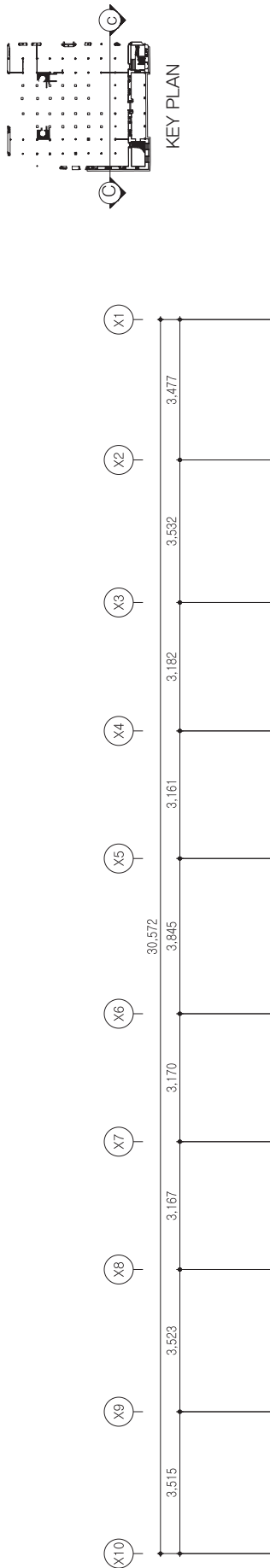
B-b 단면도

Хэмжилтийн зураг

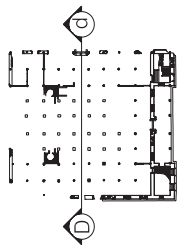

С-с ОГТЛОП

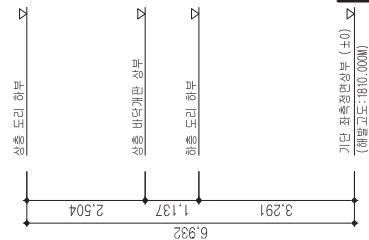
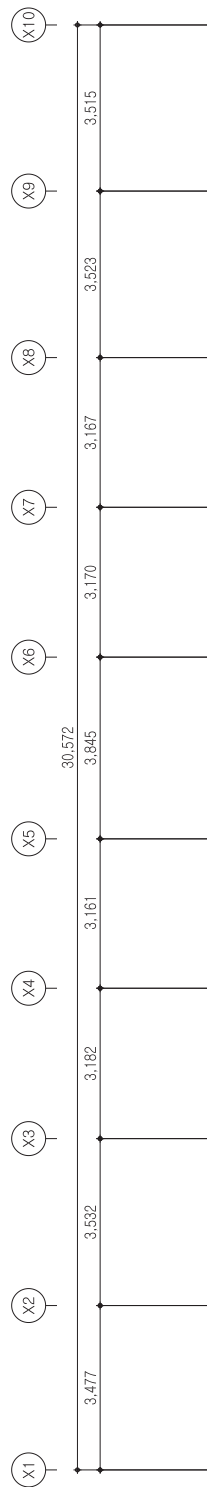
CC-BY

실측도

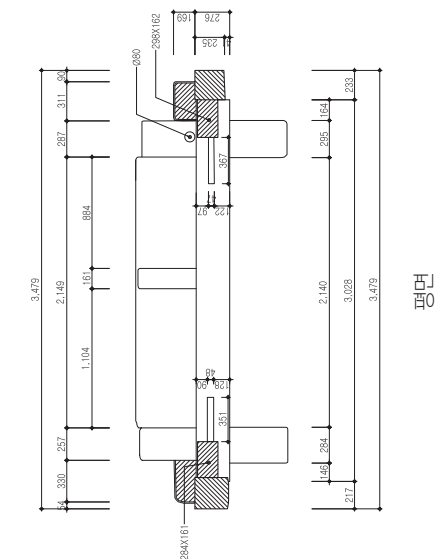
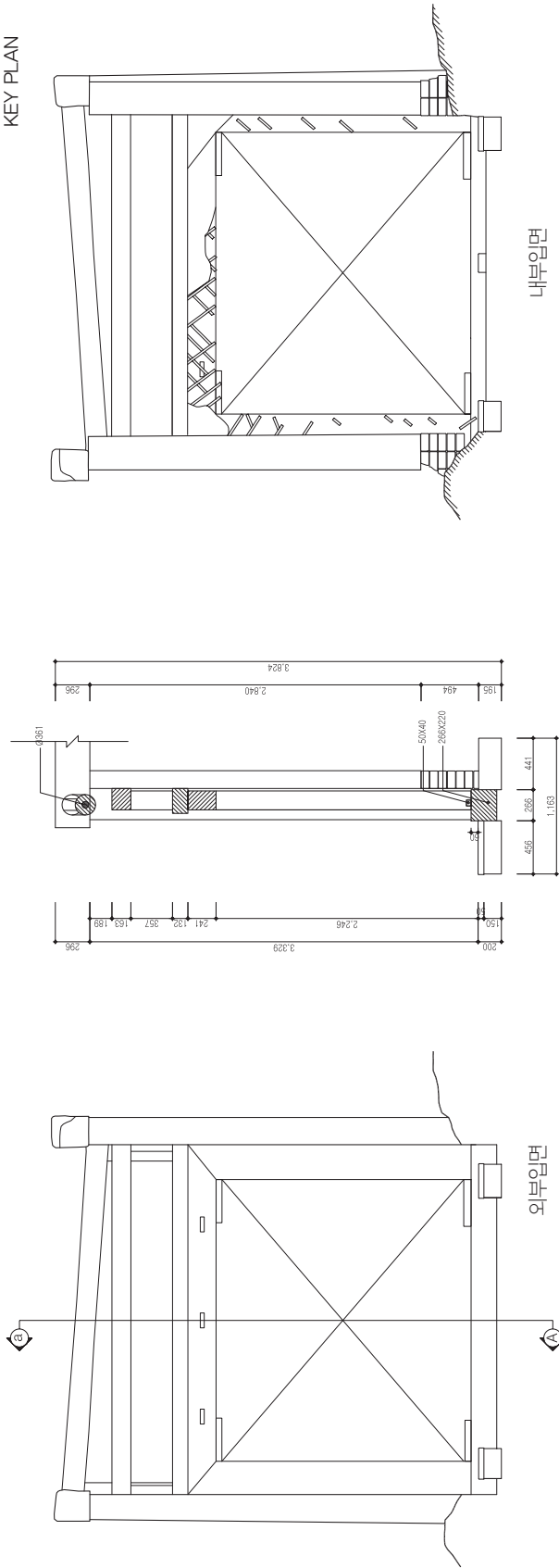
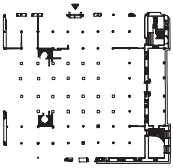
KEY PLAN

D-d Ортол

D-d 단면도

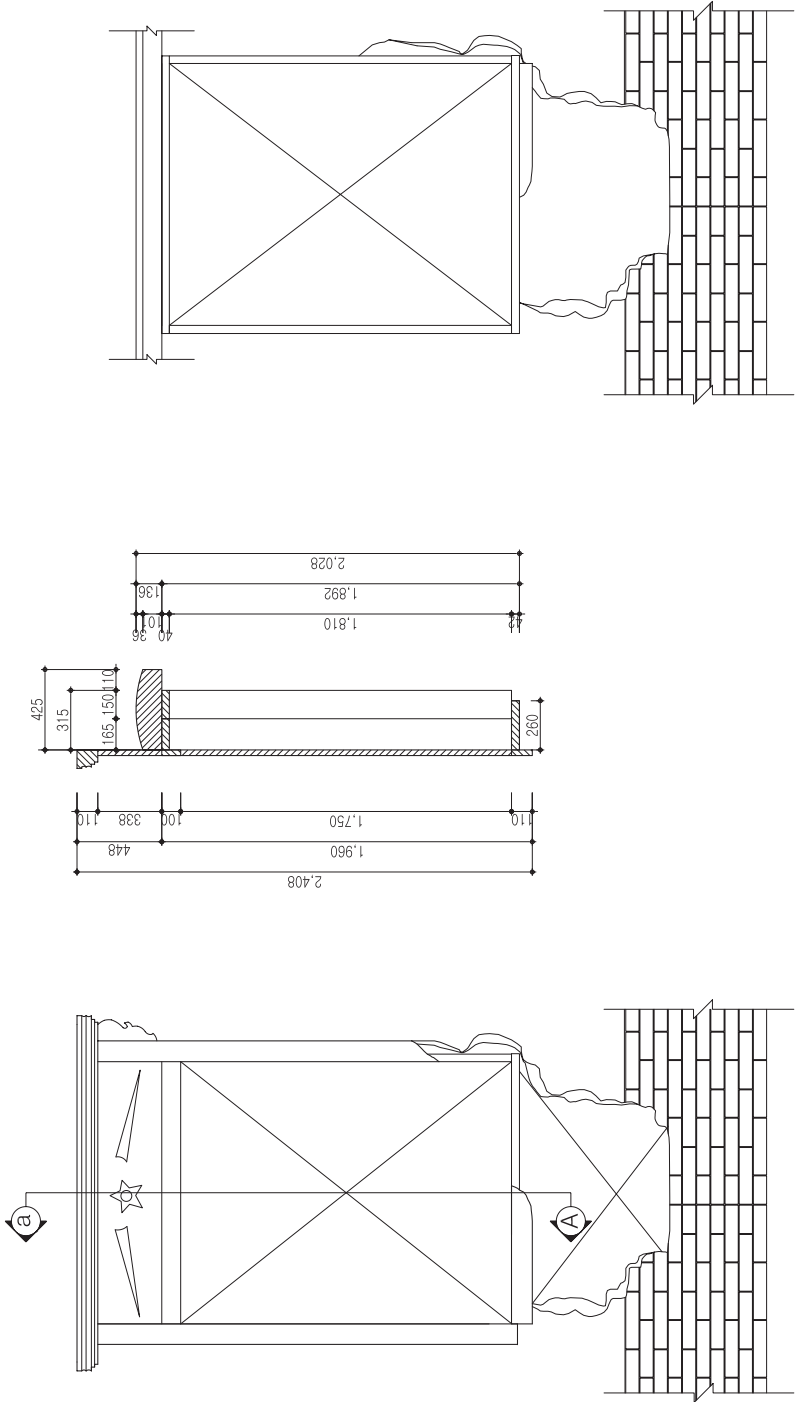
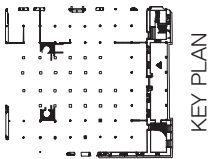
실측도

Зүүн талын хаалганы хэсэглэл

동측면 출입문 상세도

Хэмжилтийн зураг

Цонхны хэсэглэл

창호 상세도

사진

자야 게게니 후레 사원 원경

Гэрэл зураг

Заяын хүрээний өнөөгийн байдал

사진

자야 게게니 후레 사원 배치

агаарын зураг

Гэрэл зураг

자야 게게니 후레 사원 전경

Хүрээний ерөнхий байдал хойт талаас

척칭 도강 법당 상부 평면

Цогчин дуганы агаарын зураг

사진

남측 입면

Нүүр тал

동측 입면

Зүүн тал

Гэрэл зураг

북측 입면

Ар тал

서측 입면

Баруун тал

사진

남서측면

Баруун урд талаас

북서측면

Баруун хойд талаас

Гэрэл зураг

Бүдүмчүм

Зүүн хойд талаас

Нүмчүм

Зүүн урд талаас

사진

내부 전경(북-남)

Дотор тал(хойноос-урд)

Гэрэл зураг

서측면 내부 전경

Дотор тал (баруун)

동측면 내부 전경

Дотор тал(зүүн)

사진

하층 내부가구 고주열(동측면)

1-р давхар дотор тал(баруун талын төгсгөлийн жигүүр)

하층 내부가구 퇴칸열(동측면)

1-р давхар дотор тал(зүүн талын төгсгөлийн жигүүр)

Гэрэл зураг

хачуу найраггуу гучуул(сүхүү)

1-р давхар өндөр багана(баруун тал)

хачуу найраггуу туганул(сүхүү)

1-р давхар дотор тал(баруун талын төгсгөлийн жигүүр)

사진

고주열 상부 연목(서측면)

Дам нуруун дээрх тааз ба унь

고주열 상부 연목 마구리

Дам нуруу ба унь

Гэрэл зураг

Төгсгөлийн жигүүрийн тааз ба унь

Төгсгөлийн жигүүрийн тааз ба унь

Таас ба дам нуруу

Таас ба дам нуруу

사진

하층평주 교주간 깃보 결구

1-р давхрын дээврийн дам нуруу

하층평주 교주간 깃보 결구(상세)

1-р давхрын өнцгийн дам нурууны холбоос

Гэрэл зураг

상층 남측면

2-р давхар урд тал

상하층 출입 개구부

шатны нүх

사진

상층 가구부 고주열(서측면)

2-р давхарын төгсгөлийн өмнөх жигүүр(баруун тал)

상층 가구부 퇴칸열(서측면)

2-р давхарын төгсгөлийн жигүүр(баруун тал)

Гэрэл зураг

상층 가구부 고주열(동측면)

2-р давхарын төгсгөлийн өмнөх жигүүр(зүүн тал)

상층 가구부 퇴간열(동측면)

2-р давхарын төгсгөлийн жигүүр(баруун тал)

사진

정면 중앙칸 전경

Нүүр талын ерөнхий байдал

Гэрэл зураг

정면 중앙칸 좌측부

Нүүр талын баруун хэсэг

정면 중앙칸 우측부

Нүүр талын зүүн хэсэг

사진

남측 처마부(정면)

Нүүр талын саравч

남측 처마부(배면)

Нүүр талын саравч(ар тал)

Гэрэл зураг

Зуурамч зураг

Нүүр талын гол хаалга

Зуурамч зураг

Нүүр талын гол хаалга (ар тал)

사진

중양문 초각상세

Нүүр талын гол хаалганы сийлбэр зүүн дээд хэсэг

중양문 하부구조

Нүүр талын гол хаалганы доод хэсэг

Гэрэл зураг

문지방 및 신방목(좌측)

Нүүр талын гол хаалганы босго ба эвүүр (баруун тал)

문지방 및 신방목(우측)

Нүүр талын гол хаалганы босго ба эвүүр (зүүн тал)

사진

좌협실 출입구

Саравчны дотор талын гадна хаалга(баруун тал)

좌협실 내부 출입구

Баруун талын үүдний өрөөний хаалга(дотор тал)

Гэрэл зураг

Урьдчил үүснэгт

Саравчны дотор талын гадна хаалга(зүүн тал)

Урьдчил дотор үүснэгт

Зүүн талын үүдний өрөөний хаалга(дотор тал хойноос)

사진

동측 출입문 정면

Зүүн талын хаалга(нүүр тал)

동측 출입문 배면

Зүүн талын хаалга(ар тал)

Гэрэл зураг

동측 출입문 하부(정면)

Зүүн талын хаалга доод хэсэг(гадна тал)

동측 출입문 하부(배면)

Зүүн талын хаалга доод хэсэг(дотор тал)

사진

남측 창호 외부

Нүүр талын цонх(гадна тал)

남측 창호 내부

Нүүр талын цонх(дотоор тал)

Гэрэл зураг

남측 협간 창호 정면

Саравчны дотор талын цонх(гадна тал)

남측 협간 창호 배면

Саравчны дотор талын цонх(дотор тал)

사진

동측 입면 창호위치

Зүүн хойд тал ба цонхны байрлал

동측 입면 창호 상부부재

Зүүн талын цонхны саравч

Гэрэл зураг

상층 창호1

2-р давхрын цонх 1

상층 창호2

2-р давхрын цонх 2

사진

서측협실 마루구조

Үүдний баруун талын өрөөний шалны байдал

서측협실 마루 상세

Үүдний баруун талын өрөөний шалны хэсэг

Гэрэл зураг

동측협실 마루구조

Үүдний зүүн талын өрөөний шалны байдал

동측협실 마루 상세

Үүдний баруун талын өрөөний шалны хэсэг

사진

중앙 서측 마루구조(X3-X4/Y8-Y9)

Төв хэсгэг дэх модон шал ба зуухны ором(X3-X4/Y8-Y9)

중앙 동측 마루구조(X7-X8/Y8-Y9)

Төв хэсгэг дэх модон шал ба зуухны ором(X7-X8/Y8-Y9)

Гэрэл зураг

방형 주초석 및 잡석기초(X3Y5)

Дөрвөлжин суурь чулуу ба чигжээс(X3Y5)

자연석 주초석(X5Y3)

Байгалийн чулуун суурь(X5Y3)

사진

정면 방형초석

Нүүр талын дөрвөлжин суурь

중앙부 콘크리트 초석

Төв хэсэгт байх бетон суурь

Гэрэл зураг

외벽입면(서측면)

Гадна хана(баруун тал)

내부 조적식 벽체

Дотор талын ханын өрлөг

사진

조적식 벽체 단면 상세1

Ханын өрлөг 1

조적식 벽체 단면 상세2

Ханын өрлөг 2

Гэрэл зураг

외벽입면(북측면)

Гадна хана(ар тал)

북측입면 내부

Дотор хана(ар тал)

사진

내벽 (X3Y2, X3Y3)

Дотор хана(X3Y2, X3Y3)

내벽 회 마감(X8Y9, X9Y9)

Дотор хана(X8Y9, X9Y9)

Гэрэл зураг

내벽 가새 및 흙벽(X8Y2, X8Y3)

Дотор хана(X8Y2, X8Y3)

내벽 판재

Дотор талын банз

사진

기단부 잡석쌓기

Ханын өрлөг дөх багана 1

기단부 잡석쌓기 상세

Ханын өрлөг дөх багана 2

Гэрэл зураг

Гарднуу конкритт маргалд(нмхуу)

Нүүр талын бетон суурь

Гарднуу конкритт маргалд(хуу)

Баруун талын бетон суурь

사진

전면부 바닥 가공석

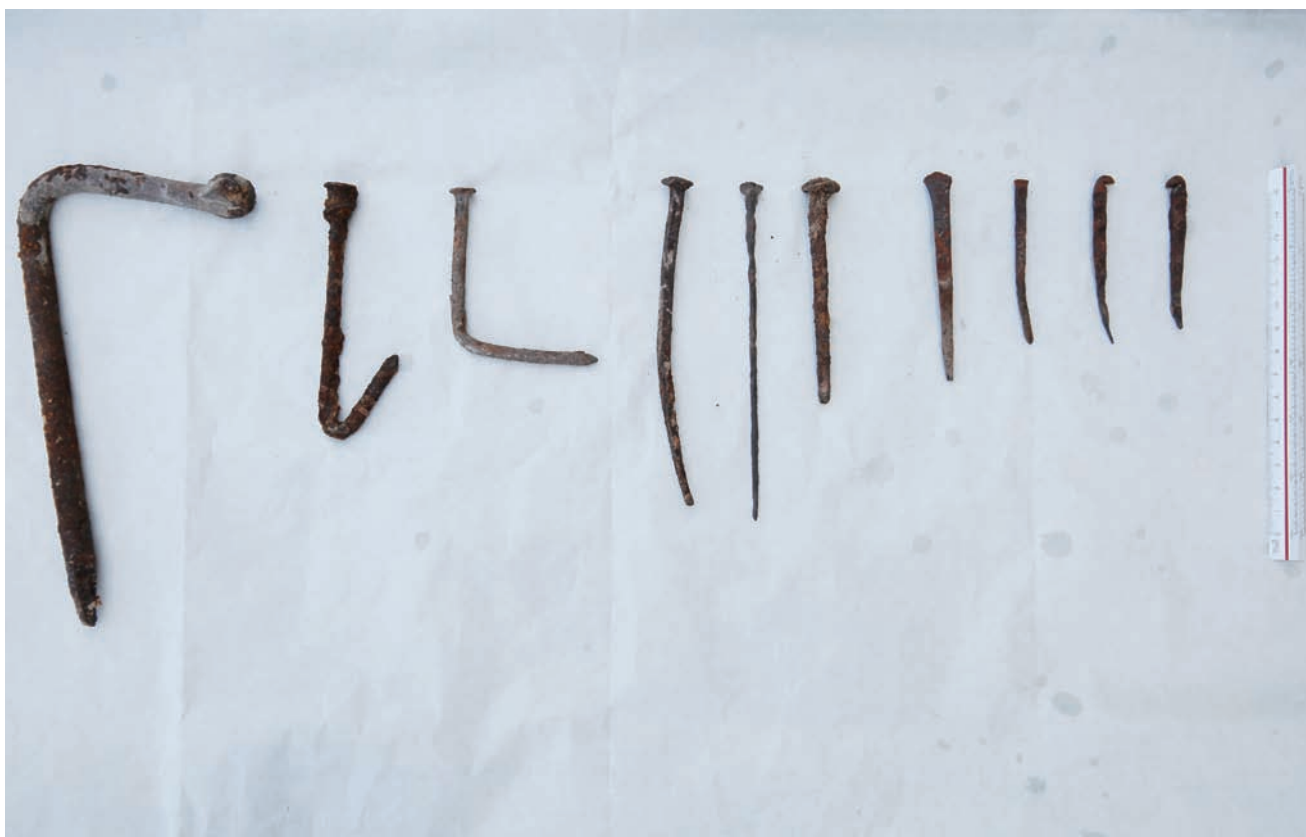
Нүүр талын гол хэсгийн тоосгон шал

전면부 바닥 자연석

Нүүр талын гол хэсгийн байгалын чулуун шал

Гэрэл зураг

Хянгасууш чөл

Түүвэр хадаас

Хянгасууш мунгэн

Түүвэр шавар чимэглэл

사진

전면부 쌍탑(남-북)

Цогчин дуганын урд талын суварга(урдаас хойд)

전면부 쌍탑(북 - 남)

Цогчин дуганын урд талын суварга(хойноос урд)

Гэрэл зураг

전면부 서측탑(정면)

Баруун талын суварга

전면부 동측탑(정면)

Зүүн талын суварга

이행약정서 Ажил гүйцэтгэх гэрээ

Agreement on 3D measurement for temple of Zayiin Khuree in Erdene-Bulgan soum of Arkhangai province

ONE. JUSTIFICATION

The purpose of this agreement is to execute the contract about 3D measurement for the ruin of ancient temple Zayiin Khuree in Erdene-Bulgan soum of Arkhangai province in 2017, and to regulate the matter related with finance in accordance with the MOU signed between the Center of Cultural Heritage under the Ministry of Education, Culture and Science, Mongolia and National Research Institute of Cultural Heritage, Cultural Heritage Administration, Republic of Korea /hereinafter called as parties/ for collaboration on elaboration of engineering plan and measurement of ancient architectural heritage in Mongolia, to save the related data in state registration and information database of cultural heritage and to train Mongolian experts in this field.

- 1.1. On behalf of the Center of Cultural Heritage, Mongolia, Ms. D.Narantuya /hereinafter as Mongolia/, Head of the Protection Division for Tangible Cultural Heritage /hereinafter as Mongolia/, on behalf of Korea National Research Institute of Cultural Heritage, Mr. Bae Byeong Seon /hereinafter as Korea/ Director of Research division of Architectural Heritage /hereinafter as Korea/ have agreed below mentioned matters and signed in this agreement.
- 1.2. Parties will mutually respect activities of each other and strictly follow the provisions of the agreement.

TWO. Duration and work plan

- 2.1 Duration of this agreement will be from 19th June to 6th July, 2017 and with termination of this agreement parties rights and obligations will be finished.
- 2.2 In such cases, the agreement shall be cancelled before the termination.
 - 2.2.1 By the mutual consent of parties,
 - 2.2.2 By the request of other party, if either party did not fulfill its obligations under this agreement.

THREE. Rights and obligations of Mongolia

- 3.1 Provide all conditions to carry out research work in the Zayiin temple.
- 3.2 Provide logistic of the rent of vehicle Land Cruiser and its petrol for transporting the research equipment during the research work.

- 3.3 To make detail 3D measurement with use of Konica Minolta Vivid 9i scanner.
- 3.4 Equipment and supplies necessary in the research work will be purchased within provided budget.
- 3.5 Make coordination to find qualified interpreter for sign in MOU and Agreement.
- 3.6 Make coordination to find cooker, who experienced in field research.

FOUR. Rights and obligations of Korea

- 4.1 Budget approved for this research work will be spent in accordance with expense schedule.
- 4.2 Provide with equipment and staff necessary in 3D documentation work.
- 4.3 If any difficulties may arise during the research work, it should be solved through discussion together with leader of Mongolian team.

FIVE. Measures to be taken in "Emergency situation"

- 5.1 In case of any accident and injuries which may happen during the research work, contact with medical institution in accordance with the following plans:

- 5.1.1 Zayiin Gegeenii Khuree
 - 5.1.1.1 Hospital of Tsetserleg city in Arkhangai province. (Distance from site 3 km – 5 minutes)
 - 5.1.1.2 Ulaanbaatar city (Distance from site 508 km – 8 hours)
 - 5.1.1.3 Zayiin Khuree located 3 km to the south from center of the Arkhangai province

SIX. Members of Research Team

- 6.1 Member from Mongolian side:
Members: G.Burentugs (Specialist of historical and cultural immovable heritage)
P.Chinbat (Technician)
J.Davaatseren (programmer)

Members from Korean side:

Team leader: Chang Jaehyeok (Senior Researcher)

Members: Kim Sunmi (Researcher)

T.Erdenetsogt (Researcher)

Kim Taehyung (Researcher)

참고문헌 NOM ЗҮЙ

한국어 / Солонгос хэлээр:

- 국립문화재연구소, 『몽골의 고건축 1_우울드 베이스 후레』, 2016
- 유원수, 『세계민담전집_몽골편』, 황금가지, 2014
- 김경나, 『17~19세기 몽골 불교사원의 다창 연구』, 단국대학교 대학원, 박사학위 논문, 2016
- 김성수, 『1세 제브준단바호톡토와 17세기 할하 몽골』, 東洋史學研究 第83輯, 2003.6
- 류병재, 『티베트 불교의 몽골 전래와 오늘날의 몽골 불교』, 白山學報 第102號, 2015
- 정성준, 『티베트불교의 보편성과 특수성에 나타난 불교사의 과제』, 불교연구 제40집, 2014

몽골어 / Монгол хэлээр:

- Дайчин гүрний Дотоод яамны Монгол бичгийн гэрийн данс. I-III боть. Эрхэлсэн Ш.Чоймаа, Д.Заяабаатар. УБ., 2017.
- Дайчин гүрний Дотоод яамны Монгол бичгийн гэрийн данс. IV боть. Эрхлэн хэвлүүлсэн А.Цанжид.УБ., 2010.
- Дармадалаа. Их Монголын оронд дээдийн ном ямар мэт дэлгэрсэн ёсыг тодорхой өгүүлэгч цагаан лянхуан эрхис хэмээх оршвой. Төвөд хэлнээс орчуулсан С.Гомбожав. УБ.,1995.
- Заяын хүрээний түүх, Заяын гэгээн ба түүний хүрээ хийдийн товч түүх. 1977 он //МУУТА. Зураг төслийн баримтын архив.Ф-21.Д-1.ХН-258, ХН290.
- МУУТА. Ф-М85. Д1. ХН65.
- Өргөх цэс //МУУТА. Ф-А171. Д1. ХН1.
- Монгол улсын түүх. Гутгаар боть. 2003.
- Монгол улсын шашир. Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын шаштирын хураангуй. Кирил бичигт буулгаж, хэвлэлд бэлтгэн, тайлбар хийсэн: А.Очир, З.Лонжид, Ц.Төрбат. УБ.,1997.
- Монголын сүм хийдийн түүхээс.../Баримтын эмхэтгэл/. Эмхэтгэгч Б.Эрдэнэбилэг.УБ., 2012.
- Монголын хүрээ хийдийн түүх. Эмхэтгэсэн Ч.Банзрагч, Б. Сайнхүү. УБ.,2004.
- Орхоны хөндийн өв. Дугаар 2/2013.
- СӨУНБМСан. Аймгууд дахь түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн хавтаст хэрэг /1972-1982 он/. ХН№2.
- Эрдэнэ зуугийн түүх, Өндөр гэгээний намтар. Монгол бичгээс хөрвүүлж, оршил бичиж, тайлбар хийсэн С.Амарбаяр. УБ., 2015.
- Гантуяа П., “XIX-XX зууны Монголын сүм хийд, эрдэмт мэргэд” УБ.2015.
- Даажав Б., “Монголын уран барилгын түүх” Дэд дэвтэр, УБ.2006.
- Дашбадрах Д., Монголын хутагтууд. Улаанбаатар.2004.
- Жүнш С., Заяа бандид Лувсанпэрэнлэйн өлгий нутаг Арын сайхан хангай. УБ., 2013.
- Зава Дамдин Лувсандаян. Их Монгол оронд бурханы шашин дэлгэрсэн түүх “Алтан дэвтэр”. Төвөд хэлнээс орчуулсан С.Гантөмөр. УБ., 2014.
- Мягмарсамбуу Г., Батдорж Ч., “Заяа бандида хутагтын хүрээний хувилгаан гүж лам Батсуурь (1895-1925)” УБ. 2018.
- Өлзий Ж., Монголын дурсгалт уран барилгын түүхээс. УБ.,1992.
- Пүрэв О., XX зууны эхэн үеийн Ар Монгол. Газрын зураг. УБ.,2004.
- Пүрэвжав С., Монгол дахь шарын шашны хураангуй түүх. УБ.,1978.
- Пэрлээ Х., Монгол ба Төв Азийн орнуудын соёлын түүхэнд холбогдох хоёр ховор сурвалж бичиг. УБ., 1974.
- Сонинбаяр Ш., Заяа бандида Лувсанпэрэнлэйн нэгэн төвд намтар// “Лавайн элшиг” сэтгүүл. 1998.1
- Сономдагва Ц., Монгол улсын засаг захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлт, шинэчлэлт(1691-1997). Нэмж засварласан Ч. Банзрагч, О.Батсайхан. УБ.,1998.
- Хүрэлбаатар Л., Огторгуйн цагаан гарди. УБ.,1996.
- Цэдэндамба С., Лхагва Л нар. Монголын сүм хийдийн түүхэн товчоон. УБ., 2009.

기타언어 / Бусад хэлээр:

- Майский. И.М., Монголия накануне революции. Москва. 1959.
- Позднеев А., Монголия и монголы. Результат поездки в Монголию, исполненной в 1892-1893 гг. Том I. Дневник и маршрут 1892 года. С.-Петербург.1896.
- “History, Architecture and Restoration of Zaya Gegeenii Khuree Monastery in Mongolia”, Museum of Prehistoric Anthropology of Monaco, 2016.

자야 게게니 후레 사원

총괄	국립문화재연구소 건축문화재연구실 배병선	몽골 국립 문화유산센터 G.Enkhbat
진행	한 옥	D.Narantuya
현장조사	배병선 장재혁 김선미 김태형 T.Erdenetsogt	D.Narantuya G.Burentugs J.Davaatseren P.Chinbat
원고집필	김태형 T.Erdenetsogt	L.Altanzaya(Ph.D, Professor)MNUE Z.Oyunbileg(Ph.D)lecturer of the MUST D.Narantuya National Center for Cultural Heritage, Mongolia
편집	한 옥 홍은기 김태형 T.Erdenetsogt	
번역	한국어 번역 Ts.Tserendorj(Ph.D) 몽골어 번역 T.Erdenetsogt 영 어 번역 (주)팬트랜스넷	

인쇄일	2018년 11월 20일
발행일	2018년 11월 30일
발행	국립문화재연구소 대전광역시 유성구 문지로 132 Tel 042-860-9262 Fax 042-861-4925
제작	CN프린텍 Tel 042-826-0291 Fax 042-826-0292
발간등록번호	11-1550011-000852-01
ISBN	978-89-299-1377-9 93610

Заяын Гэгээний Хүрээ

Ерөнхий редактор	БНСУ-ын Соёлын өвийн судалгааны үндэсний хүрээлэн Барилга архитектурын дурсгалын судалгааны хэлтэс Бай Бйөнсөн	МУ-ын БСШУСЯамны харьяа Соёлын өвийн үндэсний төв Г.Энхбат
Эрхэлсэн	Хан Үг	Д.Нарантуяа
Хээрийн шинжилгээний ангийн бүрэлдэхүүн	Бай Бйөнсөн Чан Жэхёг Ким Соньми Ким Тэхён Т.Эрдэнэцогт	Д.Нарантуяа Г.Бүрэнтөгс Ж.Даваацэрэн П.Чинбат
Эх бичвэр	Ким Тэхён Т.Эрдэнэцогт	Л.Алтанзаяа(Ph.D, Профессор) МУБИС З.Оюунбилэг(Ph.D)ШУТИС-ийн БАС-ийн багш Д.Нарантуяа МУ-ын БСШУСЯамны харьяа Соёлын өвийн үндэсний төв
Эмхэтгэсэн	Хан Үг Хон Инъги Ким Тэхён Т.Эрдэнэцогт	
Орчуулга	Ц.Цэрэндорж(Ph.D) Т.Эрдэнэцогт Англи хэлээр “Пэнтранснэт”-ххк	
Хэвлэлд өгсөн өдөр	2018 оны 11 –р сарын 20	
Хэвлэсэн өдөр	2018 оны 11 –р сарын 30	
Хэвлэсэн	БНСУ-ын Соёлын өвийн судалгааны үндэсний хүрээлэн Дэжон куан ёг ши юү сон гү мүн жи ру 132 Утас 042-860-9262 Факс 042-861-4925	
Хэвлэсэн газар	CN Printec Утас 042-826-0291 Факс 042-826-0292	
Хэвлэлийн бүртгэлийн дугаар ISBN	11-1550011-000852-01 978-89-299-1377-9 93610	

